

1920 - ЙИЛЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА МИНТАҚАНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЭТНОСИЁСИЙ ХАРИТАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

(Тоҷикистон АССР мисолида)

Абдуқаюм Абдуқодиров

Олмалиқ шаҳридаги «МИСИС» Миллий технологик тадқиқотлар
университети филиали доценти, т.ф.н.

Аннотатсия: Мақолада 1920-йилларда Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш жараёни, хусусан Тоҷикистон Автоном Совет Сотсиалистик Республикасининг ташиқил топиши мисолида таҳлил қилинади. Муаллиф РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг ушбу жараёндаги ролини, чегараланишининг сиёсий, иқтисодий ва маданий шарт-шароитларини, шунингдек унинг узоқ муддатли оқибатларини ёритади. Мақолада Тоҷикистон АССРнинг Ўзбекистон ССР таркибида ташиқил этилиши сабаблари, мухторият даврида юзага келган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлар (кадрлар етишмаслиги, иқтисодий базанинг заифлиги, таълим соҳасидаги муаммолар) ко'риб чиқилади. Шунингдек, чегараланиш натижасида вужудга келган этник ва ҳудудий зиддиятлар ҳамда уларнинг постсовет даврида сақланиб қолиши масалалари таҳлил этилади.

Калим сўзлар: Ўрта Осиё, миллий-ҳудудий чегараланиш, Тоҷикистон АССР, Ўрта Осиё бюроси, этносиёсат, совет миллий сиёсати, мухторият, Самарқанд, Бухоро, миллатлараро муносабатлар.

Аннотация: Статья посвящена анализу процесса национально-территориального размежевания в Средней Азии в 1920-е годы на примере образования Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики. Автор рассматривает роль Средазбюро ЦК РКП(б) в данном процессе, политические, экономические и культурные условия размежевания, а также его долгосрочные последствия. В статье анализируются причины создания Таджикской АССР в составе Узбекской ССР, социально-экономические трудности периода автономии (нехватка квалифицированных кадров, слабость экономической базы, проблемы в сфере образования). Отдельное внимание уделено этническим и территориальным противоречиям, возникшим в результате размежевания, и их сохранению в постсоветский период.

Ключевые слова: Средняя Азия, национально-территориальное размежевание, Таджикская АССР, Средазбюро, этнополитика, советская национальная политика, автономия, Самарканд, Бухара, межнациональные отношения

Abstract: This article examines the process of national-territorial delimitation in Central Asia during the 1920s, using the formation of the Tajik Autonomous

Soviet Socialist Republic as a case study. The author analyzes the role of the Central Asian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in this process, along with the political, economic, and cultural conditions surrounding the delimitation and its long-term consequences. The article discusses the reasons behind the establishment of the Tajik ASSR within the Uzbek SSR, as well as the socio-economic difficulties of the autonomy period — including shortages of qualified personnel, a weak economic base, and challenges in education. Particular attention is paid to the ethnic and territorial contradictions arising from the delimitation and their persistence into the post-Soviet period.

Keywords: Central Asia, national-territorial delimitation, Tajik ASSR, Central Asian Bureau (Sredazburo), ethnopolitics, Soviet nationalities policy, autonomy, Samarkand, Bukhara, interethnic relations

1924 йилда Ўрта Осиёнинг миллий-худудий чегараланиши минтақа тарихидаги муҳим воқеалардан бири бўлиб, харита ва бошқарув тизимини тубдан ўзгартириб юборди. Айнан шу жараён натижасида тожиклар ўз миллий-худудий тузилмасига — Ўзбекистон ССР таркибидаги Тожикистон Автоном Совет Социалистик Республикасига эга бўлдилар.

Чегаралаш натижасида Ўзбекистон ССР таркибида мухторият ҳуқуқида Тожикистон АССР ташкил топди. У Бухоронинг жанубий қисми, Туркистон АССРнинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларининг бир қисmini ўз ичига олган эди. Самарқанд вилоятидан - Самарқанд уездининг еттита волости, Хўжанд уездининг бешта волости ва Фарғона вилоятининг Помир тумани тўлиқ Тожикистонга кирди. Бухоро республикасида Тожикистон АССР таркибига Фарм, Душанбе, Кўлоб, Қўрғонтепа ва Сариосиё вилоятлари киритилди. 1929 йилда Тожикистон АССР Тожикистон ССРга айлантирилди, унинг таркибида Помир ҳудудида маркази Хоруғ шаҳри бўлган Тоғли Бадахшон автоном вилояти ташкил этилди [1].

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишнинг мураккаб ва зиддиятли жараёнида РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси (Ўрта Осиё бюроси) алоҳида ва кўп жихатдан ҳал қилувчи роль ўйнади, у 1924 йилда партиянинг асосий органи сифатида ташкил этилган бўлиб, республика қўмиталари фаолиятини мувофиқлаштириши ва минтақада ленинча миллий сиёсатнинг амалга оширилишини назорат қилиши керак эди. Нафақат ҳудудларнинг маъмурий

бўлиниши, балки янги республикаларнинг миллий таркиби, иқтисодий ресурсларни қайта тақсимлаш, шунингдек, партия-давлат кадрларини тайинлаш билан боғлиқ барча муҳим масалалар айнан Ўрта Осиё бюросининг қарорлари ва кўрсатмалари орқали амалга оширилди.

Чегаралаш Марказий Осиё инқилобдан олдинги кўп укладлилиқ ва минтақавий тарқоқликдан янги типдаги совет давлатчилигининг шаклланишига ўтиш чорраҳасида турган мураккаб тарихий шароитда содир бўлди. Сиёсий вазият юқори даражадаги кескинлик билан ажралиб турарди: бир қатор вилоятларда миллий истиқлолчилик ҳаракати ўчоқлари сақланиб қолган, турли этник-ижтимоий гуруҳлар ўртасида, шунингдек, маҳаллий партия ташкилотлари ва марказ ўртасида зиддиятлар кучайиб бораётган эди. Бундай шароитда большевиклар раҳбариятининг вазифаси, бир томондан, Ленин дастурида эълон қилинган халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойилини амалга оширишни таъминлаш бўлса, иккинчи томондан, иқтисодий ва сиёсий тизимнинг парчаланиши ва беқарорлашувига йўл қўймасдан, минтақанинг бошқарувчанлигини сақлаб қолишдан иборат эди.

Ўрта Осиё бюроси Москва ва маҳаллий партия тузилмалари ўртасида воситачи бўлиб, мафкуравий тамойиллар ва давлат қурилишининг амалий эҳтиёжлари ўртасида мурса топишга ҳаракат қилди. Унинг деворлари орасида бўлажак республикаларнинг чегаралари, уларнинг этник таркиби ва маъмурий марказлари бўйича қизгин мунозаралар олиб борилди. Айниқса, тожиклар аҳолининг салмоқли қисмини ташкил этган, аммо ўзбеклар, туркманлар ва бошқа халқлар вакиллари ҳам кўп бўлган Бухоро ва Самарқанд округларининг мақоми масаласи кескин тус олди.

Ўрта Осиё бюроси ҳисоботлари ва йиғилиш баённомаларида таъкидланишича, тожик халқи ўз автоном республикасини ташкил этиш учун тарихий, маданий ва лингвистик асосларга эга эди. Мовароуннаҳрдаги ўтроқ Эрон цивилизациясининг қадимийлиги, тожик зиёлиларининг илм-фан, адабиёт ва давлат бошқарувини ривожлантиришдаги ўрни, шунингдек, Сомонийлар даврига бориб тақаладиган давлатчилик анъаналарининг тарихий

давомийлигига ишора қилинган. Шу билан бирга, партия маркази вакиллари иқтисодий инфратузилманинг сусти ривожланганлиги, саноатлаштириш даражасининг пастлиги, малакали бошқарув ва педагог кадрларнинг етишмаслигини кўрсатиб ўтардилар. Раҳбариятнинг фикрича, бу омиллар қисқа муддатда мустақил Тожикистон республикасини ташкил этишни қийинлаштирарди.

Шунинг учун Ўрта Осиё бюросининг қарори муросасозлик характериға эға бўлди: Тожикистон Мухтор ССР Ўзбекистон ССР таркибида таъсис этилди, бу эса, тахмин қилинганидек, янада ривожланган марказлар — Самарқанд, Тошкент ва Фарғона кўмагида бўлажак республиканинг хўжалик ва маъмурий жиҳатдан шаклланиш жараёнини енгиллаштириши керак эди. Шу билан бирга, ҳужжатларда таъкидланишича, бу вариант якуний эмас ва Тожикистон мухторияти зарур ижтимоий-иқтисодий шароитларға эришилганда иттифоқдош республикаға айланиш учун биринчи қадам сифатида кўрилади.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё бюросининг позицияси 1920 йиллардаги бутун совет миллий сиёсатининг икки томонламалигини акс эттирди: халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини декларатив тан олиш минтақанинг марказлашган бошқаруви ва иқтисодий интеграциясини сақлаб қолиш билан уйғунлаштирилди. Бу даврда қабул қилинган қарорлар нафақат Тожикистоннинг келажакдаги чегараларини, балки унинг маъмурий-сиёсий тузилишининг хусусиятларини ҳам белгилаб берди, бу эса тожик давлатчилиги ва Ўрта Осиёдаги миллатлараро муносабатларнинг ривожланишиға узоқ муддатли таъсир кўрсатди.

Бундай муросали вариант тожикларни ўз миллий таълим олиш ҳуқуқидан маҳрум қилмаган ҳолда вазият устидан назоратни сақлаб қолиш имконини берарди.

Шундай қилиб, 1924 йилдаги миллий-ҳудудий чегараланиш миллий манфаатларни сиёсий жиҳатдан ҳисобға олиш ва большевикларнинг прагматик стратегияси элементларини уйғунлаштирган муросали қарор

бўлди. Тожикилар учун гарчи уларнинг кўплаб даъволари, хусусан, Самарқандга бўлган даъволари қондирилмай қолган бўлса-да, ТАССРнинг ташкил этилиши миллий ўзликни англаш йўлидаги қадам бўлди,.

1924 йилда Тожикистон АССРнинг ташкил этилиши янги бошқарув тизимини шакллантириш, совет моделини маҳаллий шароитларга мослаштириш ва тожикиларни партия-давлат тузилмаларига интеграциялаш бўйича мураккаб йўлнинг бошланиши эди, ҳолос. Мухториятнинг дастлабки йилларидаёқ жиддий зиддиятлар: малакали кадрларнинг етишмаслиги, иқтисодий базанинг заифлиги, аҳолининг таълим даражаси пастлиги аниқланди. Шундай бўлса-да, Тожикистон АССР мухторият асосида Ўзбекистон ССР таркибига, бу орқали эса СССРга қирувчи миллий давлат эди. У ўз давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, ўз қонунчилигига, фуқаролигига, ҳудудий бўлинишига, мустақил бюджетига, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига эга эди [2,106].

Айниқса, ижтимоий-иқтисодий шароитлар мураккаб эди. Тожикистон АССР жуда заиф иқтисодий база шароитида барпо этилди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришлари ва айрим ҳунармандчилик устахоналарини ҳисобга олмаганда, саноат деярли йўқ эди. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг асоси бўлиб қолди, аммо у ҳам инқироз ҳолатида эди: кўплаб ҳудудлар суғоришнинг етишмаслиги, паст ҳосилдорлик ва фуқаролар уруши вайронагарчиликларидан азият чекди. Бундай шароитда большевиклар Тожикистонга марказнинг алоҳида эътиборини талаб қиладиган «қолоқ ўлка» сифатида қарардилар. Партия ҳужжатларида республиканинг Ўрта Осиёнинг анча ривожланган минтақаларига етиб олиш учун катта маблағ сарфлашга муҳтожлиги тўғридан-тўғри кўрсатиб ўтилди.

Тожикистонга ташқаридан тегишли тарзда тайёрланган партия ва давлат ходимларини юборишда жуда катта муаммолар мавжуд бўлса, Тожикистоннинг ўзида муносиб номзодларни топиш анча мушкул иш эди. Мамлакатда бор-йўғи 81 нафар тожикистонлик ишчи бор эди [3]. Шу сабабли, аниқ тан олинган «пролетариат» (саноат ишчилари синфи) йўқлиги сабабли,

партия аъзолигига муносиб тоифадаги одамларни топиш мақсадида жамиятни катламларга ажратди. Энг камбағал деҳқонлар «камбағаллар,» унча камбағал бўлмаганлар «ўртачалар» деб атала бошланди. Бошқаларга қараганда бойроқ бўлган ҳар қандай одам «бойлар» қаторига киритилган. Янги «ижтимоий зинапоя» нинг энг қуйи поғонасида «батраklar,» яъни вақтинчалик қора ишчилар турарди. Большевиклар партия ходимларини айнан батраklar орасидан танлашга қарор қилдилар. Бундай партия ходимлари, моҳиятан, «янги келганлар» бўлиб, асосий партия ишларини бажаришда жуда фойдали эдилар, ўз-ўзидан равшанки, қўшимча таълимсиз ва албатта, масъулиятли ишларда эмас. Шу билан бирга, айнан шу «қолоқлик» ТАССРни Ўзбекистон ССР таркибига киритиш зарурлигини тушунтириши таъкидланди: қўшнининг анча ривожланган иқтисодий қўллаб-қувватламаса, Тожикистон мухторияти мустақил равишда мавжуд бўла олмас эди. Шундай қилиб, ТАССРнинг ижтимоий-иқтисодий воқеликлари кўп жиҳатдан унинг ривожланиш хусусиятларини олдиндан белгилаб берди ҳамда иттифоқ ва республика ҳокимият органларига қарамликни кучайтирди.

«Тожикистон Республикаси Ўрта Осиёнинг олис тоғли ҳудудларини ўз таркибига киритиб, беихтиёр «турмуш шароити оғир минтақа» деган обрўга эга бўлди... Тожикистонга ташқаридан яхши партия ва давлат ходимларини юборишда катта муаммолар бўлган бўлса, Тожикистоннинг ўзида муносиб номзодларни топиш анча қийин эди»[3]. Маданий ва таълим сиёсати ҳам ТАССР шаклланишининг ажралмас қисмига айланди. М. Набиевнинг китобида таъкидланишича: «1920 йилларда Тожикистон Мухториятида миллий таълим тизимини яратиш бўйича кенг қўламли ишлар бошланди. Дастлабки тожик мактаблари очилди, она тилида дарсликлар яратилди, газета ва журналлар нашр этила бошланди. Буларнинг барчаси нафақат саводхонлик даражасини ошириши, балки тожикларнинг янги социалистик ўзлигини шакллантириши керак эди. Бироқ бу жараён жуда секинлик билан борди. Маҳаллий аҳоли кўпинча совет мактабларининг жорий этилишига қаршилик кўрсатиб, масжид ва мадрасаларда анъанавий таълимни афзал кўрган.

Большевиклар маданий базани ўзгартирмасдан туриб, совет ҳокимиятини мустаҳкамлаб бўлмаслигини тушунар эдилар ва шунинг учун таълим сиёсатига алоҳида эътибор қаратдилар. Бундай шароитда тожик жамиятида совет мафкурасини тарқатувчи бўлиши керак бўлган миллий зиёлиларнинг биринчи қатлами шаклланди» [4,72-73].

Шундай қилиб, ТАССР шаклланишининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлари жуда мураккаб ва зиддиятли эди. Иқтисодиётнинг заифлиги, кадрлар етишмовчилиги, тожикларнинг Кенгашда чекланган иштироки ва маданий тўсиқлар большевикларнинг вазифасини ниҳоятда қийинлаштирди. Аммо айнан шу даврда келажакдаги миллий тараққиёт асослари яратилди, зиёлилар ва институтсионал тузилмалар шаклланди, бу эса тожикларнинг СССР таркибида аста-секин мустақил миллат сифатида қарор топишига имкон берди.

1924 йилда Тожикистон Автоном Совет Социалистик Республикасининг ташкил топиши тожик халқининг энг янги тарихидаги муҳим воқеалардан бири бўлди. Бу жараён нафақат Ўрта Осиёнинг миллий-ҳудудий чегараланиши, балки сиёсий, ижтимоий ва маданий омилларнинг мураккаб ўзаро таъсири натижаси эди. Большевиклар бир вақтнинг ўзида ленинча миллий сиёсатга жавоб берадиган ва минтақада совет ҳокимиятининг барқарорлигини таъминлайдиган давлатчиликнинг янги моделини яратишга интилдилар.

Шундай қилиб, Тожикистон АССР шаклланишининг тарихий-сиёсий контексти жуда зиддиятли эди. У тожикларнинг миллий манфаатларини тан олиш ва Москва ҳамда Тошкент томонидан қаттиқ назоратни сақлаб қолиш элементларини ўзида мужассамлаштирган эди. Кучсиз иқтисодий база, кадрлар етишмаслиги, маданий тўсиқлар ва ҳудудий йўқотишлар ривожланишни мураккаблаштирди, бироқ айнан шу даврда бўлажак тожик давлатчилигининг асослари шаклланди.

Таъкидлаш мумкинки, ТАССРнинг ташкил этилиши тожикларнинг миллий жипслашуви жараёнидаги биринчи қадам бўлиб, уларнинг миллий

Ўзига хослигини институтсионал жиҳатдан мустаҳкамлашни таъминлади. Бу тажриба мурасосозлик хусусиятига ва кўплаб чекловларга қарамай, тожик миллатининг янада ривожланишида ва 1929 йилда иттифокдош республиканинг барпо этилишида ҳал қилувчи роль ўйнади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 1920 йилларда Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш жараёни нафақат совет миллий сиёсатининг маъмурий акти, балки минтақанинг замонавий этносиёсий харитасини шакллантиришнинг энг муҳим омили бўлди. Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш принципи расман эълон қилинган бўлса-да, бу шиорнинг амалга оширилиши мураккаб сиёсий ва иқтисодий муросалар шароитида амалга оширилди.

О.Д. Талская таъкидлаганидек, «РКП (б) Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё бюросининг фаолияти марказ сиёсатининг икки томонламалигини кўрсатади: бир томондан, минтақанинг этник хусусиятларини ҳисобга олишга интилиш бўлса, иккинчи томондан, худудий қарорларни иттифок марказининг сиёсий манфаатларига қатъий бўйсундириш эди»[5]. Бу иккиёқламалик бутун чегараланиш жараёнининг белгиловчи хусусияти бўлиб қолди.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, иқтисодий омил кўпинча мафкуравий установакаларга қурбон қилинган. Масалан, И. Бочкарёвнинг таъкидлашича: «Бўлиниш иқтисодий чегаралар бўйича эмас, балки этник-миллий тамойилга кўра амалга оширилди, бу эса кўпинча асрлар давомида шаклланган ягона хўжалик мажмуалари, суғориш тизимлари ва савдо йўлларини бузди» [6].

Дарҳақиқат, янги чегараларнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмаслиги замондошлари томонидан ҳам қайд этилган эди. Ўрта Осиё бюроси материалларида ягона хўжалик маконининг узилиши ва анъанавий сувдан фойдаланишнинг қийинлашуви ҳақида кўплаб шикоятлар қайд этилган. Сув ва савдо артерияларининг — Сирдарё ва Фарғона водийси кабиларнинг бири-биридан ажралиши суғориш тизимларидан биргаликда фойдаланиш бўйича махсус комиссиялар тузиш заруратини келтириб чиқарди.

Айниқса, чегараланиш оқибатлари этник жиҳатдан аралаш аҳоли яшайдиган ҳудудларда яққол намоён бўлди. М.Б.Ҳамидов ва О.Ю.Курникинларнинг фикрига кўра, «Фарғона водийси, Самарқанд ва Хўжанд ҳудудларида этник бўлиниш «соф» миллий чегараларни ўтказишни имконсиз қилиб қўйди; ҳар қандай қарор низолар ва ўзаро эътирозларни келтириб чиқарди» [7].

Бинобарин, чегаралаш нафақат минтақанинг этносиёсий тузилишини мустаҳкамлади, балки постсовет даврида ҳам сақланиб қолаётган келажақдаги зиддиятли чизиқларга асос солди. К. Д. Соипова таъкидлаганидек, «1920 йиллардаги ҳудудий қарорлар республикаларнинг миллий таркиби ва миллатлараро муносабатларнинг шаклланишига узоқ муддатли таъсир кўрсатди»[8].

Кўриниб турибдики, Ўрта Осиёнинг миллий-ҳудудий чегараланишига фақат халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган адолатли этносиёсий тузилиш акти сифатида қараш керак эмас. Бу мураккаб, кўп босқичли ва зиддиятли тарихий жараён бўлиб, унда болшевиклик миллий сиёсатнинг мафкуравий кўрсатмалари, иттифоқ ва республика ҳокимият органларининг маъмурий манфаатлари, иқтисодий ва геостратегик мулоҳазалар кесишган эди. 1924-йилги чегараланиш нафақат Ленин ва Сталиннинг федерализм ва миллий сиёсат тўғрисидаги доктриналарида мустаҳкамланган назарий тамойиллар, балки этник жиҳатдан аралаш аҳоли ва заиф маъмурий инфратузилмага эга ҳудудларда совет бошқарувини мустаҳкамлаш бўйича амалий эҳтиёжлар натижаси эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тиханова Е. В. Районирование Средней Азии: экономическая целесообразность//<http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18800/1/iurg-2011-96-16.pdf>.
2. Ализода Б. Становление и развитие государственного управления в Таджикистане (1917-2015). Дис. на соискание ученой степени доктора исторических наук. Душанбе. 2022.
3. Масов Р. М. Таджики: история национальной трагедии. — Душанбе : Ирфон, 2008.

4. Набиева Р. ва диг. Таърихи халки тоҷик дар асри XX ва ибтидои асри XXI. Душанбе: Ирфон, 2009. С. 72–73.

5. Тальская О.Д. Национальное размежевание республик Средней Азии в деятельности Средазбюро. — Власть, 2020, № 5.

6. Бочкарёва И. Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе. — Известия Алтайского государственного университета, 2019, № 2.

7. Хамидов М. Б., Курныкин О. Ю. Национально-территориальное разграничение в Средней Азии в 1920-е гг.: зарождение пограничных споров. — Известия АлтГУ, 2023, № 2.

8. Саипова К. Д. Национально-государственное размежевание и его воздействие на формирование национального состава Узбекской ССР. — Tadqiqot.uz, 2023, № 3.

=====

SURXON–SHEROBOD VOHASIDA AN'ANAVIY OY TAQVIMI VA UNING TARIXIY-GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Kichkilov Sherxon Xamzayevich

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

+998 99 281 81 81 <https://t.me/Kichkilov>

Annotatsiya: Mazkur maqolada oy taqvimining shakllanish tarixi, uning astronomik asoslari hamda hijriy-qamariy yil hisobining ilmiy tamoyillari tahlil qilingan. Shuningdek, hijriy-qamariy taqvimning islom sivilizatsiyasidagi o'rni, uning diniy marosimlar va tarixiy xronologiyani belgilashdagi ahamiyati hamda oy taqvimi bilan quyosh taqvimi o'rtasidagi asosiy farqlar tarixiy va astronomik nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari oy taqvimi insoniyatning qadimgi astronomik bilimlari va vaqtni hisoblash tizimining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: oy taqvimi, hijriy-qamariy taqvim, sinodik oy, hilol, kabisa yili, astronomiya, xronologiya, oy fazalari, vaqt hisobi, islom sivilizatsiyasi, taqvim tizimi.

Abstract: This article examines the historical development of the lunar calendar, its astronomical foundations, and the scientific principles underlying the Hijri lunar calendar. Particular attention is given to the role of the Hijri lunar calendar in Islamic civilization, its significance in determining religious observances and historical chronology, and the principal differences between lunar and solar calendar systems. The findings demonstrate that the lunar calendar

represents one of humanity's earliest scientifically grounded systems of time reckoning based on systematic astronomical observations.

Keywords: *lunar calendar, Hijri calendar, synodic month, crescent moon, leap year, astronomy, chronology, lunar phases, time reckoning, Islamic civilization, calendar system.*

Аннотация: *В статье рассматриваются история формирования лунного календаря, его астрономические основы и научные принципы построения мусульманского (хиджрийского) лунного летоисчисления. Особое внимание уделено роли хиджрийского лунного календаря в исламской цивилизации, его значению при определении религиозных праздников и ведении исторической хронологии, а также основным различиям между лунным и солнечным календарями. Сделан вывод о том, что лунный календарь является одной из древнейших научно обоснованных систем измерения времени, основанной на регулярных астрономических наблюдениях.*

Ключевые слова: *лунный календарь, календарь Хиджры, синодический месяц, новолуние, серп Луны, високосный год, астрономия, хронология, фазы Луны, система летоисчисления, исламская цивилизация.*

Taqvim insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimiy ilmiy-amaliy yutuqlaridan biri bo'lib, vaqtni hisoblash, tabiat hodisalarining davriyligini aniqlash hamda xo'jalik, diniy va ijtimoiy hayotni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida turli xalqlar vaqtni hisoblashning o'ziga xos tizimlarini ishlab chiqqan bo'lib, ularning shakllanishi, avvalo, osmon jismlarining muntazam harakati va astronomik kuzatuvlarga asoslangan. Shu bois taqvim nafaqat xronologiya fanining muhim elementi, balki astronomiya, tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik fanlari kesishgan nuqtada shakllangan murakkab ilmiy tizim hisoblanadi[1:208].

Taqvim tushunchasi ma'lum vaqt birliklarini – kun, hafta, oy va yilni tizimli ravishda hisoblash usulini anglatadi. Vaqt birliklarining shakllanishida Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi, Oyning Yer atrofidagi harakati hamda Yerning Quyosh atrofida aylanishi kabi astronomik jarayonlar asosiy mezon vazifasini bajargan. Ana shu tabiiy qonuniyatlarning davriyligi insoniyat tomonidan kuzatilib, ularga asoslangan vaqt hisoblash tizimlari yaratilgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, deyarli barcha qadimgi sivilizatsiyalar – Misr, Mesopotamiya, Xitoy, Hindiston, Yunoniston va Markaziy Osiyo xalqlari o'z taqvim tizimlarini aynan osmon jismlarining harakati asosida ishlab chiqqanlar[2:134].

Taqvim tizimining markaziy elementi yil hisoblanadi. Turli xalqlar yil davomiyligini aniqlashda turlicha astronomik mezonlardan foydalanganlar. Natijada tarix davomida Oy harakatiga asoslangan oy taqvimi, Quyosh harakatiga asoslangan quyosh taqvimi hamda Oy va Quyosh harakatlarini o‘zaro uyg‘unlashtirgan oy-quyosh taqvimi kabi tizimlar vujudga kelgan. Ushbu taqvimlarning har biri o‘zining astronomik asoslari, amaliy qo‘llanilishi va tarixiy rivojlanish xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Qadimiy taqvim tizimlari orasida eng keng tarqalganlaridan biri oy taqvimi hisoblanadi. Mazkur tizim Yerning tabiiy yo‘ldoshi bo‘lgan Oyning Yer atrofida aylanish davriga asoslanadi. Astronomik hisob-kitoblarga ko‘ra, sinodik oy, ya’ni Oyning bir xil fazaga qaytishi uchun ketadigan vaqt 29 sutka 12 soat 44 daqiqa 2,8 **soniyani** tashkil etadi. Shu sababli oy taqvimidagi oylar odatda 29 yoki 30 kundan iborat bo‘ladi. Mazkur tizim, ayniqsa, arab xalqlari, islom dunyosi hamda qadimgi Sharq mamlakatlari xronologiyasida muhim o‘rin tutadi[3:486].

Oy taqvimida yangi oyning boshlanishi osmonning g‘arbiy ufqida ingichka o‘roq shaklidagi yangi Oy – hilolning ko‘rinishi bilan belgilanadi. Hilolning kuzatilishi yangi oyning kirib kelganini bildiradi va ko‘plab xalqlarda diniy marosimlar, bayramlar hamda muhim sanalarni belgilashda asosiy mezon sifatida xizmat qiladi. Islom taqvimida ham oylarning boshlanishi aynan hilolning ko‘rinishiga bog‘liq bo‘lib, Ramazon, Qurbon hayiti, Muharram va boshqa diniy sanalar shu astronomik hodisa asosida belgilanadi.

Oy fazalarining almashinuvi qadim zamonlardan boshlab insonlarning kundalik hayoti va dunyoqarashida muhim o‘rin egallagan. Hiloldan keyin Oy tobora kattalashib boradi va taxminan 14–15-kunlarda to‘liq yoritilgan aylana shakliga kiradi. Ushbu faza astronomiyada to‘lin oy, arab astronomik an’analarida esa badr deb ataladi. To‘lin oy davrida Yerga tushayotgan oy nuri maksimal darajaga yetadi, natijada tungi yorug‘lik sezilarli ravishda ortadi. Qadimda bu davr chorvachilik, savdo karvonlari harakati va tungi sayohatlar uchun qulay vaqt hisoblangan[4:608].

To‘lin oy bosqichidan keyin Oyning yoritilgan qismi asta-sekin kamayib boradi va oyning oxirgi kunlarida u mutlaqo ko‘rinmay qoladi. Astronomiyada bu holat yangi Oy (novoluniya) fazasi deb ataladi. Xalq orasida esa Oyning ko‘rinmay qolishi turlicha iboralar bilan ifodalangan. Mazkur fazadan so‘ng yangi hilol paydo bo‘lib, navbatdagi oy boshlanadi va oy fazalarining aylanish sikli yana takrorlanadi. Oy fazalarining muntazam almashinuvi xalq og‘zaki ijodida ham o‘z aksini topgan. Xususan, o‘zbek xalqida keng tarqalgan “oyning o‘n beshi yorug‘, o‘n beshi qorong‘i” degan maqol Oyning yoritilgan va yoritilmagan fazalariga asoslangan xalqona astronomik kuzatuv mahsulidir. Ushbu ibora nafaqat tabiiy hodisani ifodalabgina qolmay, balki hayotdagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklarning almashib turishini ifodalovchi falsafiy mazmunga ham ega bo‘lib, xalqning ko‘p asrlik kuzatuvlari va tajribasi natijasida shakllangan.

Oy taqvimi insoniyat tarixida nafaqat vaqtni hisoblash vositasi, balki xo‘jalik faoliyatini tashkil etish, dehqonchilik mavsumlarini belgilash, diniy marosimlarni o‘tkazish va ijtimoiy hayotni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, islom sivilizatsiyasida hijriy-qamariy taqvimning qo‘llanilishi diniy hayotning uzviy qismiga aylangan bo‘lib, bugungi kunda ham musulmon mamlakatlarida diniy sanalarni belgilashda asosiy xronologik tizim sifatida foydalanib kelinmoqda. Oy taqvimi insoniyat tarixida eng qadimiy xronologik tizimlardan biri hisoblanib, uning ilmiy asosini Oyning Yer atrofidagi davriy harakati tashkil etadi. Ushbu taqvim tizimida vaqtni hisoblash Oyning fazalari almashinuvi, ya’ni yangi hilolning paydo bo‘lishidan boshlab navbatdagi hilol ko‘rinishigacha bo‘lgan astronomik davrga asoslanadi. Astronomiyada mazkur davr sinodik oy deb ataladi va uning davomiyligi o‘rtacha 29 sutka 12 soat 44 daqiqa 2,8 soniyani tashkil etadi. Aynan shu astronomik ko‘rsatkich oy taqvimining ilmiy negizini belgilaydi[5:438].

Sinodik oy davomiyligi butun sonni tashkil etmasligi sababli oy taqvimini tuzishda maxsus matematik hisoblash usullaridan foydalanilgan. Oyning aylanish davri 29 sutkadan ortiq, ammo 30 sutkadan kam bo‘lganligi bois oylar almashinib turuvchi **29** va 30 kunlik tizim asosida shakllantirilgan. Natijada taqvimda odatda toq tartib raqamli oylar 30 kun, juft tartib raqamli oylar esa 29 kun qilib belgilangan.

Bunday taqsimot astronomik kuzatuvlar natijasida aniqlangan haqiqiy oy davomiyligini amaliy vaqt hisobiga maksimal darajada yaqinlashtirish imkonini bergan[6:513]. Biroq oy davomiyligidagi qo'shimcha 12 soat 44 daqiqa 2,8 soniya har bir oy yakunida hisobga olinmaydi. Ushbu ortiqcha vaqt bir necha yil davomida yig'ilib boradi va ma'lum davr o'tgach to'liq bir sutkani tashkil etadi. Astronomik hisob-kitoblarga ko'ra, to'rt yil davomida to'plangan ortiqcha vaqt deyarli bir kunni hosil qiladi. Shu sababli oy taqvimida davriy ravishda kabisa yili joriy etiladi. Kabisa yilida taqvimdagi oxirgi oyga qo'shimcha bir kun qo'shilib, uning davomiyligi 29 kundan 30 kunga uzaytiriladi. Mazkur usul taqvimning astronomik aniqligini saqlash va oy fazalari bilan amaliy vaqt hisobining mosligini ta'minlashga xizmat qiladi[7:356].

Oy taqvimida oddiy yil 354 sutka, kabisa yili esa 355 sutkadan iborat bo'ladi. Bu ko'rsatkich Quyosh yilidan taxminan 10–11 sutkaga qisqadir. Aynan shu farq tufayli oy taqvimi asosidagi sanalar har yili quyosh taqvimiga nisbatan oldinga siljib boradi. Natijada oy taqvimida belgilangan diniy bayramlar va muhim sanalar yil fasllariga bog'lanib qolmaydi, balki vaqt o'tishi bilan barcha fasllarda navbatma-navbat kuzatiladi. Ushbu xususiyat oy taqvimining quyosh taqvimidan eng muhim farqli jihatlaridan biri hisoblanadi[8:224]. Oy taqvimining ilmiy-amaliy ahamiyati ayniqsa islom sivilizatsiyasi tarixida yaqqol namoyon bo'ladi. Milodiy 622-yilda Muhammad (s.a.v.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilishi musulmon dunyosida yangi xronologik tizim – hijriy-qamariy taqvimning boshlanish nuqtasi sifatida qabul qilingan. Shu tariqa oy taqvimi islom olamining rasmiy vaqt hisoblash tizimiga aylangan. Hijriy-qamariy taqvim nafaqat tarixiy voqealarni sanalash, balki Ramazon oyi, Qurbon va Ramazon hayitlari, Haj mavsumi, Muharram va boshqa diniy marosimlarning sanalarini belgilashda ham asosiy mezon vazifasini bajarib kelmoqda[9:286].

Hijriy-qamariy taqvimning muhim jihatlaridan biri shundaki, u astronomik kuzatuvlarga asoslangan bo'lib, yangi oyning boshlanishi ko'plab musulmon mamlakatlarida hilolning amalda kuzatilishi yoki zamonaviy astronomik hisob-kitoblar orqali aniqlanadi. Bugungi kunda ayrim davlatlar teleskopik kuzatuvlardan

foydalansa, boshqalari astronomik hisoblash usullarini qoʻllaydi. Biroq ikkala holatda ham taqvimning nazariy asosini Oyning sinodik harakati tashkil etadi[10:520].

Tarixiy manbalar shuni koʻrsatadiki, oy taqvimi qadimiy Sharq xalqlari, jumladan arablar, bobilliklar va boshqa koʻplab sivilizatsiyalar tomonidan keng qoʻllanilgan. Islom dini shakllanganidan keyin esa ushbu taqvim yanada takomillashtirilib, musulmon dunyosining yagona xronologik tizimiga aylantirildi. Bu tizim asrlar davomida nafaqat diniy hayotni, balki huquqiy munosabatlar, savdo faoliyati, diplomatik yozishmalar va tarixiy voqealarning sanalanishida ham muhim amaliy ahamiyat kasb etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYHATI.

1. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar: xronologiya va metrologiya asoslari. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1994. – 208 b.
2. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. – Toshkent: Fan, 2008. – 286 b.
3. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968. – 486 b.
4. Ginzel F.K. Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Bd. I. – Leipzig: J.C. Hinrichs, 1906. – 608 p.
5. Richards E.G. Mapping Time: The Calendar and Its History. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 438 p.
6. Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. Sherobod // Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – 8-jild. – B. 512–514.
7. Gʻulomov Ya.Gʻ. Xorazmning sugʻorilish tarixi. – Toshkent: Fan, 1957. – 356 b.
8. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Buxoro sugʻorilish tizimlari. – Toshkent: Fan, 1986. – 224 b.
9. Narshaxiy A. Buxoro tarixi. – Toshkent: Fan, 1966. – 286 b.
10. Bartold V.V. Turkiston moʻgʻullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990. – 520 b.

MINGTEPA YODGORLIGIDA DINIY QARASHLAR HAQIDA

Shaxloxon Xusanova Artikaliyevna

Qo'qon universiteti

Andijon filiali v.v.b.dotsenti, t.f.f.d.(PhD)

tel: +998 90 548 21 27

e-mail: sahlohusanova4@gmail.com

ORSID ID: <https://orcid.org/0009-0003-2164-5289>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada antik davr yodgorligi Mingtepa shahrida (Andijon viloyati Marhamat tumani) diniy e'tiqodning shakllanishi to'g'risida so'z boradi. Mingtepada diniy e'tiqod turli ko'rinishlarda bo'lib, zardushtiylik bilan birga quyoshga sig'inish va totemistik e'tiqodni kuzatish mumkin. Mavzuni taxlil qilishda arxeologik materiallardan keng foydalanildi.*

Kalit so'zlar: *Mingtepa shahri, diniy e'tiqod, zardushtiylik, quyoshga sig'inish, hayvonlarga e'tiqod.*

Аннотация: *В данной статье рассказывается о формировании религиозной веры в городе Мингтепа (Мархаматский район Андижанской области). Религиозная вера принимает множество форм в Мингтепе, и наряду с зороастризмом можно наблюдать поклонение солнцу и тотемистическую веру. При анализе темы широко использовались археологические материалы.*

Ключевые слова: *город Мингтепа, религиозное верование, зороастризм, поклонение солнцу, вера в животных.*

Abstract: *This article talks about the formation of religious faith in the city of Mingtepa (Marhamat district, Andijan region). Religious belief takes many forms in Mingtepa, and sun worship and totemistic belief can be observed along with Zoroastrianism. Archaeological materials were widely used in the analysis of the topic.*

Key words: *Mingtepa city, religious belief, Zoroastrianism, sun worship, belief in animals.*

Mingtepa miloddan avvalgi IV- milodiy V asrlarga oid antik shahar qoldig'i bo'lib, bu yerning aholisi o'ziga xos diniy qarashlarga ega bo'lgan. Bu hududdan topilgan moddiy ashyolar o'rganilganda zardushtiylik dini urf-odatlariga oid ma'lumotlar olingan. Zardushtiylikning asosiy urf-odatlari dafn marosimlari bilan bog'liq. Zardushtiylikda dafn marosimi o'ziga xos bo'lib, murda uch kun uyda saqlangan. To'rtinchi kun esa murdani tog'u-toshlarga qoldirib, qushlar va yirtqich hayvonlar suyaklarni etidan tozalagach, mahsus idishlarga solingan [3,60].

Tadqiqotlarda Fargʻona vodiysi qadimdan “Avesto jamiyati” xududiga kiritilgan.(7:50-b) Mingtepa yaqinidagi Loʻmbitepa yodgorligidan topilgan ostadon bu hududda zardushtiylik diniga eʼtiqod qilganliklarini koʻrsatadi. Ostadon pishirilgan loydan yasalgan va oval koʻrinishida boʻlgan. Ostadonda turli tasvirlar chizilgan boʻlib, har bir tasvir diniy mazmun bergan boʻlishi mumkin [9,44-45] B.Abdulgazieva bu xolatni asosan mazdaparastlik dafn marosimlarida amalga oshirilganligi bilan bogʻlaydi [1,125].

Mingtepa yaqinida joylashgan buloqlar ham zardushtiylik dini bilan bogʻlanadi. Masalan, A.Asqarov Mingtepa yaqinidagi Alitepa yodgorligida mavjud boʻlgan “Chashmai Muborak” bulogʻini ezgulik tangrisi-Ahuramazda bilan bogʻlaydi. Buloqni otashparast ajdodlar ilohiylashtirib, atrofida qoʻnim topgan boʻlishi mumkin deb, taʼkidlaydi [4,145].

Mingtepa hududi va uning atrofidan topilgan mozorqoʻrgʻonlarda ham maxalliy axolining eʼtiqodiga va dafn marosimlariga oid maʼlumotlar aniqlangan. 1950 yillarda Marhamat qabristonining 7 ta mozorqoʻrgʻoni oʻrganilganda qabrlarda insonlar oʻziga xos oilaviy xolda koʻmilgan boʻlib, tosh tepaliklardan iborat ekanligi aniqlangan. Mayitlar 0,6-0,8 metr chuqurlikdagi oʻra goʻrlarga koʻmilgan. Odam suyaklari chalqanchasiga, boshi gʻarb tomonga qarab yotqizilgan [8,60]. Shuningdek, mayitlar yoniga turli sopol buyumlar, taqinchoqlar, tosh buyumlar ham birga qoʻyilgan. Qabristonda ikkita xolatda bosh suyaklarining tagida toshli tekis plitka yotqizilgan. Ularning ogʻirligi 50 kilogrammgacha boʻlgan. V.I Kozenkovaning taʼkidlashicha, bunday xolatda koʻmilgan qabrlar uning izlanishlarida boshqa uchramagan [8, 60]

Mingtepada B.Matboboev raxbarligidagi oʻzbek-xitoy qoʻshma arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan 2016-2019 yillarda olib borilgan tadqiqot davrida topilgan Mingtepa shahar qabristonida oʻndan ortiq qabrlar kovlab oʻrganilgan. Bu qabristondagi qabrlarda mingtepaliklarning oʻziga xos dafn marosimlari haqida yangi maʼlumotlarga ega boʻlindi. Bitta qabrda it suyaklari va tishlari (klik) bilan sopol idish topilgan. Odamlar bilan birga itlarni dafn etilishi zardushtiylar urf-odatlaridan hisoblangan [13,146]. Bu qabrlarning topilishi qadimiy Mingtepada

axoli asosan zardushtiylik diniga e'tiqod qilganligi haqida qo'shimcha ma'lumotlar beradi.

Qadimgi Farg'ona davlati axolisi quyosh kultiga, olovga, otga va ajdodlar ruhiga ham sig'inganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Qadimiy Mingtepadan topilgan arxeologiya materiallari ham mana shu ma'lumotlarni tasdiqlaydi. Mingtepa topilmalari ichida zoomorf (hayvon) tasvirlari tushirilgan sopol buyumlari yuqoridagi fikrlarni asoslashga xizmat qiladi va shu yerlik axolining diniy qarashlarini o'zida ifodalaydi. Mingtepa shahar xarobasidan sopol parchasida tirnab chizilgan ot surati topilgan. Otning bosh va dum qismi saqlanib qolmagan. Lekin, uning qolgan qismlari asosida otning rasmi tiklangan [10,11-12].

Bundan tashqari ot va quyosh kultiga e'tiqod qilish Mingtepa yaqinidan topilgan qoyatosh suratlarida ham tasvirlangan. Qadimda otlarga gapira oladigan, ucha oladigan, aqlli mavjudot sifatida qaraganlar. Ot bilan barcha orzular amalga oshishiga ishonganlar. A.N. Bernshtam tomonidan o'rganilgan Mingtepa yaqinida Aravon qoyatosh suratlari bunga misol bo'la oladi. Aravon petroglifida hayvonlarning xulq-atvori katta mahorat bilan aniq ifodalangan. Qoyatosh suratlarida harakatdagi inson tasvirlari mavjud. Inson tasvirlari ov qilish maqsadida emas, balki biror diniy marosimni bajarayotganligini ko'rish mumkin. Bu tasvirlarni A.N.Bernshtam quyosh kultiga bo'lgan e'tiqod namunasi bo'lishi mumkin, deb ta'kidlaydi [5,155-156].

Zardushtiylik dinida ham dastlabki "Yasht" (gimn)larda ot totemini quyosh xudosi Mitra bilan bog'laydilar [3,20]. Otlarning suratlari tasvirlangan joylar ularga sig'inish va diniy marosimlarni bajarish obyekti bo'lgan. Bu suratlardagi inson harakatlari otlarni ko'paytirishga bag'ishlangan bo'lishi mumkin. Mingtepada otni muqaddaslashtirilganligini shahar yaqinidan topilgan Otmozor qabristonidan ham bilish mumkin.

Bundan tashqari 2014-2015 yillarda Mingtepa shahridan topilgan sopol parchalarida yoldor bo'ri (giena), kabutar, tovu, Xumo qushi kabi hayvonlarning tasvirlanishi [11,51-52] mingtepaliklarning yuqoridagi jonzotlarga bo'lgan e'tiqodidan darak beradi. Bo'ri totemiga sig'inish turkiy halqlarda qadimdan mavjud

bo‘lib, bo‘ri buyuk ajdod sifatida ulug‘langan. N.Ya.Bichurinning yozishicha, qadimda turkiylar qabilasi batamom qirib yuborilganda, birgina bola omon qoladi. Uni urg‘ochi bo‘ri saqlab qoladi va bosqinchilardan himoya qilish uchun toqqa olib qochib ketadi. Mana shu boladan dunyoga kelgan o‘nta farzanddan turkiy urug‘lar tarqalgan [6,220].

Mingtepa sopol prachalaridagi tasvirlarda kabutar yoki yovvoyi g‘oz deb taxmin qilinayotgan surat ilk o‘rt asrlardagi so‘g‘dliklar diniy qarashlariga o‘xshab ketadi. B.Abdullaevning ta’kidlashicha, yovvoyi g‘oz timsoli Zurvon timsoli bo‘lib, cheksiz zamon xudosi Braxma xudosi bilan tenglashtirilgan [2,339]. Bu esa Mingtepada “yovvoyi g‘ozlar” ham e’tiqod sifatida chuqur tarixiy ildizga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Turli jonzotlarga e’tiqod qilish, muqaddaslashtirish totemizmning belgilari hisoblanadi. Bu esa Mingtepada totemistik qarashlar ham mavjud ekanligidan darak beradi. Xulosa qilish mumkinki, Mingtepada diniy dunyoqarashlar har xillikdan iborat bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Абдулгазиева Б. Археологические памятники Мархаматского района Андижанской области // ИМКУ. Вып. 26. – Ташкент: 1992. – С. 125.
2. Абдуллаев Б. Керамика как исторический источник // Осиё мамлакатлари тамаддуни ва Ипак йўли. Халқаро илмий анжуман.-Самарқанд: 2019. –С.339.
3. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод маросимлари. - Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. –Б. 60.
4. Асқаров А. Марҳаматга ташриф ва Эрши мудофааси хақида мулоҳазалар // Ўзбекистон археологияси. 2010. №1. –Б.145.
5. Бернштам А.Н. Араванские наскальные изображение и Даванская (Ферганская) столица Эрши // Советская этнография. – Москва: 1948. № 4. - С.155-156
6. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1950. Том I. -С.220.
7. Исомиддинов М., Алохунов А. Фарғона водийси бронза ва темир даврида. - Фарғона: 2021. –Б. 50.
8. Козенкова В.И. Археологические работы в Андижанской области в 1956 г. // КСИИМК. М., 1959. –С.60
9. Матбобоев Б.Х. Оссуарии Ферганы // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.1993.№2. – С.44-45

10. Матбобоев Б.Х. Умматов А. Мингтепадан топилган қадимий ноёб тасвирий санъат асари // Моддий ва маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар. - ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи. –Тошкент: 2019. – Б.11-12.

11. Матбобоев Б.Х. Мингтепа: Археологик қазилмалар ва уларнинг таҳлили // Водийнома. №3. – Андижон: 2019. – Б. 51-52.

12. Матбобоев Б.Х., Джу Янгши., Хошимов Х., Мамиров О., Алиохунов А., Хакимов А. Мингтепада 2018-2019 йилларда олиб борилган археологик ишлар // Археологические исследования в Узбекистане 2018-2019 года. Вып. 12. – Самарканд: 2020. – С. 146.

****=====****

ARAB XALIFALIGI INQIROZI DAVRIDA TERMIZ VA MOVAROUNNAHRDAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Raimov Mamasoat Safar o'g'li

Termiz davlat universiteti

*"Jahon tarixi" kafedrasi o'qituvchisi
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

E.mail: mamasoatr@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari ma'lumotlari asosida Horun ar-Rashid, al-Ma'mun, Xarsama ibn A'yan hamda Asad ibn Somonxudot avlodlarining qo'zg'olonni bostirishdagi ishtiroki yoritilgan. Shuningdek, al-Ma'munning hokimiyat tepasiga kelishi, mahalliy zodagonlarga tayanish siyosati hamda Tohiriylar va Somoniylar sulolalarining siyosiy maydonga chiqish jarayonlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Muallif tomonidan mazkur voqealarning Markaziy Osiyoda mahalliy davlatchilikning tiklanishidagi tarixiy ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Arab xalifaligi, Rofe ibn Lays, Horun ar-Rashid, al-Ma'mun, Xarsama ibn A'yan, Narshaxiy, Asad ibn Somonxudot, Somoniylar, Tohiriylar, Movarounnahr, Xuroson, IX asr.*

Abstract: *In Narshakhi's History of Bukhara, the study investigates the roles of Harun al-Rashid, al-Ma'mun, Harthama ibn A'yan, and the sons of Asad ibn Saman Khuda in suppressing the rebellion. The article also explores the struggle for the Abbasid throne between al-Amin and al-Ma'mun, the latter's reliance on the Khurasanian elite, and the political circumstances that facilitated the emergence of the Tahirid and Samanid dynasties. Particular attention is paid to the historical significance of these events in the revival of local statehood traditions in Central Asia.*

Keywords: *Abbasid Caliphate, Rafi ibn al-Layth, Harun al-Rashid, al-Ma'mun, Harthama ibn A'yan, Narshakhi, Asad ibn Saman Khuda, Samanids, Tahirids, Transoxiana, Khurasan, ninth century.*

Аннотация: На основе сведений, содержащихся в труде Наршахи «История Бухары», анализируется участие Харуна ар-Рашида, аль-Мамуна, Харсамы ибн Айяна, а также потомков Асада ибн Саманхудата в подавлении восстания. Особое внимание уделено борьбе между аль-Амином и аль-Мамуном за халифский престол, политике аль-Мамуна по опоре на местную знать, а также историческим предпосылкам формирования династий Тахиридов и Саманидов. Раскрывается значение данных событий в процессе восстановления традиций местной государственности в Центральной Азии.

Ключевые слова: Аббасидский халифат, Рафи ибн Лайс, Харун ар-Рашид, аль-Мамун, Харсама ибн Айян, Наршахи, Асад ибн Саманхудат, Саманиды, Тахириды, Мавераннахр, Хорасан, IX век.

KIRISH (INTRODUCTION). Termizning tarixiy taraqqiyotini belgilab bergan asosiy omillardan biri uning nihoyatda qulay geografik-geostrategik joylashuvidir. Amudaryoning o'ng sohilida, qadimiy karvon yo'llari kesishgan nuqtada joylashgan shahar Sharq va G'arbni, shuningdek Markaziy Osiyoni Janubiy Osiyo hamda Eron hududlari bilan bog'lovchi muhim transport-kommunikatsiya tizimining ajralmas qismi bo'lib xizmat qilgan. Mazkur geografik ustunlik Termizning nafaqat savdo-iqtisodiy rivojlanishiga, balki uning harbiy-siyosiy va diplomatik ahamiyatining ortishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS). Tarixiy manbalar va arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Termiz qadimgi davrlardan boshlab turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar va diniy an'analar o'zaro tutashgan hudud sifatida shakllangan. Bu yerda ellin, yunon-baqtriya, kushon, sosoniy, turkiy va islom sivilizatsiyalari elementlari o'zaro uyg'unlashib, o'ziga xos madaniy muhitni vujudga keltirgan. Natijada shahar nafaqat iqtisodiy markaz, balki ilm-fan, hunarmandchilik, diniy bag'rikenglik va madaniy integratsiyaning yirik o'chog'iga aylangan. Turli davrlarda shakllangan ana shu madaniy simbioz Termizning tarixiy taraqqiyotida muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Shaharning geosiyosiy ahamiyati uning ko'plab davlatlar va sulolalar o'rtasidagi siyosiy kurashlarning markaziga aylanishiga sabab bo'lgan. Qadimgi Baqtriya podsholigi, Yunon-Baqtriya davlati, Kushonlar imperiyasi, Sosoniylar, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Somoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, G'uriylar,

Xorazmshohlar va Temuriylar kabi yirik siyosiy tuzilmalar Termizni o'z tasarrufida saqlashga alohida e'tibor qaratganlar. Chunki shahar Amudaryodan o'tuvchi asosiy kechuvlarni nazorat qilish, savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlash hamda janubiy chegaralarni mudofaa qilish nuqtai nazaridan strategik tayanch vazifasini bajargan.

Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'lining muhim tarmoqlaridan biri aynan Termiz orqali o'tganligi shaharning iqtisodiy salohiyatini yanada oshirgan. Karvon savdosi rivojlanganligi tufayli shaharda hunarmandchilik, pul muomalasi, xalqaro savdo, qurilish va shaharsozlik taraqqiy etgan. Savdo aloqalarining kengayishi turli xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy munosabatlarni mustahkamlab, Termizni Markaziy Osiyodagi eng yirik iqtisodiy markazlardan biriga aylantirgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION) Termiz tarixini faqat alohida bir shahar tarixi sifatida emas, balki Markaziy Osiyoning geosiyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim tarixiy hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Shaharning ko'p asrlik taraqqiyoti davomida shakllangan siyosiy, iqtisodiy va madaniy meros bugungi kunda ham uning tarixiy ahamiyatini belgilab bermoqda. Zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan Termizning geostrategik mavqei, urbanistik taraqqiyoti va sivilizatsiyalararo aloqalardagi o'rnini kompleks o'rganish nafaqat shahar tarixini chuqurroq anglash, balki butun Markaziy Osiyo tarixining muhim jihatlarini ilmiy asosda yoritishda ham alohida ahamiyat kasb etadi.

IX asr boshlariga kelib Arab xalifaligi siyosiy jihatdan murakkab bosqichni boshdan kechirayotgan edi. VIII asr oxiri va IX asr boshlarida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, viloyatlarda soliqlarning muttasil oshirilishi, mahalliy hokimlar tomonidan amalga oshirilgan adolatsiz boshqaruv hamda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning chuqurlashuvi xalifalikning sharqiy viloyatlarida norozilik kayfiyatining kuchayishiga olib keldi. Ayniqsa, Movarounnahr va Xuroson hududlari markaziy hokimiyat uchun strategik jihatdan muhim bo'lishiga qaramay, aynan shu hududlarda xalifalikka qarshi eng yirik qo'zg'olonlar yuzaga keldi. Mazkur qo'zg'olonlar xalifalikning ichki siyosiy barqarorligiga jiddiy tahdid

tug'dirib, markaz va viloyatlar o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashganini yaqqol namoyon etdi.

Ana shunday yirik xalq harakatlaridan biri 806-yilda Rofe ibn Lays boshchiligida boshlangan qo'zg'olon bo'ldi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, ushbu qo'zg'olonning kelib chiqishiga mahalliy aholining og'ir soliq siyosatidan noroziligi, arab ma'muriyati vakillarining suiiste'mollari hamda Movarounnahr zodagonlari manfaatlarining cheklanishi asosiy omil bo'lgan. Rofe ibn Lays qisqa vaqt ichida mahalliy aholining keng qatlamlari, ayrim harbiy guruhlar va mahalliy zodagonlar qo'llab-quvvatlashiga erishdi. Natijada qo'zg'olon tez sur'atlarda kengayib, xalifalikning Movarounnahrdagi siyosiy mavqeiga jiddiy xavf tug'dirdi.

Qo'zg'olon davomida Rofe ibn Lays qo'shinlari Samarqand shahrini egallashga muvaffaq bo'ldi. Samarqandning qo'zg'olonchilar qo'liga o'tishi nafaqat harbiy muvaffaqiyat, balki ramziy va siyosiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega edi. Chunki Samarqand Movarounnahrning eng yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri bo'lib, uni nazorat qilish butun mintaqadagi siyosiy vaziyatga sezilarli ta'sir ko'rsatardi. Mazkur voqea xalifalik markazida jiddiy tashvish uyg'otdi va qo'zg'olonni har qanday yo'l bilan bostirish zarurati yuzaga keldi.

Vaziyatning murakkablashgani sababli xalifa Horun ar-Rashid (786–809) qo'zg'olonni bostirishni oddiy harbiy yurish bilan emas, balki shaxsan o'zi boshchilik qiladigan keng ko'lamli harbiy ekspeditsiya orqali amalga oshirishga qaror qildi. Bu holat Rofe ibn Lays qo'zg'olonining xalifalik uchun qanchalik katta siyosiy va harbiy xavf tug'dirganini ko'rsatadi. Horun ar-Rashid qo'shin bilan sharqqa yo'l oldi, biroq safar davomida Jurjon hududiga yetganida sog'lig'i keskin yomonlashdi. Natijada u harbiy yurishni davom ettirish imkoniyatidan mahrum bo'lib, Movarounnahr va Xurosondagi vaziyatni nazorat qilish vazifasini o'g'li al-Ma'mun zimmasiga yukladi va uni Marvga yubordi.

Horun ar-Rashidning o'zi esa davolanish maqsadida Tus shahriga yo'l oldi. Biroq uning salomatligi tiklanmadi va 809-yil 25-mart kuni Tusda vafot etdi. Xalifaning vafoti Arab xalifaligi tarixida muhim burilish nuqtasini tashkil etdi. Chunki uning o'limidan so'ng taxt vorisligi masalasi keskinlashib, al-Amin va al-

Ma'mun o'rtasida uzoq davom etgan fuqarolar urushi boshlandi. Natijada xalifalikning markaziy boshqaruv tizimi yanada zaiflashdi va sharqiy viloyatlarda, jumladan Movarounnahr hamda Xurosonda mahalliy siyosiy kuchlarning mustaqillikka intilishi uchun qulay sharoit vujudga keldi.

NATIJALAR (RESULTS). IX asr boshlarida Arab xalifaligining sharqiy viloyatlarida yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik markaziy hokimiyatning mintaqadagi ta'sirini sezilarli darajada zaiflashtirdi. Ayniqsa, Movarounnahr va Xurosonda yuz bergan xalq harakatlari xalifalikning mavjud boshqaruv tizimi chuqur inqirozga yuz tutayotganini ko'rsatdi. Ushbu jarayonlarda Rofe ibn Lays boshchiligidagi qo'zg'olon alohida o'rin egallaydi. Mazkur voqealar nafaqat xalifalikning ichki siyosiy hayotiga, balki keyinchalik Movarounnahrda mahalliy sulolalarning shakllanishi va mustaqil siyosiy kuch sifatida maydonga chiqishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi.

IX asr tarixining muhim yozma manbalaridan biri hisoblangan Abu Bakr Narshaxiyning «*Buxoro tarixi*» asarida qayd etilishicha, Rofe ibn Lays qo'zg'oloni keng ko'lam olgach, xalifa Horun ar-Rashid uni bostirish maqsadida tajribali sarkarda Xarsama ibn A'yanni katta qo'shin bilan Movarounnahrda yuboradi. Biroq Xarsama harbiy yurish davomida qo'zg'olonchilarning qarshiligini sindira olmaydi hamda Samarqand shahrini egallashga muvaffaq bo'lolmaydi. Bu holat qo'zg'olonning harbiy va siyosiy salohiyati markaziy hokimiyat kutganidan ancha kuchli bo'lganini ko'rsatadi.

Harbiy vaziyatning murakkablashuvi al-Ma'munni mahalliy siyosiy kuchlar bilan hamkorlik qilishga undadi. U Movarounnahrda katta nufuzga ega bo'lgan mahalliy zodagon Asad ibn Somonxudotning o'g'illari — Nuh, Ahmad, Ilyos va Yahyoga murojaat qilib, Xarsama qo'shinlarini qo'llab-quvvatlashni so'radi. Bu qaror xalifalik siyosatida muhim burilish yasadi. Chunki markaziy hokimiyat ilk bor mintaqadagi mahalliy aristokratiya vakillarini harbiy-siyosiy ittifoqchi sifatida faol jalb eta boshladi. Natijada Somonxudot avlodining siyosiy mavqei sezilarli darajada mustahkamlandi.

Narshaxiyning ma'lumotlariga ko'ra, Asad ibn Somonxudot o'g'illarining vositachiligi natijasida Rofe ibn Lays qurolli qarshilikni davom ettirishdan ko'ra muzokara yo'lini afzal ko'radi. Tomonlar o'rtasida sulh tuzilib, Xarsama ibn A'yan bilan quda-andachilik aloqalari o'rnatiladi. O'rta asr Sharq siyosiy an'alarida qarindoshlik rishtalarini o'rnatish tinchlikni mustahkamlash va siyosiy ittifoqni barqarorlashtirishning muhim vositalaridan biri bo'lgan. Mazkur sulh natijasida Rofe ibn Lays al-Ma'mundan afv etilishini so'raydi va Xuroson noibi sifatida faoliyat yuritayotgan al-Ma'mun uning iltimosini qanoatlantiradi. Bu esa al-Ma'munning faqat harbiy kuch emas, balki siyosiy murosa va diplomatik vositalardan ham samarali foydalanganini ko'rsatadi.

Rofe ibn Lays qo'zg'oloni bostirilganidan so'ng Arab xalifaligida siyosiy vaziyat yanada keskinlashdi. Horun ar-Rashid vafotidan keyin uning o'g'illari al-Amin va al-Ma'mun o'rtasida xalifalik taxti uchun uzoq davom etgan qurolli kurash boshlandi. Ushbu fuqarolar urushi xalifalik tarixidagi eng muhim siyosiy inqirozlardan biri bo'lib, markaziy boshqaruv tizimining zaiflashishiga olib keldi. Biroq Xurosondagi kuchli harbiy va siyosiy tayanchga ega bo'lgan al-Ma'mun mahalliy zodagonlar, harbiy qo'mondonlar va Xuroson elitesining qo'llab-quvvatlashi natijasida ustunlikka erishdi hamda 813-yilda xalifalik taxtini egalladi.

Al-Ma'mun hokimiyat tepasiga kelgach, unga sodiqlik ko'rsatgan Xuroson va Movarounnahr zodagonlarini munosib taqdirlash siyosatini yuritdi. Bu esa xalifalikning sharqiy viloyatlarida mahalliy aristokratiyaning siyosiy mavqeini yanada mustahkamladi. Ayniqsa, Hirotlik iste'dodli sarkarda Tohir ibn Husayn al-Ma'munning eng yaqin harbiy tayanchlaridan biri sifatida yuqori davlat lavozimlariga ko'tarildi. Uning xizmatlari e'tirof etilib, 821-yilda Xuroson noibi etib tayinlandi. Mazkur tayinlov Sharq viloyatlarida nisbatan mustaqil boshqaruv tizimining shakllanishiga asos soldi va tarixda Tohiriylar sulolasi hukmronligining boshlanishi sifatida baholanadi.

XULOSA (CONCLUSION) Xuddi shuningdek, Asad ibn Somonxudot avlodining al-Ma'munga ko'rsatgan siyosiy va harbiy yordami ham e'tiborsiz qolmadi. Xalifa Somonxudotning o'g'illarini Movarounnahrning turli viloyatlariga

hokim etib tayinladi. Natijada Nuh Samarqandga, Ahmad Farg'onaga, Yahyo Shosh va Ustrushonaga, Ilyos esa Hirotga noib etib tayinlandi. Ushbu tayinlovlar Somoniylar sulolasining siyosiy shakllanishida muhim bosqich bo'lib, keyinchalik Movarounnahrda mustaqil Somoniylar davlatining vujudga kelishi uchun zarur siyosiy va ma'muriy tajribani yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bartold V.V. Turkiston madaniy hayoti tarixi. – Toshkent: Fan, 1998. – 384 b.
2. Bosworth C.E. The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247–949/861–1542). – Costa Mesa: Mazda Publishers, 1994. – 492 p.
3. Bosworth C.E. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. – 389 p.
4. Frye R.N. The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion. – Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996. – 607 p.
5. Kennedy H. The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century. 3rd ed. – London: Routledge, 2016. – 430 p.
6. Negmatov N.N. Государство Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977. – 328 c.
7. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b.
8. Ahmedov B.A. O'zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 384 b.
9. Shoniyoov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Sharq, 2001. – 464 b.
10. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Somoniylar // O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – 8-jild. – B. 558–560.
11. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Tohiriylar // O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005. – 9-jild. – B. 198–200.
12. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Ma'mun // O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. – 5-jild. – B. 512–514.

FARG'ONA VODIYSI YUZLARINING O'ZBEK ETNOGRAFIK GURUXLARIGA ARALASHISH JARAYONLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Dulanov Otabek Yuldashevich

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Tarix va falsafa kafedrası dotsenti, t.f.f.d (PhD)
otabekdulanov56@gmail.com
+998902451590*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuz etnografik guruxining Farg'ona vodiysiga kirib kelishi, bu masalaga guvovlik beruvchi manbaalar va boshqa etnografik guruxlar bilan konsolidatsiya jarayoniga uchrashi haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: qirq-yuz, mo'g'ul-yuz, nayman-yuz, kerayt, kal, norin, uyas, oqchepkan, ko'sa va boymokli, Dashti Qipchoq, qo'qoni – qorapchi, baloiazim beshbola, devonbegi, qorabo'yin.

Аннотация: В статье представлены сведения о появлении этнографической группы юз в Ферганской долине, источниках, подтверждающих этот факт, а также о процессе их консолидации с другими этнографическими группами.

Ключевые слова: Кирк-юз, Могул-юз, Найман-юз, Керат, Кал, Норин, Уяс, Окчепкан, Спит и Боймокли, Дешт-и-Кипчак, Кони-Коранчи, Балоазим Бешбола, Девонбеги, Горабоин.

Abstract: This article provides information on the arrival of the Yuz ethnographic group in the Fergana Valley, the sources attesting to this, and the process of their consolidation with other ethnographic groups.

Keywords: Kirk-Yuz, Mogul-Yuz, Naiman-Yuz, Kerat, Kal, Norin, Uyas, Okchepkan, Spit and Boymokli, Dasht-i Kipchak, Kkoni-Korapchi, Baloazim Beshbola, Devonbegi, Goraboin.

O'zbek xalqi tarkibidagi etnografik guruhlardan biri yuzlar bo'lib, ular 92 o'zbek urug'-qabilalari orasidagi yirik va ko'p sonlilardan biri hisoblanadi [1]. Tarixiy manbalardan "Tuhfat at-tavorixi xoniy" va "Majmu at-tavorix"da ham yuzlar haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Yuzlarning boshqa o'zbek qabilalari bilan aralash holda yashab kelgan guruhlar ham mavjud bo'lib, ular qirq-yuz (yuz urug'i va qirq qabilasi birlashmasi), mo'g'ul-yuz, nayman-yuz va boshqa etnik nomlar bilan atalgan. Yuzlarning etnogenezi qadimgi qipchoq o'zbeklari bilan bog'liq.

Yuzlar asosan, Toshkent, Sirdaryo, Jizzax, Samarqand va Surxondaryo viloyatlarida yashaganlar hamda quyidagi 3 ta yirik tarmoq – Marka bolasi, Qorapchi hamda Rajab bolasi qismlariga bo‘lingan.

Yuzlarning O‘rta Osiyoga kirib kelishi XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Shayboniyxon boshchiligidagi Dashti Qipchoq o‘zbeklari bilan bog‘lanadi. Farg‘ona vodiysi hududiga ham ayni shu vaqtda yuzlarning dastlabki guruhlar kelib o‘rnashgan bo‘lishi ehtimoldan holi emas[2].

XVIII asr boshlarida o‘z siyosiy mavqelaridan foydalanib, joniylar davlatida ko‘plab qavmlarning mustaqil tarzda hukmronlik qilishga intilishi kuchaygan. Ayni shu davrda yuzlar ham Mirzacho‘l hududida o‘zlarini mustaqil hukmronligini o‘rnatgan[3].

Farg‘ona vodiysi yuzlari haqida Marg‘ilon qozisi Muzaffariddin hojida saqlanib qolgan yorliqlarda ma‘lumotlar mavjud. Ushbu yorliqlarni o‘rgangan Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on XVIII asr boshlariga qadar Farg‘ona vodiysida yuzlarning siyosiy hukmronligi mavjud bo‘lgan, degan xulosaga kelgan [4]. Yuqoridagi dalillardan ko‘rinib turibdiki, XVII asrda yuzlar Farg‘ona vodiysi ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o‘ynagan etnografik guruhlardan biri bo‘lgan. Keyinchalik ham yuzlarga daxldor ko‘plab guruhlarining Farg‘ona vodiysi hududiga ko‘chish jarayoni yuz bergan va ular mazkur hududning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o‘ynagan.

1732 yilda Xo‘jandni Buxoro va Farg‘onadan mustaqil ravishda yuzlardan bo‘lgan Muhammad Rahim Otaliqning o‘g‘li Oqbo‘tabiy boshqargan. Yuzlar XIX asrda ko‘p sonli hamda qudratli bo‘lib, ularni Qo‘qonda yashaganligi qayd qilingan.

Farg‘ona vodiysi hududida yuzlar bir necha qismga ajralgan bo‘lib, ularning marka, qarapchi va qirq deb nomlanuvchi bo‘linmalari mavjud edi. Odatda, ular markayuz, qarapchiyuz va qirqyuz etnonimlari bilan ham atalgan. Ushbu etnik bo‘linmalar o‘z navbatida, qator mayda urug‘lar – marka, uya-solin va xitoyizi (xitoy yuz)ga bo‘lingan.

Uyaslar 6 qismga, ya‘ni kerayt, kal, norin, uyas, oqchepkan, ko‘sa va boymoqli (cho‘pqon)ga bo‘lingan hamda hozirda asosan, Bekobod, Zomin, Jizzax va

G'allaorol tumanlarida yashaydilar. Solinlar esa 7 qismga, ya'ni davlay, jobuvchi, togay, tubi, qirsodoq, lapkarach hamda shodmon tubilarga bo'linadi. Solinlar asosan, Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida istiqomat qiladi.

Xitoyizi 10 bo'g'inga, ya'ni quriqozon, tigirik, beshkubi, bogmachoyi, xojibolasi, mo'g'ol, uvol hojibachcha, xonxo'ja va sortjuzilarga bo'lingan. Ular esa asosan, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari, Samarqandning Bulung'ur tumanlari, qisman Surxondaryo viloyatida yashaydilar.

Yuzlarning yirik guruhlaridan biri bo'lgan qarapchilar Toshkent, Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Andijon viloyatlarida istiqomat qiladi.

Karapchilar ham o'z navbatida 13 bo'g'inga bo'lingan: Qorabo'yin, Parchayuz, Boyovut, Qo'shtamg'ali, Sagissari, Ochamayli, Qo'ng'irvoy, Nayman, Tarnovkarapchi, Kakoni-karapchi, Oyuvli. Qirqlarning bo'linmalari haqida aniq ma'lumot yo'q yoki axborotchilar eslay olmaydi. Etnografik va toponomik ma'lumotlarni tahlil qilib, shuni qayd etish mumkinki, yuzlarning uchchala bo'g'ini yonma-yon yashagan[5].

Rajab bolasi guruhiga tuyoqli, chol, begijuz, choljuvut, beshkal qabilalari kiradi va ular asosan, Sirdaryo hamda Samarqand viloyatlarida yashaydilar.

Farg'ona vodiysida yuzlarning boloiazim, barchavekyuz, changyuz, devonbegi, kallar, qipchoq, nayman, mullato'pi, napkarachyuz, sirg'ali, xashtak, chauken, erganakliyuz va chorkesar kabi mayda urug'lari qayd etilgan.

XIX–XX asrlarda yuzlarning asosiy qismi vodiy hududiga tutash bo'lgan Zomin va O'ratepada yashaganlar[6]. Bundan tashqari, Andijon viloyatining Baliqchi, Asaka, Shahrixon, Farg'ona viloyatining Buvayda tumanlarida joylashgan bir qancha qishloqlarida ham yuzlar yashaganligi manbalarda aks etgan.

Yuzlar asosan, Farg'ona vodiysining janubi-g'arbiy qismida istiqomat qilgan. Hozirgi Xo'jand viloyatiga qarashli Nov va J. Rasulov nomli (sobiq Proletarsk) tumanlarida yuzlarning parcha-yuz, chaljuvit, marka yuz, seksari (sakkizsari) guruhlarida yashaganlar. Parcha-yuzlarning bir qismi bo'lgan qorabo'yinlar Osiyo, Kamar, Nov, marka-yuzlarning beshbola urug'lari Kurkat va yon atrofdagi qishloqlarda istiqomat qilgan. Chaljuvitlar ham butun bir qishloqni egallagan, hozirda

ushbu qishloq Charjugut deb ham ataladi. Shuningdek, Nov tumanida yuzlarning tuyoqli guruhi ham yashagan.

Hisor qishloqlari – Galakapa, Chuguntepa va Chetariqdan bo‘lgan sad-yuzlar Xo‘jand uyezding Yantoq, Kattaxayri hamda Unji, yuzlarning ko‘p uyushmalari Quva, Nasriddinbek, Shahrixon va Andijon viloyati qishloqlariga joylashganlar.

J. Rasulov tumanida ko‘psonli tuyoqlilar (O‘zbek va Gulyakandoz qishloqlarida), qo‘qoni – qorapchilar, baloiazimlar (asosan, Gulyakandoz qishlog‘ida) hamda mayda urug‘lar – beshbola, devonbegi va qorabo‘yinlar yashagan[7].

Yuzlar Farg‘ona vodiysining boshqa hududlari, jumladan, Baliqchi, Shahrixon, Asaka va Quva tumanlarida ham istiqomat qilganlar. Ammo, shunisi qiziqki, hozirda mazkur tumanlar aholisi o‘zlarini yuzlarga bog‘liqligini deyarli eslaridan chiqarib yuborgan. Quva, Asaka va Shahrixon tumanlarining ayrim qishloqlarida yuzlar avlodlari turklar orasida yashaganliklari tufayli o‘zlarini turk urug‘iga mansub deb biladi[8]. Ko‘plab turklar o‘z tarkiblariga ko‘ra, yuzlarga mansub hisoblanadi. Farg‘ona viloyati Quva tumani Turk qishlog‘ida yuzlar va turklarning avlodlari yashaydi. Yuzlar son jihatidan ko‘p bo‘lishiga qaramay, aholi joylashgan hudud Turk deb nomlanadi. Bu yerdagi yuzlar o‘zlarini ushbu uruqqa mansub turklar deb hisoblashadi. S. S. Gubayeva Arabmazor (Marg‘ilon yaqinida), Turk va Marhamat qishloqlari aholisi yuzlarning qurug‘luqqozon (quriqozon yoki quruqqozon-yuz) guruhini turklarga mansub deb hisoblashini ta’kidlaydi. Bunday holatlarni turk va yuzlarning uzoq vaqt yonma-yon, qo‘shni yashashlari natijasi, deb hisoblash mumkin. Zomin, O‘ratepa, Toshkent va Farg‘ona vodiysida yuzlar hamda turklarning hududiy joylashuvi bir- biriga yaqin bo‘lgan.

Qipchoqlar va yuzlar qo‘shni bo‘lib istiqomat qilgan Andijon viloyatining Baliqchi hamda Shahrixon tumanlarida yuzlarning qipchoqlarga ta’sirini ko‘rish mumkin. Bundan tashqari, Farg‘ona vodiysi qipchoqlarining puchug‘oy va sakkizsari qavmlari yuzlarning pochchasoy hamda sakkizsariga o‘xshash bo‘lgan.

XIX asr davomida yuzlarning ko‘pchiligi o‘troqlashib, dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Cho‘l va tog‘ oldi hududlar (Jizzax hamda O‘ratepa oralig‘i)da

yashovchi yuzlarning bir qismi yarim o'troq holda istiqomat qilgan. Yuzlarning xo'jaligida dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik ham salmoqli o'rin tutganligini ko'rish mumkin.

Yuzlar boshqa yarim ko'chmanchilarga nisbatan asosan, qo'ychilik bilan shug'ullanganligi bilan farqlanadi. Ularning chorvalarida otlar nisbatan oz bo'lib, ulardan faqat yuk tashish va transport uchun foydalanilgan[9].

Yuzlarning yashash joylari Farg'onaning pastekisligi bo'ylab tarqalib, hatto Qurama tizmasi tog'oldi hududlarigacha borib etgan. Xo'jalik faoliyatining o'zgarishi va o'troq hayotga o'tish jarayoni ko'chmanchilar turmush tarzida ham bir necha o'zgarishlarga olib kelgan. Jumladan, Beshariqda o'troqlashgan yuzlar o'z uyalarini xuddi o'troq mahalliy aholi singari qura boshlaganlar.

Asakada o'rnatilgan yuzlar bug'doyni endilikda sandiqlar va qamishdan qilingan bordonlarda saqlashni boshlagan. Ushbu davrgacha yuzlar va boshqa vodiydagi yarim ko'chmanchilarda g'allani maxsus yer ostida chuqurchalar (o'ralar)da saqlar edilar.

Farg'ona vodiysi yarim ko'chmanchi o'zbeklari ovqatlari ichida bug'doy unidan qilinadigan taomlar tarkibi ko'paygan. Ko'p asrlik etnik aloqalar, xo'jaliklararo ayirboshlash va boshqa xil omillar bunga sabab bo'lgan. Masalan, yuzlarda mijim (issiq non bilan sariq yog' aralashmasi), kulchatoy kabi taomlar an'anaviy oziq-ovqatlar sifatida qadrlangan.

Yuzlar dafn marosimida o'ziga xoslik shundan iboratki, biror kishi vafot etgan kuni uning uyida qo'chqor so'yilgan. Uning go'shti teng bo'lingan holda ta'ziyaga kelganlarga tarqatilgan. Tarqatilgan go'sht mayit olib chiqib ketilguniga qadar eb bo'linishi shart bo'lgan. Ushbu odat "go'sht tortish" deb nom olgan. Andijon yaqinidagi yuzlarda ushbu amallar qo'shning uyida amalga oshirilgan.

Sunnat, to'y va marhumlarni yodga olish marosimlarida amalga oshirilgan odatlaridan biri qo'shish hisoblanadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham yuzlarda ushbu odat saqlanib qolgan edi[10].

O'zbek xalqining etnik konsolidatsiya jarayonini aralash nikohli oilalarda ham ko'rish mumkin. Aralash nikohlar turli guruhlarining o'zaro yaqinlashuviga olib

kelgan. Shu bilan birga, etnik jarayonlarni ham tezlashtiruvchi omillardan biri bo'lgan. O'ratepa hududidagi yuzlar turklar tojiklar va Qurama tizmasi tog'oldi hududlarida esa yuz-boyovutlar quramaliklar bilan o'zaro nikohga kirisha boshlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Doniyorov X. O'zbek xalqining shajara va shevalari. – T., 1968. – B. 83–85.
2. Abdullaev U. S. Farg'ona vodiysida etnoslaro jarayonlar... – B. 15.
3. Shoniyoov K. Sh. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni... – B. 404.
4. Губаева С. С. Расселение племени юз в Ферганской долине на рубеже XIX–XX ... – С. 54.
5. Dala yozuvlari. Andijon viloyati, Asaka tumani. Yuzlar qishlog'i 2025-yil.
6. Гребенкин А. Д. Узбеки / Русский Туркестан..... – С. 91–93;
7. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Узбекистана и Таджикистана... – С. 224.
8. Dala yozuvlari. Andijon viloyati, Asaka tumani, Markayuz qishlog'i, 2024-yil.
9. Dala yozuvlari. Andijon viloyati, Asaka tumani, Yuzlar qishlog'i, 2025-yil.
10. Dala yozuvlari. Andijon viloyati, Asaka tumani, Ungut qishlog'i, 2025-yil.

=====

XX ASRDA FARG'ONA VODIYSIDAN SURXONDARYOGA KO'CHIRILGAN AHOLINING KIYIM MADANIYATI

Eshmo'minov Ozodbek Ziyodulla o'g'li
Termiz davlat universiteti
"Jahon tarixi" kafedrası o'qituvchisi
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
eshmominovozodbek72@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XX asrda Farg'ona vodiysidan Surxondaryoga ko'chirilgan aholining an'anaviy kiyim-kechaklari, ularning etnomadaniy xususiyatlari va transformatsiyasi tahlil qilinadi. Farg'ona kiyim an'alarining Surxondaryo madaniy muhiti ta'sirida o'zgarishi, kiyimlarning yosh, jins va oilaviy holat bilan bog'liq xususiyatlari hamda an'anaviy kiyimlarning etnik o'zlikni saqlashdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, modernizatsiya jarayonlarining kiyim madaniyatiga ta'siri ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, Surxondaryo, an'anaviy kiyim, moddiy madaniyat, etnomadaniyat, etnik o'zlik, transformatsiya, madaniy moslashuv.

Аннотация. В статье анализируются традиционная одежда населения, переселённого из Ферганской долины в Сурхандарью в XX веке, её

этнокультурные особенности и процессы трансформации. Рассматривается влияние культурной среды Сурхандарьи на традиции одежды ферганского населения, особенности одежды в зависимости от возраста, пола и семейного статуса, а также её роль в сохранении этнической идентичности. Показано влияние процессов модернизации на традиционную культуру одежды.

Ключевые слова: Ферганская долина, Сурхандарья, традиционная одежда, материальная культура, этнокультура, этническая идентичность, трансформация, культурная адаптация.

Abstract. *The article analyzes the traditional clothing of the population relocated from the Fergana Valley to Surkhandarya in the twentieth century, focusing on its ethnocultural features and transformation. It examines the influence of the Surkhandarya cultural environment on Fergana clothing traditions, clothing characteristics related to age, gender and family status, and the role of traditional clothing in preserving ethnic identity. The impact of modernization on traditional clothing culture is also highlighted.*

Keywords: *Fergana Valley, Surkhandarya, traditional clothing, material culture, ethnoculture, ethnic identity, transformation, cultural adaptation.*

XX asrda O'zbekiston aholisining maishiy turmushida yuz bergan transformatsion jarayonlar kiyim-kechaklarda ham namoyon bo'lgan. Kiyimlar, avvalo, tabiiy, xo'jalik va ijtimoiy sharoitdan kelib chiqqan holda issiq va sovuqdan asraydi, mehnat faoliyati hamda dam olishda qulay, shu bilan birgalikda jamiyatning siyosiy, diniy, etnik belgilarini namoyon qiladi [1, 45]. Kiyim insonning tabiiy muhitga moslashish vositasi bo'lish bilan birga, uning yoshi, jinsi, oilaviy va ijtimoiy mavqei, etnik mansubligi, diniy qarashlari hamda estetik didini ifodalovchi muhim madaniy belgidir. Shu sababli an'anaviy kiyimlarni o'rganish orqali nafaqat xalqning moddiy madaniyati, balki uning tarixiy-madaniy taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlari va boshqa etnik guruhlar bilan aloqalari haqida ham muayyan xulosalar chiqarish mumkin. O'zbek milliy kiyimlari xalqning tarixiy va madaniy o'ziga xosligini aks ettirib, ularda ijtimoiy munosabatlar, diniy-e'tiqodiy qarashlar, estetik me'yorlar va xo'jalik faoliyatining ayrim jihatlari o'z ifodasini topgan [6, 192].

Kiyimning shakllanishi, avvalo, tabiiy-geografik muhit bilan bog'liq bo'lgan. O'zbekiston hududining keskin kontinental iqlimi, tog' va tekislik, cho'l va voha hududlarining mavjudligi, shuningdek, o'troq dehqonchilik va yarim ko'chmanchi

chorvachilik xo‘jaligining uyg‘unlashuvi turli hududlarda kiyimlarning o‘ziga xos shakllarini vujudga keltirgan. Kiyim – har bir xalqning etnik mansubligini ko‘rsatuvchi asosiy belgilaridan biridir. Ba‘zan kiyim detallari, bichim va bezaklarida qadimgi elementlar uchraydiki, ular muayyan xalqning etnogenezi o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kiyimda tabiiy sharoit, kishilarning turmush tarzi, oila hayotining ayrim jihatlari aks etadi. Kiyim odamning yoshi, oila va jamiyatda tutgan o‘rnini bildirib turgan. Kiyim, shuningdek, qadimdan tabiiy iqlim sharoitiga qarab shakllana borgan, odamlarning jinsi, yoshi va qaysi ijtimoiy tabaqaga mansubligiga qarab farqlangan [2, 132].

Shu nuqtayi nazardan, Farg‘ona vodiysidan Surxondaryo viloyatiga ko‘chirilgan aholining kiyimlarini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur jarayonda ikki xil madaniy muhit – Farg‘ona vodiysining o‘troq-dehqonchilik va hunarmandchilik an‘analari bilan Surxondaryoning voha, tog‘oldi va ayrim hududlarida shakllangan mahalliy kiyinish madaniyati o‘zaro ta’sirga kirishgan. Bunday jarayonni madaniy moslashuv va transformatsiyaning moddiy madaniyatdagi ko‘rinishlaridan biri sifatida baholash mumkin. Farg‘ona vodiysi kiyim madaniyatining shakllanishida ipakchilik, to‘qimachilik va mahalliy hunarmandchilik muhim o‘rin egallagan. Vodiyning an‘anaviy kiyimlarida atlas, adras, beqasam, shoyi, chit va boshqa gazlamalarning keng qo‘llanilishi bunga dalildir. Muzey kolleksiyalarida ham Farg‘ona kiyimlariga xos bo‘lgan atlas va adras liboslari, beqasam choponlar, bosh kiyimlar, oyoq kiyimlari va zargarlik buyumlari alohida guruh sifatida saqlanmoqda.

Farg‘onaliklarning kiyimi Surxon vohasining cho‘l hududlarida yashovchi aholining ta’sirida o‘zgarib borgan. Ular kiygan kiyimning asosiy qismi paxta, jun va charmdan qilingan. Mazkur holatni yangi geografik muhitga moslashishning tabiiy ko‘rinishi sifatida baholash mumkin. Ayniqsa, Surxondaryoning yoz faslida yuqori harorat kuzatiladigan hududlarida paxta matolaridan tikilgan yengil kiyimlarning amaliy ahamiyati katta bo‘lgan. Shu bilan birga, qish faslida jun, paxta va teridan tayyorlangan kiyimlardan foydalanish sovuqdan himoyalaniish imkonini bergan.

1930–1950-yillarda fargʻonaliklar joylashgan qishloqlarda erkak aholisining kiyimi koʻproq tik (chit), surp, alacha, beqasam singari matolardan iborat boʻlar edi. Ayollar asosan chit, satin, adras, shoyi kabi matolardan kiyim kiyishgan. Aholining qishki kiyimi astarli tikilib, paxta va jundan tayyorlanar, yozgi kiyimlar esa astarsiz, yaʼni bir qavat boʻlardi. Erkaklarning yozda kiyadigan kiyimlari – doʻppi, koʻylak-ishton, kavush, choriq, qishki kiyimlariga – telpak, jelak, chakmon, chopon, poʻstin, moʻkki, noʻgʻay etik, maxsi, kavush va boshqalar; ayollarning yozgi kiyimlariga koʻylak-ishton, turli xildagi roʻmollar, qishki kiyimlariga – kamzul, chopon, gupicha (askarcha), maxsi, noʻgʻay kavush, kalish va shu singarilar kirgan [3].

Bu maʼlumotlar Surxondaryo hududida kiyim-kechaklarning nafaqat Fargʻona anʼanalarini saqlaganini, balki mahalliy madaniy muhit taʼsirida yangi elementlar bilan boyiganini koʻrsatadi. Surxondaryo anʼanaviy kiyimlari boʻyicha tadqiqotlarda ham hudud kiyimlarining tarkibida ichki va ustki kiyim, lozim, chopon, jelak, paranji, bosh kiyim, oyoq kiyim va taqinchoqlar bir butun kiyim kompleksi sifatida shakllangani qayd etilgan [7].

Surxondaryo kiyimlarining oʻziga xos jihatlaridan biri uning hududiy va etnomadaniy xilma-xilligidir. Xususan, Boysun hududida oʻzbeklarning qoʻngʻirot, yuz va boshqa guruhlari, shuningdek, tojik va turkman aholisi bilan uzoq davom etgan madaniy-iqtisodiy aloqalar kiyim-kechaklarda ham oʻz aksini topgan. Tadqiqotlarda Surxondaryo kiyimlarida turli etnomadaniy qatlamlarning badiiy xususiyatlari uygʻunlashgani va ayrim arxaik elementlar boshqa hududlarga nisbatan uzoqroq saqlangani qayd etiladi. Shu sababli Fargʻona vodiysidan koʻchirilgan aholining Surxondaryoda yashashi faqat geografik koʻchish bilan cheklanmagan, balki kiyinish madaniyatining moslashuvi va ayrim elementlarning mahalliy anʼanalar bilan uygʻunlashuviga ham olib kelgan. Bunday oʻzgarishlar, ayniqsa, mato tanlash, ranglar, ustki kiyimlar, bosh kiyimlari va oyoq kiyimlarida sezilgan.

XX asr oʻrtalarida bolalar kiyimlari ham yosh xususiyatlariga qarab farqlangan. Uch yoshgacha boʻlgan bolalarga qizil, oq, koʻk va malla chitdan koʻylak, ishton, chopon, yozda esa paxtasiz kamzul tikib kiydirilgan. Bolaning badaniga qattiq

botmasligi uchun kiyim kengroq qilib tikilar edi. Ana shu sababga ko'ra, yosh bola terisiga qattiq botadigan satindan kiyim qilinmagan. Bolaga uch yoshidan so'ng oyoq kiyimi olib berilgan. Mahsido'z ustalar bolalar uchun yumshoq teridan quloqli yoki quloqsiz mo'kki tikib berganlar [3].

O'g'il bolalar uch yasharligidan to balog'at yoshigacha oq, sariq, ko'k, qizil tik (chit)dan ko'ylak-ishton kiyganlar. Qishda qora telpak, yozda chiroyli do'ppi kiyganlar. Balog'at yoshiga yetgan bolaga beqasamdan chopon, to'n, oq-ko'kish tik va qizil chitdan ko'ylak-ishton kiydirishgan. Ko'ylagi yoqasiz, yengi uzun bo'lib, bo'yniga jiyak tikilgan. Ishtonni maxsus to'qilgan ishtonbog' bilan bog'lashgan. Ishtonbog'ning eni 2 sm, uzunligi 2 metr bo'lib, uchida po'panagi bo'lgan [4]. Bu holat kiyimning yosh kategoriyalarini ifodalovchi vosita sifatidagi funksiyasini ko'rsatadi. Ayniqsa, balog'at yoshiga yetgan o'g'il bolaning kiyimida chopon, to'n, qalpoq kabi elementlarning paydo bo'lishi uning bolalikdan o'smirlik va kattalik bosqichiga o'tishini bildirgan. Shu ma'noda kiyimning ijtimoiy funksiyasi uning utilitar funksiyasi bilan bir qatorda mavjud bo'lgan.

Uylanganida esa oq surp yoki havo rangli yo'l-yo'l chitdan ko'ylak-ishton, jelak, beqasam to'n va chiroyli qalpoq kiyganlar. Do'ppini kelinlar o'z kuyovlariga atab tikkanlar. Ko'ylagining o'ng yoki chap tomonidagi yelkasiga tugmali yoqa qilishgan. To'n, qalpoq va kashtalangan belqarsni kuyovga kelinning onasi bergan [4]. Kuyov kiyimining kelin va uning onasi tomonidan tayyorlanishi kiyimning nikoh marosimidagi ramziy ahamiyatini ko'rsatadi. Bunday kiyimlar oddiy kundalik ehtiyoj uchun emas, balki oila qurish bilan bog'liq ijtimoiy maqom o'zgarishini ifodalovchi vosita sifatida xizmat qilgan. Demak, kiyimning marosimiy funksiyasi ham mavjud bo'lib, u kishining hayotidagi muhim bosqichlarni belgilab bergan. Farg'onalik ayollar erkak beqasamidan to'n ham, ishton ham tikib olmagan. Ayol erkak to'nini kiyimagan, ustidan hatlab o'tmagan, oyoq osti ham qilmagan. Erkakning to'nini ayol kiysa, erkakning omadi yurishmaydi deb o'ylaganlar. Er ishdan kelganda xotin uning to'nini, albatta, olib ilib qo'yardi. Umuman olganda, ayol o'z erini ardoqlashi lozim edi [4].

Mazkur e'tiqodiy tasavvurlar kiyimning oddiy buyum emas, balki ma'lum ma'naviy va ramziy ma'noga ega predmet sifatida qabul qilinganini ko'rsatadi. Ayniqsa, erkakning to'niga munosabat oilaviy ierarxiya, er-xotin munosabatlari va uy-ro'zg'ordagi an'anaviy qarashlar bilan bog'liq bo'lgan. Bunday qarashlar kiyimga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish, uni ehtiyotlash va muayyan tartibda saqlash an'alarini shakllantirgan.

3–13 yoshgacha bo'lgan qizlar qizil, sariq va alvon rangli satindan ishton, ko'ylak, sariq surpdan ko'ylak kiyishgan. Ko'ylagi yoqasiz bo'lgan. Qizlar ko'proq qizil satindan qilingan kiyimlarni yoqtirishgan. Yozda boshlariga do'ppi kiyganlar. Bahor va yozda sochlarini mayda qilib o'rganlar. Ba'zan sochlariga ikki yoki uchta kokil o'raganlar. Qishda qizil satindan chopon va ishton kiyganlar. Boshlarini ro'mol bilan yopganlar [4]. Balog'atga yetgan qizlar egniga qizil va sariq satindan, shuningdek, qizil alvondan yoqali ko'ylak, bo'g'ma yoqali ko'ylak, ishton, oyog'iga no'g'ay kavush kiyganlar. Kelinlar va bo'y yetgan qizlar asosan qizil ranglarni yoqtirishib, gulobi, qizil va sariq satindan tikilgan yengi keng va yoqasi parpar, shuningdek, ba'zan qizil yoki yashil baxmal ko'ylaklar kiyishgan. Ko'ylaklar soni uchta bo'lgan. Ayollar kiyimlarida ranglarning yosh va oilaviy holatga ko'ra farqlanishi alohida e'tiborga loyiq. Yosh qizlar va kelinlar kiyimlarida qizil, sariq, gulobi kabi yorqin ranglarning ustunligi ularning yoshligi, estetik qarashlari va marosimiy maqomini ifodalagan. Yoshi ulg'aygan ayollarda esa bunday ranglarning kamayib, bosiq ranglarning ko'payishi kiyim orqali yosh kategoriyasining ifodalanganidan dalolat beradi. Surxondaryo kiyimlari bo'yicha tadqiqotlarda ham ayollar liboslari yosh, rang va gazlama turiga ko'ra farqlangani qayd etilgan [8].

45–50 yoshdan oshgan ayollar kiyimi asosan sariq surp, sariq satin, gulobi satin, surp va baxmal bo'lgan. Qizil, to'q qizil rangli kiyimlar, gulobi satnlarni kiyish to'xtagan. Qoraroq, oqishroq, malla rang kiyimlar kiyila boshlangan. Qarilar oq sholpat, oq doka ro'mollarni o'rashgan. Qirmizi, sariq, gulobi rangga bo'yalgan hamda qalin qilib to'qilgan ipak ro'mol bilan boshlarini yopganlar [4]. Farg'onalik xotin-qizlar XX asrning 1970-yillarigacha o'zga erkaklarga yuzlarini ko'rsatmaslikka harakat qilganlar. Ko'chadan o'tayotganlarida nomahram erkakka

duch kelganlarida boshlarini chetga olib, ro‘mol bilan yuzlarini berkitib olganlar [5]. Bu holat ayollar kiyimining nafaqat estetik va iqlimiy, balki ijtimoiy-me‘yoriy funksiyaga ham ega bo‘lganini ko‘rsatadi. XX asr o‘rtalariga kelganda aholining kundalik kiyinishida bir xillashuv jarayoni kuchaydi. Oyoq kiyimlar esa kalish va latta botinkaga almashgan. Lekin to‘y va ma‘rakalarga yangi, toza kiyimda borganlar [3]. Bu holat an‘anaviy kiyimlarning XX asr davomida transformatsiyaga uchraganini ko‘rsatadi. Bir tomondan, an‘anaviy kiyim shakllari va kiyinish qoidalari saqlangan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarishning o‘zgarishi, fabrikada tayyorlangan matolarning ko‘payishi, yangi oyoq kiyimlarining tarqalishi va kundalik turmushning modernizatsiyalashuvi natijasida an‘anaviy kiyimlarning kundalik hayotdagi mavqei pasayib borgan.

Farg‘ona vodiysi va Surxondaryo kiyimlarini qiyosiy o‘rganish ushbu jarayonning ikki tomonlama kechganini ko‘rsatadi. Farg‘ona vodiysidan ko‘chirilgan aholi o‘zlari bilan birga mato tanlash, kiyim bichish, bosh kiyimlar, ranglar va kiyinish odatlarining muayyan shakllarini olib kelgan bo‘lsa, yangi yashash hududining tabiiy va madaniy sharoiti ularning kiyimlarida mahalliy elementlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Demak, ko‘chirilgan aholining kiyimlari statik hodisa emas, balki doimiy ravishda o‘zgarib borgan madaniy tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Kiyim-kechak, taqinchoq va uy hunarmandchiligi materiallarini birgalikda tahlil qilish ko‘chirilgan aholining madaniy o‘ziga xosligi qanday saqlanganini tushunish imkonini beradi. Chunki moddiy madaniyatning mazkur elementlari kundalik hayotda muntazam foydalanilgani sababli ular madaniy xotirani saqlashning samarali vositalaridan biri bo‘lgan. Ayniqsa, kiyim bichimi, mato turi, ranglar, bosh kiyimlar, kashta va taqinchoqlar orqali an‘anaviy estetik qarashlar yangi avlodga uzatilgan. Shu bilan birga, XX asrning ikkinchi yarmida kiyim-kechak sohasidagi o‘zgarishlar an‘anaviy madaniyatning asta-sekin modernizatsiyalashuvini ko‘rsatadi. Fabrika mahsulotlarining ko‘payishi, tayyor kiyimlarning tarqalishi, shaharlashuv, ta‘lim va ommaviy axborot vositalarining kengayishi natijasida an‘anaviy kiyimlarning kundalik hayotdagi funksiyasi

qisqargan. Biroq to'y, sunnat, beshik to'yi, hayit, ma'raka va boshqa marosimlarda milliy kiyim elementlarining saqlanib qolishi an'anaviy madaniyatning to'liq yo'qolib ketmaganini ko'rsatadi.

Mazkur jarayonni "an'ananing yo'qolishi" sifatida emas, balki an'anaviy kiyimning funksional o'zgarishi sifatida baholash maqsadga muvofiq. Ya'ni ilgari kundalik ehtiyoj uchun kiyilgan kiyimlar XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tobora ko'proq marosimiy va ramziy ahamiyat kasb eta boshlagan. Hozirgi davrda ham Farg'ona va Surxondaryo kiyimlarining ayrim elementlari milliy bayramlar, to'ylar, folklor jamoalari va sahna chiqishlarida qayta namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston muzeylarida saqlanayotgan Farg'ona, Toshkent, Surxondaryo va Qashqadaryo kiyim namunalari ushbu madaniy merosning moddiy dalillarini tashkil etadi.

Umuman olganda, 1926–1960-yillarda Surxondaryo viloyatiga ko'chirilgan farg'onaliklarning kiyim-kechaklari ularning etnik-madaniy o'zligini saqlashda muhim vositalardan biri bo'lgan. Kiyimlarda Farg'ona vodiysiga xos matolar, ranglar, bichimlar, bosh kiyimlar va kiyinish qoidalari uzoq vaqt davomida saqlangan. Shu bilan birga, Surxondaryoning tabiiy-geografik sharoiti, mahalliy aholining xo'jalik faoliyati va mavjud kiyinish an'analari ta'sirida ayrim o'zgarishlar yuz bergan.

Ayniqsa, erkaklar kiyimida alacha, beqasam, chit, surp, jun va terining qo'llanilishi, ayollar kiyimida satin, adras, shoyi, chit va baxmalning keng tarqalishi, bolalar kiyimlarining yoshga qarab farqlanishi, kelin va kuyov kiyimlarining marosimiy xususiyatlari, bosh kiyimlar va taqinchoqlarning yosh hamda oilaviy holatni ifodalashi ushbu madaniy tizimning murakkabligini ko'rsatadi. Bu holat Farg'ona vodiysidan Surxondaryoga ko'chirilgan aholining moddiy madaniyati mahalliy muhitda o'zgarishga uchragan bo'lsa-da, uning asosiy etnomadaniy belgilarini uzoq vaqt saqlab qolganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. Ундерова Л. В. К характеристике узбекского национального костюма конца XIX – начало XX века // Общественные науки в Узбекистане. – 1985. – №1. – С. 45.

2. Tursunov S., Pardayev T., Tursunov A., To'g'ayeva M. O'zbekistonning janubiy hududlarida nomoddiy madaniyat tarixi. – Toshkent: Muharrir, 2012. – B. 132.
3. Dala yozuvlari. Termiz tumani, Salavot qishlog'i. 2022-yil.
4. Dala yozuvlari. Termiz tumani, Salavot qishlog'i; Sariosiyo tumani, Qalashtepa qishlog'i; Uzun tumani, "Qizilg'uncha" mahallasi. 2022-yil.
5. Dala yozuvlari. Uzun tumani, "Yangi ro'zg'or" mahallasi. 2023-yil.
6. Sodiqova N. O'zbek milliy kiyimlari. XIX–XX asrlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. – 192 b.
7. Sayfullaev N. B., Kurbanova D. A., Davlatova S. T. va boshq. Features of Surkhandarya Ethnocultural Costumes // Telematique. – 2022. – Vol. 21, No. 1.
8. Mamarajabov G. A. Traditional Clothes and Jewelry of Surkhandarya Oasis // International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding.

=====

O'ZBEK OILASIDA AVLODLARARO MUNOSABATLARNING ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI

T. Pardayev

*Termiz davlat universiteti
Jaxon tarixi kafedrasi professori
tarix fanlari doktori*

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek oilasida avlodlararo munosabatlarning tarixiy-etnografik xususiyatlari yoritilgan. Unda oilaning jamiyatdagi o'rni, o'zbek oilasiga xos bo'lgan qarindoshlik munosabatlari, katta va kichik avlod o'rtasidagi o'zaro hurmat, mas'uliyat, mehr-oqibat va ko'maklashuv masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, oilada milliy urf-odat, an'ana va qadriyatlarning avloddan-avlodga o'tishida bobo-buvi, ota-ona va boshqa katta avlod vakillarining o'rni ko'rsatib berilgan. Maqolada yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash, qarindoshlik aloqalarini saqlash hamda oilaviy marosimlarning avlodlararo munosabatlarni mustahkamlashdagi ahamiyatiga ham e'tibor qaratilgan. Zamonaviy ijtimoiy jarayonlarning o'zbek oilasidagi avlodlararo munosabatlarga ta'siri ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: oila, o'zbek oilasi, avlodlararo munosabatlar, etnografiya, qarindoshlik, milliy qadriyatlar, urf-odat, an'ana, oilaviy tarbiya, katta avlod, kichik avlod, bobo-buvi, mahalla, ma'naviy meros.

Annotation: This article examines the historical and ethnographic characteristics of intergenerational relations in Uzbek families. It discusses the role of the family in society, kinship relations characteristic of Uzbek families, mutual respect, responsibility, care, and support between older and younger generations. Particular attention is paid to the role of grandparents, parents, and other members of the older generation in transmitting national customs, traditions, and values from

one generation to another. The article also highlights the importance of supporting young families, maintaining kinship ties, and participating in family ceremonies in strengthening intergenerational relations. In addition, the influence of contemporary social processes on intergenerational relations within the Uzbek family is considered.

Keywords: *family, Uzbek family, intergenerational relations, ethnography, kinship, national values, customs, traditions, family upbringing, older generation, younger generation, grandparents, mahalla, cultural heritage.*

Аннотация: *В данной статье освещены историко-этнографические особенности межпоколенческих отношений в узбекской семье. В ней анализируется роль семьи в обществе, родственные отношения, присущие узбекской семье, взаимное уважение, ответственность, доброта и поддержка между старшим и младшим поколениями. Также показана роль бабушек и дедушек, родителей и других представителей старшего поколения в передаче национальных обычаев, традиций и ценностей из поколения в поколение. В статье также уделяется внимание поддержке молодых семей, сохранению родственных связей и значению семейных обрядов в укреплении межпоколенческих отношений. Также рассматривается влияние современных социальных процессов на межпоколенческие отношения в узбекской семье.*

Ключевые слова: *семья, узбекская семья, отношения между поколениями, этнография, родство, национальные ценности, обычаи, традиции, семейное воспитание, старшее поколение, младшее поколение, бабушки и дедушки, махалля, духовное наследие.*

Oila har bir insonning voyaga yetishi, tarbiya topishi va hayotda o'z o'rnini egallashida muhim ahamiyatga ega bo'lgan maskandir. Insonning dastlabki tasavvurlari, dunyoqarashi, odoq-axloqi va atrofdagilarga munosabati, avvalo, oilada shakllanadi. Shu bilan birga, oila avlodlar davomiyligini ta'minlaydigan, milliy qadriyat va an'analarni saqlab, ularni kelajak avlodga yetkazib beradigan muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi. Shuning uchun ham oila jamiyatning negizi, uning eng kichik, ammo eng muhim ijtimoiy birligi sifatida qaraladi.

Oila o'zida tabiiy-biologik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy va axloqiy munosabatlarni mujassamlashtirgan murakkab ijtimoiy birlikdir. Unda nafaqat er-xotin va farzandlar, balki turli avlod vakillari o'rtasidagi munosabatlar ham shakllanadi. Ayniqsa, o'zbek oilalarida katta va kichik avlod o'rtasidagi munosabatlar o'ziga xos mazmun va an'alar asosida rivojlangan. Kattalarga hurmat, kichiklarga g'amxo'rlik, ota-onaga ehtirom, bobo va buvilarning hayotiy

tajribasini qadrlash kabi qadriyatlar o‘zbek oilaviy turmushining muhim jihatlaridan hisoblanadi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “oila” tushunchasiga “bola-chaqa, xonadon, ulug‘ avlod. Er-xotin, ularning bola-chaqalari va yaqin tug‘ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmuyi” tarzida ta’rif berilgan. Ushbu ta’rifning o‘zidayoq oilaning faqat er va xotindan iborat emasligi, balki farzandlar, yaqin qarindoshlar va turli avlod vakillarini birlashtiruvchi ijtimoiy muhit ekanligi ko‘rinadi. Taniqli elshunos olim O. Bo‘riyevning fikricha, oila nikohga yoki tug‘ishganlikka asoslangan kichik guruh sanaladi. Demak, oilani o‘rganishda undagi qarindoshlik va avlodlararo aloqalarga alohida e’tibor qaratish lozim.

Oila jamiyatning negizi sifatida ko‘p asrlik ma’naviy va axloqiy tayanchlarga ega. Milliy qadriyatlarimizga xos bo‘lgan dastlabki tushunchalar, avvalo, oila muhitida shakllanadi. Bunda bobolar o‘giti, ota ibрати va ona mehri alohida o‘rin tutadi. Bola oilada kattalarga hurmat qilishni, kichiklarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatishni, mehnat qilishni, o‘zaro yordam berishni va qarindoshlik rishtalarini qadrlashni o‘rganadi. Shu sababli oiladagi tarbiya jarayoni bir avlod tajribasining keyingi avlodga o‘tishida muhim vosita hisoblanadi.

Oila xalqning hayoti va turmushiga oid urf-odat, an’ana hamda qadriyatlarni kelajak avlodga yetkazib beradigan asosiy maskanlardan biridir. Ko‘plab oilaviy odatlar va marosimlar yosh avlod tomonidan aynan katta avlod vakillarining ishtiroki va ko‘rsatmalari orqali o‘zlashtiriladi. Bobo va buvilarning nasihatları, oilaviy hayot haqidagi suhbatları, ajdodlardan qolgan urf-odatlarni tushuntirib berishi avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy bog‘liqlikni mustahkamlaydi. Oilada er-xotin nikoh munosabatlariga kirishishi bilan bir qator huquq va majburiyatlar yuzaga keladi. Erning o‘z oilasi oldidagi burch va vazifalari, xotinning oiladagi mas’uliyati, ota-onaning farzand tarbiyasidagi o‘rni hamda farzandlarning ota-onaga nisbatan hurmati oilaviy munosabatlarning asosini tashkil etadi. Oilada har bir kishining o‘z vazifasini anglab, unga mas’uliyat bilan yondashishi oilaning mustahkamligi va barqarorligiga xizmat qiladi. O‘zbek oilasi tarixan milliy va diniy qarashlar, shuningdek, jamiyatda amal qilib kelgan huquqiy me’yorlar asosida shakllangan.

Unda oilaviy mas'uliyat tushunchasi alohida o'rin egallaydi. Er-xotin o'rtasidagi o'zaro hurmat va ishonch, ota-onaga ehtirom, farzandlarga g'amxo'rlik qilish kabi munosabatlar oilaning ichki muhitini belgilab beradi. Bir so'z bilan aytganda, o'zbek oilasi nafaqat qarindoshlik asosida birlashgan kishilar guruhi, balki o'zaro mas'uliyat va burchlar bilan bog'langan ijtimoiy birlikdir. O'zbek oilasining o'ziga xos jihatlaridan biri uning serfarzandligi va qarindoshlik aloqalarining mustahkamligi bilan bog'liq. Ko'p farzandli oilalarda turli yoshdagi avlod vakillarining bir-biri bilan doimiy muloqotda bo'lishi natijasida oilaviy tajriba va qadriyatlar tabiiy ravishda avloddan-avlodga o'tib kelgan. Qarindoshlar o'rtasidagi bordi-keldi, to'y va marosimlarda birgalikda ishtirok etish, og'ir va quvonchli kunlarda bir-birini qo'llab-quvvatlash ham o'zbek oilasidagi avlodlararo munosabatlarning muhim ko'rinishlaridan biridir. An'anaviy o'zbek oilalarida uylangan farzandni yangi hayotga kuzatish bilan ota-onaning farzand oldidagi mas'uliyati tugab qolmagan. Aksincha, yosh oilaga imkon qadar yordam berish, ro'zg'or yuritish bo'yicha maslahat berish, turli hayotiy masalalarda ko'maklashish davom etgan. Ayniqsa, yosh oilaning dastlabki yillarida ota-ona va katta avlod vakillarining yordami ularning mustaqil hayotga moslashishida muhim ahamiyat kasb etgan. Bunday munosabatlar yosh oilaning mustahkamlanishi va hayotda o'z o'rnini topishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Oilani ijtimoiy birlik sifatida tushunishda er va xotinning bir jamoa bo'lib, o'zaro hurmat va totuvlik asosida hayot kechirishi muhimdir. Oila, avvalo, yigit va qizning o'zaro ixtiyoriy xohishi, mehr-muhabbati va kelajakdagi hayotini birga qurish istagi asosida vujudga keladi. Biroq nikohdan keyingi hayot faqat mehr-muhabbat bilangina cheklanmaydi. Oilaviy turmush ko'p qirrali va murakkab bo'lib, unda er-xotin, ota-ona va farzandlar o'rtasida turli munosabatlar shakllanadi. Shu jihatdan qaraganda, oilaning mustahkamligi undagi har bir a'zoning o'z burch va vazifasini to'g'ri anglashiga ham bog'liq. Er va xotinning bir-biriga bo'lgan hurmati, ota-onaning farzand tarbiyasiga mas'uliyati, farzandlarning esa ota-onaga bo'lgan ehtiromi oilaviy totuvlikning muhim shartlaridandir. Ayniqsa, o'zbek oilasida "kattaga hurmat, kichikka izzat" tamoyilining mavjudligi avlodlar o'rtasidagi

munosabatlarni tartibga soluvchi muhim ma'naviy mezon sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek oilasidagi avlodlararo munosabatlarni etnografik jihatdan o'rganish orqali xalqimizning oilaviy turmushi, qarindoshlik munosabatlari, urf-odatlar va qadriyatlar haqida muhim ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Katta avlod vakillari oilada faqat yoshi ulug' inson sifatida emas, balki hayotiy tajribaga ega bo'lgan maslahatgo'y sifatida ham qadrlangan. Ularning fikriga quloq tutish, muhim masalalarda maslahat olish oilaviy munosabatlarning odatiy ko'rinishlaridan biri bo'lgan. Bobo va buvilarning nabiralari tarbiyasidagi o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Ular bolalarga ertak, maqol, hikmatli so'z va hayotiy voqealar orqali ma'naviy saboq bergan. Bu jarayonda yosh avlod ajdodlari hayoti, oilaning kelib chiqishi, qarindoshlik rishtalari va milliy urf-odatlar haqida ma'lumotga ega bo'lgan. Natijada oilaviy xotira va milliy qadriyatlar avlodlar o'rtasida uzviy davom etgan. Avlodlararo munosabatlar turli marosim va an'analarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. To'y, beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh marosimlari, hayit va boshqa oilaviy tadbirlarda katta va kichik avlod vakillarining birgalikda ishtirok etishi qarindoshlik aloqalarini yanada mustahkamlagan. Bunday marosimlar yosh avlod uchun o'ziga xos tarbiya maktabi vazifasini ham bajargan. Bugungi kunda jamiyat hayotidagi o'zgarishlar o'zbek oilasidagi avlodlararo munosabatlarga ham ta'sir qilmoqda. Shahar hayotining kengayishi, mehnat migratsiyasi, yoshlarning ta'lim va kasbiy faoliyatga bo'lgan intilishi oilaning shakli va ichki munosabatlarida ayrim o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Shunga qaramay, ota-onaga hurmat, qarindoshlar bilan yaqin munosabatda bo'lish, oilaviy marosimlarda birlashish va katta avlodning tajribasini qadrlash kabi an'analar o'zbek oilasida hanuzgacha muhim o'rin tutmoqda. Shunday qilib, o'zbek oilasidagi avlodlararo munosabatlar tarixiy tajriba, milliy qadriyatlar, urf-odatlar va o'zaro mas'uliyat asosida shakllangan. Bu munosabatlarning asosida kattalarga hurmat, kichiklarga g'amxo'rlik, o'zaro yordam, mehr-oqibat va qarindoshlik rishtalarini asrash kabi qadriyatlar yotadi. Mazkur jihatlar o'zbek oilasining etnografik qiyofasini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tursunov S., Qobulova M. Oila ma'naviyatida ayol – bebaho gavhar. – Toshkent: Tafakkur, 2020.
2. Tursunov S., Murtozoyev B., Allanov O. Xalq hikmatlarining barkamol avlod tarbiyasidagi ahamiyati. – Toshkent: Yangi nashr, 2014.
3. Tursunov S., Pardayev T., Mahmadiyorova N. Surxondaryo – etnografik makon. – Toshkent: Akademnashr, 2012. b.
4. Tursunov S., Rashidov Q. Boysun. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
5. Tursunov S., Pardayev T., Qurbonov A., Tursunov N. O'zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006.
6. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
7. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
8. Safarov O., Mahmudov M. Oila ma'naviyati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009.
9. Musurmonova O. Oila ma'naviyati – milliy g'urur. – Toshkent: O'qituvchi, 1999.
10. Bo'riyev O., Shoymardonov I., Nasriddinov Q. O'zbek oilasi tarixidan. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.

=====

SURXONDARYO OKRUGI MA'MURIY-HUDUDiy BIRLIKLARIDA AHOLI ETNIK TARKIBI: STATISTIK MATERIALLAR TAHLILI

Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li

Termiz davlat universiteti doktoranti (DSc)

ORCID: 0009-0004-0796-1493

E-mail: qarshiyevislom96@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 20-yillarida Surxondaryo hududining ma'muriy-hududiy birliklarida aholining etnik tarkibi statistik manbalar asosida tahlil qilingan. 1926-yilgi statistik materiallar asosida o'zbek, tojik, turkman va boshqa etnik guruhlarining soni va salmog'i, shahar va qishloq aholisi o'rtasidagi etnik tafovutlar hamda ayrim shahar va uyezdlar kesimidagi etnik xususiyatlar yoritilgan. Shuningdek, o'zbek aholisining qabila-guruhiy tarkibi, ularning hududiy joylashuvi va statistik ma'lumotlarning qamrov darajasi tahlil qilinib, Surxondaryo hududining etnik tarkibi shakllanishidagi tarixiy-demografik omillar umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo okrugi, etnik tarkib, o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, shahar aholisi, qishloq aholisi, uyezd, demografik jarayonlar, tarixiy-statistik tahlil.

Аннотация: В данной статье на основе статистических источников анализируется этнический состав населения административно-территориальных единиц Сурхандарьинского региона в 1920-е годы XX века. На основе статистических материалов 1926 года освещены численность и удельный вес узбеков, таджиков, туркмен и других этнических групп, этнические различия между городским и сельским населением, а также особенности этнического состава отдельных городов и уездов. Кроме того, проанализированы племенной и групповой состав узбекского населения, особенности его территориального расселения и степень охвата статистическими данными, обобщены историко-демографические факторы формирования этнического состава населения Сурхандарьинского региона.

Ключевые слова: Сурхандарьинский округ, этнический состав, узбеки, таджики, туркмены, городское население, сельское население, уезд, демографические процессы, историко-статистический анализ.

Abstract: This article analyzes the ethnic composition of the population in the administrative-territorial units of the Surkhandarya region in the 1920s based on statistical sources. Using statistical materials from 1926, the study examines the number and proportion of Uzbeks, Tajiks, Turkmens, and other ethnic groups, ethnic differences between urban and rural populations, as well as the ethnic characteristics of individual cities and districts. The article also analyzes the tribal and group composition of the Uzbek population, patterns of their territorial settlement, and the coverage of statistical data, while summarizing the historical and demographic factors that shaped the ethnic composition of the population of the Surkhandarya region.

Keywords: Surkhandarya District, ethnic composition, Uzbeks, Tajiks, Turkmens, urban population, rural population, district, demographic processes, historical-statistical analysis.

Kirish.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxondaryo hududidagi shaharlar aholisi soni va etnik tarkibini aniqlashda turli davrlarda tuzilgan statistik, harbiy-statistik hamda tavsifiy manbalarni qiyosiy o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, 1924-yilgi rayonlashtirish materiallari hudud aholisi va uning ma’muriy-hududiy birliklar bo‘yicha taqsimlanishini aniqlash imkonini bersa-da, mazkur ma’lumotlardan XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi demografik jarayonlarni bevosita aks ettiruvchi manba sifatida foydalanishda muayyan ehtiyotkorlik talab etiladi. Chunki rayonlashtirish ishlari olib borilgan davrda hududdagi siyosiy-ijtimoiy beqarorlik, sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatlar, aholining hududiy ko‘chishi va ayrim shaharlar aholisining vaqtinchalik o‘zgarishi demografik

ko'rsatkichlarga ta'sir ko'rsatgan[2:42]. Shunday bo'lsa-da, ushbu davr bilan shug'ullangan deyarli har bir tadqiqotchi hudud aholisi etnik tarkibini aniqlashda mazkur manbalarga murojaat qilgan. Mazkur maqolada Surxondaryo okrugining ma'muriy-hududiy birliklarida aholining etnik tarkibi tarixiy-statistik jihatdan tahlil qilinadi.

Muhokama.

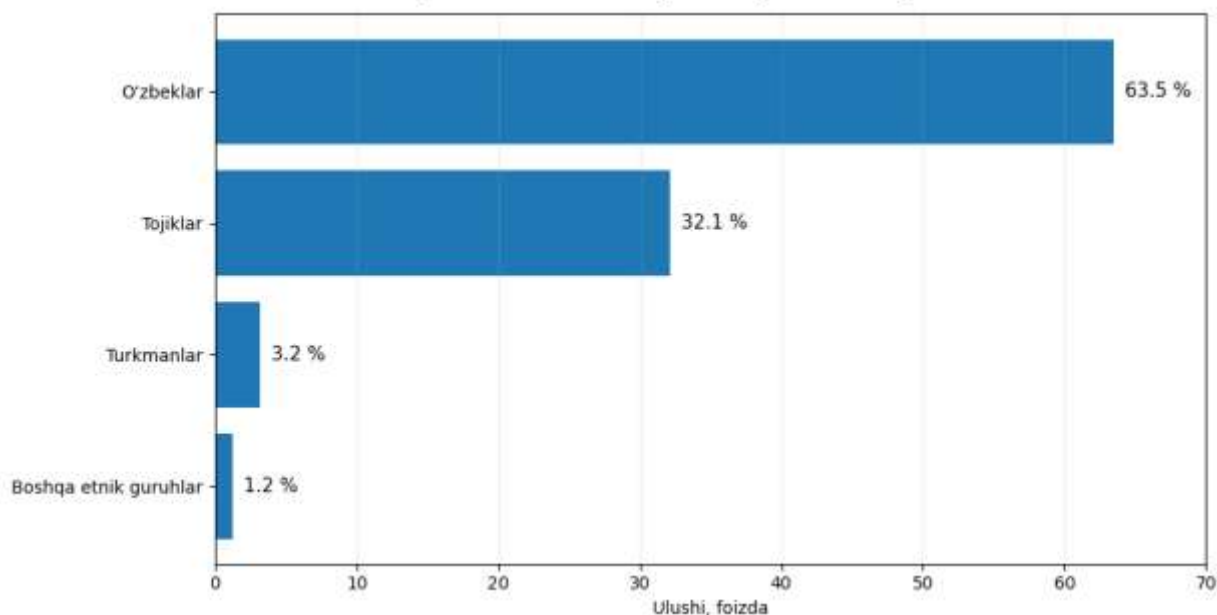
1926-yilgi statistik ma'lumotlar Surxondaryo hududining etnik jihatdan rang-barang bo'lganini ko'rsatadi. Jami 134 436 kishilik aholining 83 333 nafari o'zbeklar, 42 221 nafari tojiklar, 4 330 nafari turkmanlar edi.

1-jadval. Surxondaryo viloyati aholisining etnik tarkibi

Etnik guruh	Aholi soni	Ulushi, %
O'zbeklar	83 333	63,5
Tojiklar	42 221	32,1
Turkmanlar	4 330	3,2
Ruslar	600	0,5
Arablar	288	0,2
Qozoqlar	104	0,1
Armanlar	104	0,1
Tatarlar	95	0,1
Yahudiylar	36	0,0
Forslar	5	0,0
Boshqa millatlar	320	0,2
Jami	134 436	100,0

Jadvaldan ko'rinadiki, o'zbeklar jami aholining **63,5 foizini**, tojiklar esa **32,1 foizini** tashkil qilgan. Shunday qilib, ushbu ikki etnik guruhning jami ulushi **95,6 foizga** teng bo'lgan.

2-diagramma. Surxondaryo okrugi aholisining etnik tarkibi

Diagrammada o'zbeklar — 63,5 foiz, tojiklar — 32,1 foiz, turkmanlar — 3,2 foiz va boshqa etnik guruhlar — 1,2 foiz ulushda aks ettiriladi.

Bu ko'rsatkichlar Surxondaryo hududining asosiy etnik tarkibini o'zbek va tojik aholisi belgilaganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, turkmanlarning 3,2 foizlik ulushi ham hududning janubiy qismidagi tarixiy etnik aloqalarni aks ettiradi.

Surxondaryo hududining shahar va qishloq aholisi etnik tarkibida sezilarli tafovut mavjud bo'lgan.

2-jadval. Shahar va qishloq aholisining etnik tarkibi

Etnik guruh	Shahar aholisi	%	Qishloq aholisi	%
O'zbeklar	836	12,5	84 497	66,2
Tojiklar	4 351	65,0	38 870	30,4
Turkmanlar	180	2,7	4 150	3,2
Qozoqlar	24	0,4	80	0,1
Arablar	138	2,1	150	0,1
Ruslar	600	9,0	—	—
Armanlar	104	1,6	—	—
Tatarlar	95	1,4	—	—
Yahudiylar	36	0,5	—	—
Forslar	5	0,1	—	—

Etnik guruh	Shahar aholisi	%	Qishloq aholisi	%
Boshqa millatlar	320	4,7	—	—
Jami	6 689	100,0	127 747	100,0

Manba: Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. I. Бухара. – Ташкент, 1926. – С. 263.

Mazkur jadval eng muhim demografik xususiyatlardan birini ko‘rsatadi: **qishloq aholisi tarkibida o‘zbeklar mutlaq ustunlik qilgan bo‘lsa, shahar aholisi tarkibida tojiklar ustun bo‘lgan.**

Qishloq aholisining 66,2 foizi o‘zbeklardan iborat bo‘lgan. Tojiklar 30,4 foizni, turkmanlar esa 3,2 foizni tashkil etgan.

Shahar aholisining esa 65,0 foizi tojiklar, 12,5 foizi o‘zbeklar, 9,0 foizi ruslar, 2,7 foizi turkmanlar, 2,1 foizi arablar va boshqa etnik guruhlardan iborat bo‘lgan.

Surxondaryo hududidagi shaharlarning etnik tarkibi bir xil bo‘lmagan. Ayrim shaharlarda tojiklar, boshqalarida esa o‘zbeklar ustunlik qilgan.

Boysun shahrida tojiklar 92,6 foizni tashkil etgan. **Darbantda** esa statistik ma’lumotlarga ko‘ra, aholining barchasi tojiklardan iborat bo‘lgan.

Sherobod shahrida tojiklar 54,2 foiz, o‘zbeklar 28,9 foiz va arablar 16,9 foizni tashkil etgan.

Yurchi shahrida esa aksincha, barcha 304 kishi o‘zbeklar sifatida qayd etilgan.

Termiz (Pattakesar) boshqa shaharlardan etnik tarkibining xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Bu yerda o‘zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qozoqlar, ruslar, armanlar, tatarlar, forslar va boshqa guruh vakillari yashagan.

Qishloq aholisi Surxondaryo hududi demografik tarkibining asosiy qismini tashkil qilgan.

4-jadval. Uyezdlar bo‘yicha qishloq aholisining etnik tarkibi

Uyezd	Jami qishloq aholisi	O‘zbeklar	Tojiklar	Turkmanlar	Boshqa
Boysun	23 087	12 957	10 130	—	—
Sherobod	51 230	37 680	9 565	3 985	—
Yurchi	53 430	33 860	19 175	165	230

Uyezd	Jami qishloq aholisi	O'zbeklar	Tojiklar	Turkmanlar	Boshqa
Jami	127 747	84 497	38 870	4 150	230

Jadvaldan ko‘rinadiki, Sherobod uyezdida o‘zbeklar qishloq aholisining asosiy qismini tashkil qilgan. Yurchi uyezdida ham o‘zbeklar son jihatidan ustun bo‘lgan bo‘lsa-da, tojiklarning salmog‘i ancha yuqori edi. Boysun uyezdida esa o‘zbek va tojik aholisi soni bir-biriga nisbatan yaqin bo‘lgan.

Boysun uyezdida 23 087 kishilik qishloq aholisining 12 957 nafari o‘zbeklar, 10 130 nafari tojiklar bo‘lgan.

Boysun volostida o‘zbeklar **49,7 foiz**, tojiklar **50,3 foizni** tashkil etgan. Derbent volostida o‘zbeklar 60,4 foiz, tojiklar 39,6 foiz bo‘lgan. Ko‘mkurg‘on volostida esa o‘zbeklarning ulushi 63,7 foizga yetgan.

Sherobod uyezdining 51 230 kishilik qishloq aholisidan 37 680 nafari o‘zbeklar, 9 565 nafari tojiklar va 3 985 nafari turkmanlar edi.

Pashxurd volostida o‘zbeklar 52,8 foiz, tojiklar 47,2 foiz bo‘lgan. Pashxurd kentida esa tojiklar 58,4 foiz bilan ustunlik qilgan. Xatak kentida o‘zbeklar 64,5 foizni tashkil etgan.

Jarqo‘rg‘on volostida o‘zbeklar 11 425 kishi bilan mutlaq ustunlikka ega bo‘lgan. Termiz volostida esa o‘zbeklar 52,7 foiz, turkmanlar 47,3 foizni tashkil qilgan. Ayniqsa, Xoshman kentida turkmanlar ulushi 90,9 foizga yetgan.

Sherobod volostida o‘zbeklar 95,3 foizni tashkil qilgan. Bu holat mazkur hududning o‘zbek aholisi zich joylashgan hududlardan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

Yurchi uyezdining 53 430 kishilik qishloq aholisi tarkibida 33 860 nafar o‘zbek, 19 175 nafar tojik, 80 nafar qozoq, 165 nafar turkman va 150 nafar arab qayd etilgan.

Mirshodi volostida o‘zbeklar 78,2 foizni tashkil etgan. Denov kentida o‘zbeklar 63,0 foiz, tojiklar 35,9 foiz bo‘lgan.

Sariosiyo volostida esa tojiklar ustun bo‘lib, ularning ulushi 60,9 foizga yetgan. O‘zbeklar 37,9 foizni tashkil qilgan.

Yurchi volostida o‘zbeklar 56,4 foiz, tojiklar 43,6 foiz bo‘lgan.

5-diagramma. Uyezdlar qishloq aholisida o'zbek va tojiklar nisbati

Surxondaryo okrugi uyezdlarining qishloq aholisi tarkibida o'zbek va tojiklar sonining taqqoslanishi.

Ushbu ko'rsatkichlar o'zbek va tojik aholisi o'rtasidagi hududiy nisbatlarning bir xil bo'lmaganini ko'rsatadi. Ayniqsa, Sariosiyo, Boysun va ayrim Sherobod hududlarida tojiklarning salmog'i yuqori bo'lgan.

1926-yilgi statistik to'planning muhim jihatlaridan biri o'zbek aholisining qabila va urug'iy tarkibiga oid ma'lumotlarning ham berilganidir. Ushbu ma'lumotlar Surxondaryo hududidagi o'zbek aholisining ichki etnik tuzilishini o'rganish uchun muhim ahamiyatga ega.

5-jadval. Surxondaryo uyezdlarida qayd etilgan asosiy o'zbek qabila guruhlari

Uyezd	O'zbek qabila guruhlari	Aholi soni
Boysun	Qo'ng'iro't	9 890
Boysun	Qatag'on	1 720
Boysun	Chig'atoy	1 127
Boysun	Xo'ja	220
Sherobod	Qo'ng'iro't	23 164
Sherobod	Qatag'on	3 885
Sherobod	Chig'atoy	2 660
Sherobod	Saroy	1 000

Uyezd	O'zbek qabila guruhlar	Aholi soni
Sherobod	Xo'ja	1 100
Yurchi	Turk	3 212
Yurchi	Qirq-yuz	2 715
Yurchi	Qorateginliklar	1 418
Yurchi	Qarluq	1 132
Yurchi	Mo'g'ul	210

***Manba:** 1926-yilgi statistik to'plam ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.*

Boysun uyezdida 12 957 nafar o'zbekning qabilaviy mansubligi qayd etilgan. Ularning asosiy qismini **qo'ng'irotlar — 9 890 kishi** tashkil qilgan[3:47]. Qatag'onlar 1 720 kishi, chig'atoylar 1 127 kishi, xo'jalar esa 220 kishidan iborat bo'lgan.

Sherobod uyezdida 37 680 nafar o'zbek yashagan bo'lib, 31 809 kishining qabilaviy mansubligi aniqlangan. Shundan 23 164 nafari qo'ng'irotlar, 3 885 nafari qatag'onlar, 2 660 nafari chig'atoylar, 1 000 nafari saroylar va 1 100 nafari xo'jalar bo'lgan. 5 871 kishining qabilaviy mansubligi esa aniqlanmagan.

Yurchi uyezdida 33 860 nafar o'zbekdan 8 687 kishining qabila mansubligi aniqlangan. 25 173 kishi noma'lum sifatida qayd etilgan. Aniqlangan guruhlar orasida turklar — 3 212, qirq-yuzlar — 2 715, qorateginliklar — 1 418, qarluqlar — 1 132 va mo'g'ullar — 210 kishini tashkil qilgan.

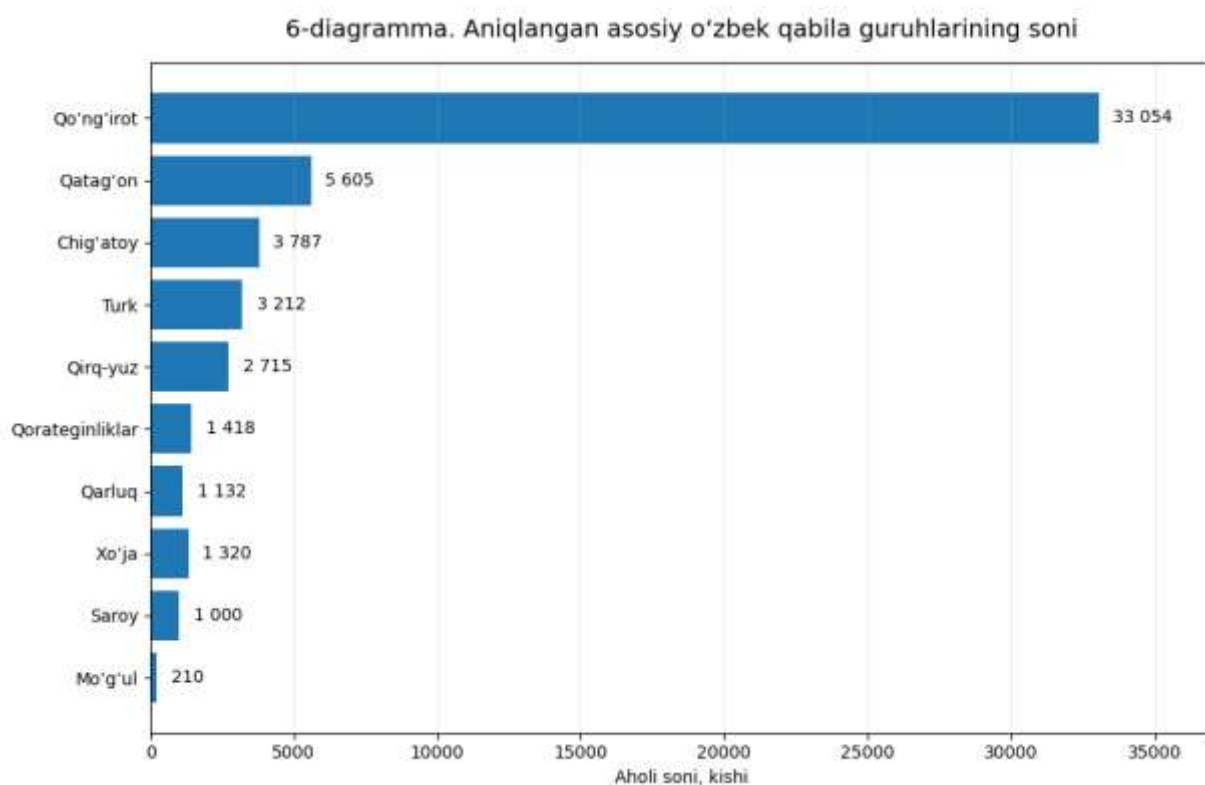

Diagramma ma'lumotlari Surxondaryo hududidagi o'zbeklarning qabila tarkibida qo'ng'iro'tlar eng yirik guruh bo'lganini ko'rsatadi. Biroq qabila va urug'iy ma'lumotlarni tahlil qilishda statistik manbaning tuzilishiga e'tibor berish lozim. Chunki barcha o'zbeklarning qabilaviy mansubligi aniqlanmagan.

Ayniqsa, Yurchi uyezdida 33 860 nafar o'zbekdan 25 173 kishining qabilaviy mansubligi noma'lum qolgan. Shu sababli qabila guruhlarini bo'yicha raqamlarni butun o'zbek aholisiga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri umumlashtirish metodologik jihatdan to'g'ri emas.

Xulosa.

1926-yilgi statistik materiallar tahlili Surxondaryo hududining etnik tarkibi rang-barang bo'lganini ko'rsatadi. Aholining asosiy qismini o'zbeklar va tojiklar tashkil etib, ularning jami ulushi 95,6 foizga yetgan. Qishloq joylarda o'zbeklar, shaharlarida esa tojiklar nisbatan ustun bo'lgan. Etnik tarkibning hududiy farqlanishida tabiiy-geografik sharoit, tarixiy joylashuv va aholi migratsiyasi muhim omil bo'lgan. Shuningdek, o'zbek aholisining qabila-guruhiy tarkibida qo'ng'iro't, qatag'on, chig'atoy, saroy, xo'ja, turk va boshqa guruhlar qayd etilgan. Umuman, statistik ma'lumotlar Surxondaryoning XX asr boshlaridagi murakkab etnik-

demografik tuzilishini aniqlash va hududiy xususiyatlarini tarixiy jihatdan baholash uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyot va manbalar ro'yxati:

1. Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. 1. Бухара. – Ташкент, 1926. – 263 с.
2. Qayumov A. XX asr boshlarida O'zbekiston hududida etnik holat. – Toshkent: «Adabiyot uchqunlari». 2015. – 210 b.
3. Tursunov N.N. Janubiy Surxon vohasi aholisining etnik xususiyatlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi ... dis. – Toshkent, 2007. – 224 b.
4. Qarshiyev, I. (2025). Surxondaryo okrugi (viloyati)da ma'muriy-hududiy o'zgarishlar tarixi. Sharq tarixi, siyosati va huquqi jurnali, 5(12), 19–25. <https://doi.org/10.37547/supsci-ojhp1-05-12-04>.

=====

BOYSUN TUMANI PANJOBLIK TOJIKLARINING ETNIK O'ZIGA XOSLIGI: URF-ODATLAR VA MAROSIMLAR

Rahmonov Muhammad Habibullo o'g'li
Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti
Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
muhammad19940208@mail.ru
+99891 582-25-25

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon vohasi, xususan Boysun, Denov, Oltinsoy va Sariosiyo tumanlarida yashovchi tojik aholisining an'anaviy urf-odat va marosimlari etnografik jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada sunnat to'ylari doirasida o'tkaziladigan "so'yish" marosimi hamda erkaklar davrasida bajariladigan "to'piq yutish" odatining mazmun-mohiyati, ijro etilish tartibi va ijtimoiy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ushbu urf-odatlarning urug'-jamo'a munosabatlarini mustahkamlash, avlodlar o'rtasida an'anaviy qadriyatlarni saqlash va ijtimoiy birlikni ta'minlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Maqolada mahalliy etnografik kuzatuvlar asosida urf-odatlarning zamonaviy holati va ularning jamiyat hayotidagi davomiyligi ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Surxon vohasi, Boysun tumani, tojiklar, etnografiya, urf-odatlar, sunnat to'yi, so'yish marosimi, to'piq yutish, urug' tizimi, an'anaviy madaniyat, marosimlar, jamoaviylik.

Annotation: This article provides an ethnographic analysis of the traditional customs and rituals of the Tajik population living in the Surkhan oasis, particularly in the Boysun, Denov, Oltinsoy, and Sariosiyo districts. The study examines the meaning, execution, and social significance of the "soyish" ritual performed within

circumcision ceremonies, as well as the “topiq yutish” custom practiced among men. It also highlights the role of these traditions in strengthening kinship and community relations, preserving intergenerational cultural values, and ensuring social cohesion. Based on local ethnographic observations, the article further explores the contemporary state of these customs and their continuity in modern society.

Keywords: *Surkhan oasis, Boysun district, Tajiks, ethnography, customs, circumcision ceremony, soyish ritual, topiq yutish, kinship system, traditional culture, rituals, social cohesion.*

Аннотация: *В данной статье проводится этнографический анализ традиционных обрядов и обычаев таджикского населения, проживающего в Сурхандарьинском оазисе, в частности в Байсунском, Денауском, Олтынсайском и Сариясийском районах. В исследовании рассматриваются содержание, порядок исполнения и социальное значение обряда «сўйиш», проводимого в рамках обрядов обрезания, а также обычая «тўпиқ ютиш», практикуемого в мужской среде. Особое внимание уделяется роли данных традиций в укреплении родственных и общинных связей, сохранении межпоколенческих культурных ценностей и обеспечении социальной сплочённости. На основе местных этнографических наблюдений также анализируется современное состояние этих обычаев и их преемственность в современном обществе.*

Ключевые слова: *Сурхандарьинский оазис, Байсунский район, таджики, этнография, обычаи, обряд обрезания, обряд «сўйиш», «тўпиқ ютиш», родственная система, традиционная культура, обряды, социальная сплочённость.*

Har bir etnosning o‘ziga xosligini namoyon etuvchi asosiy belgilar qatorida uning asrlar davomida shakllangan urf-odatlar, an‘analari, marosimlari va kundalik hayot tarzi muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, tabiiy-geografik jihatdan tog‘li hududlarda istiqomat qiluvchi aholining madaniy hayotida qadimiy an‘analar nisbatan uzoq vaqt davomida saqlanib, avloddan-avlodga yetkazib kelinadi. Shu nuqtayi nazardan, Surxondaryo viloyatining Boysun tumani o‘zining qadimiy tarixi, rang-barang etnomadaniy muhiti va aholisi orasida saqlanib qolgan an‘anaviy turmush shakllari bilan alohida ajralib turadi.

Boysun hududida istiqomat qiluvchi panjoblik tojiklar ham vohaning etnomadaniy tarkibida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ushbu etnik guruhning an‘anaviy madaniyatida oila va qarindoshlik munosabatlari, kundalik turmush me‘yorlari, marosimlar, xalq bayramlari hamda urf-odatlar muhim ahamiyatga ega. Mazkur qadriyatlar ularning tarixiy xotirasi, ijtimoiy munosabatlari, dunyoqarashi va

ma'naviy qarashlarining shakllanish jarayonini o'zida aks ettiradi. Uzoq tarixiy davrlar davomida tarkib topgan bunday an'analar keyingi avlodlar tomonidan o'zlashtirilib, muayyan o'zgarishlar bilan hozirgi kungacha davom ettirib kelinmoqda.

Ko'hitang tog' tizmasi etaklari va unga tutash hududlarda qadimdan insonlarning muayyan tabiiy sharoitga moslashgan manzilgohlari shakllangan. Bu hududlarning tabiiy landshafti, suv manbalarining mavjudligi, yaylov va ekin maydonlari aholining xo'jalik faoliyati hamda yashash tarziga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Xususan, tog'oldi va tog'li hududlarda dehqonchilik, chorvachilik hamda turli hunarmandchilik tarmoqlari mahalliy aholining asosiy xo'jalik mashg'ulotlari sifatida rivojlangan. Tabiiy muhit bilan uzviy bog'liq holda shakllangan ushbu xo'jalik faoliyati aholining kundalik turmushi, oziq-ovqat madaniyati, mehnat taqsimoti va an'anaviy marosimlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Boysun va Ko'hitang atroflarining etnik-madaniy qiyofasi esa birgina tarixiy davr bilan cheklanmaydi. Mazkur hudud uzoq davom etgan etnik va madaniy jarayonlar natijasida shakllangan bo'lib, uning tarixiy taraqqiyotida turli davrlarga mansub xalqlar va qabilalarning o'zaro aloqalari muhim rol o'ynagan. Hududning moddiy va ma'naviy madaniyatida qadimgi sak-massaget qabilalari davriga oid unsurlar bilan bir qatorda, keyingi davrlarda eftalitlar, sosoniylar, arablar hamda mo'g'ullar hukmronligi bilan bog'liq tarixiy-madaniy qatlamlarning ayrim izlari ham uchraydi. Shu sababli Boysun hududida shakllangan an'anaviy madaniyatni o'rganishda uning tabiiy muhiti, tarixiy taraqqiyoti va ko'p asrlik etnik-madaniy aloqalarini bir butun jarayon sifatida tadqiq etish muhimdir.

Panjoblik tojiklarning urf-odatlarini va an'analarini o'rganish ham aynan shu tarixiy-etnomadaniy jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ularning marosimlari, oilaviy munosabatlari, xo'jalik faoliyati va kundalik turmushida qadimgi an'analar bilan bir qatorda, keyingi tarixiy davrlarda yuzaga kelgan madaniy ta'sirlarning uyg'unlashuvi kuzatiladi. Bu esa mazkur guruhning etnik o'zligini saqlab qolish

mexanizmlari, mahalliy aholi bilan o‘zaro madaniy munosabatlari va an’anaviy qadriyatlarining tarixiy davomiyligini aniqlash imkonini beradi[1:216].

XVI–XIX asrlar davomida hozirgi Boysun hududi Buxoro amirligi siyosiy-ma’muriy tizimiga mansub bo‘lgan. Mazkur davrda Panjob qishlog‘i Poshxurt bekligi tarkibidagi yirik va muhim aholi manzillaridan biri sifatida rivojlangan. Qishloq aholisining salmoqli qismini tojiklar tashkil etgan bo‘lib, ularning xo‘jalik faoliyati hududning tog‘li tabiiy sharoitiga mos ravishda shakllangan. Aholi tirikchiligida dehqonchilik, bog‘dorchilik va chorvachilik bilan bir qatorda, buloq suvlari yordamida amalga oshiriladigan sug‘orma dehqonchilik ham muhim o‘rin egallagan. Shu tariqa, mazkur xo‘jalik mashg‘ulotlari Panjob aholisining iqtisodiy hayoti va kundalik turmushining asosiy yo‘nalishlarini belgilab bergan.

Panjob qishlog‘ining ijtimoiy hayotida urug‘-qabila munosabatlari ham muhim ijtimoiy institutlardan biri sifatida namoyon bo‘lgan. Manbalarda mahalliy aholi tarkibida oshiqli, shexonilar, kanonilar, sa‘noni va shahistonagi kabi urug‘larning mavjudligi qayd etiladi[2:15,92]. Mazkur urug‘larning har biri o‘zining shakllanish tarixi, qarindoshlik munosabatlari va an’anaviy qadriyatlari bilan ajralib turgan. Urug‘ doirasidagi o‘zaro munosabatlar, bir-birini qo‘llab-quvvatlash va hamjihatlik tamoyillari qishloq jamoasining ichki ijtimoiy barqarorligini ta‘minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Urug‘lar kesimida ayrim o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy xususiyatlarning shakllanganini ham kuzatish mumkin. Xususan, oshiqli urug‘i vakillari orasida mehnatga mas’uliyatli munosabat, o‘zaro ko‘mak va jamoa manfaatlarini ustun qo‘yish kabi qadriyatlar muhim hisoblangan. Shexonilar urug‘ida esa oila mustahkamligi, kattalarga hurmat va axloqiy me‘yorlarga rioya qilish an‘analariga katta e‘tibor qaratilgan. Kanonilar urug‘i vakillarining ijtimoiy hayotida diniy e‘tiqod, oilaviy qadriyatlar va an’anaviy me‘yorlarga amal qilish ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lgan. Sa‘noni urug‘ida jamoa birdamligi, o‘zaro hurmat va ijtimoiy totuvlikni saqlashga intilish kuchli namoyon bo‘lgan. Shahistonagi urug‘i vakillari esa ajdodlar xotirasini e‘zozlash, tarixiy merosni asrash va o‘zaro hamkorlik an‘analarining davomiyligi bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, Panjob qishlog'ida mavjud bo'lgan urug'lar nafaqat qarindoshlik asosidagi birlikni, balki mahalliy jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotini tartibga soluvchi muhim omilni ham ifodalagan. Ushbu urug'lar doirasida qaror topgan urf-odatlar, marosimlar va axloqiy qadriyatlar uzoq vaqt davomida avlodlardan avlodga yetkazilib, bugungi kungacha mahalliy aholining madaniy hayotida muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Surxon vohasining tog'li hududlarida istiqomat qiluvchi tojiklarning an'anaviy marosimlari ichida to'y bilan bog'liq urf-odatlar alohida murakkablik va rang-baranglik kasb etadi. Ayniqsa, sunnat to'yi jarayonida bajariladigan "so'yish" marosimi mahalliy marosimlar tizimining o'ziga xos tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi[3:15]. Mazkur marosimning XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida shakllanib, keyinchalik mahalliy aholi orasida keng ommalashgani qayd etiladi. Biroq uning o'tkazilishi muayyan moddiy imkoniyatlarni talab qilgani sababli, barcha oilalar uchun birdek qulay bo'lmagan.

"So'yish" marosimi, ayniqsa, Surxon vohasining Boysun tumanidagi qator qishloqlarda keng uchragan. Jumladan, Sayrob, Ichki Panjob, Tashqi Panjob, Denov, Oltinsoy va ayrim hollarda Laylagon hududlarida ushbu an'ananing mavjudligi kuzatiladi[4:112]. Mazkur marosim, asosan, o'g'il bolalarning sunnat to'yi munosabati bilan tashkil etilib, uning muhim jihatlaridan biri turli urug' vakillariga belgilangan tartibda ulush ajratilishidan iborat bo'lgan. Oltinsoy va Boysun tumanlarining ayrim qishloqlarida o'tkazilgan sunnat to'ylarini kuzatish natijasida "so'yish" marosimining bajarilish tartibida umumiy o'xshashliklar mavjudligi aniqlangan.

Marosimga tayyorgarlik ishlari to'y boshlanishidan avval amalga oshirilgan. To'y egasi tomonidan taom tayyorlash uchun zarur bo'lgan mahsulotlar, shuningdek, so'yish uchun mo'ljallangan jonliqlar, odatda qo'ylar oldindan hozirlab qo'yilgan. Boysun tog'li tojiklari orasida "so'yish" marosimi boshlanishidan oldin bakovullar tomonidan ulushlarni taqsimlash tartibi belgilangan. Bunda qaysi urug' yoki xonadon vakillariga navbat kelishi oldindan aniqlab olingan.

Ichki Panjob hududida olib borilgan kuzatuvlar mazkur marosimning qishloqdagi beshta asosiy urug‘ vakillari o‘rtasida taqsimlanganini ko‘rsatadi. Bular shexonilar, shahistonagi, sa‘noni, oshiqli va kanonilar urug‘laridir. Demak, “so‘yish” marosimida urug‘-qarindoshlik munosabatlari hamda jamoaviy hamjihatlik tamoyillari o‘zaro uyg‘unlashgan.

Panjob aholisi tarixan tog‘li tabiiy-geografik sharoitda yashab, chorvachilik bilan faol shug‘ullangan. Shu bois ularning ayrim marosimlari, jumladan, “so‘yish” an‘anasi ham chorvachilik xo‘jaligi bilan bevosita bog‘liq holda shakllangan. Marosimning asosiy mazmuni jonliqlarni so‘yish va ularni urug‘ vakillari o‘rtasida belgilangan tartibda taqsimlashdan iborat bo‘lgan. Bunda har bir urug‘ga ajratiladigan ulush miqdori bir xil bo‘lmagan. Xususan, aholisi nisbatan ko‘p bo‘lgan sa‘noni urug‘i vakillariga boshqa urug‘larga qaraganda ko‘proq jonliq ajratilgani kuzatiladi[5:119]. Bu holat marosim jarayonida nafaqat xo‘jalik imkoniyatlari, balki urug‘larning son jihatdan tarkibi va jamoa ichidagi o‘zaro munosabatlari ham hisobga olinganini ko‘rsatadi.

“So‘yish”ni taqsimlashdan oldin barcha urug‘ vakillari aylana shaklida o‘tirib, to‘y egasi tomonidan tayyorlangan mahsulotlarni bo‘lish jarayonini boshlaganlar. Avvalo besh urug‘ning bakovullari tomonidan qo‘ylar saralab chiqilib, har bir urug‘ uchun bittadan “bosh qo‘y” (odatda 40–50 kg vaznga ega) ajratilib, uning bo‘yniga ro‘mol bog‘lab qo‘yilgan. Shundan so‘ng qolgan qo‘ylar quyidagi tartibda taqsimlangan:

1. Shexonilar urug‘iga — 1 ta bosh qo‘y va 2 ta o‘rtacha qo‘y;
2. Shahistonagi urug‘iga — 1 ta bosh qo‘y va 2 ta o‘rtacha qo‘y;
3. Sa‘noni urug‘iga — 1 ta bosh qo‘y va 3 ta o‘rtacha qo‘y;
4. Oshiqli urug‘iga — 1 ta bosh qo‘y va 2 ta o‘rtacha qo‘y;
5. Kanonilar urug‘iga — 1 ta bosh qo‘y va 2 ta o‘rtacha qo‘y.

Bundan tashqari, qarindoshlik rishtalari va mavjud ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqib, ayrim guruhlar uchun ham maxsus ulush ajratish an‘anasi mavjud bo‘lgan. Jumladan, tojik-chig‘atoylar, Laylagon elbegilari, Sayrob eshonlari va Panjob eshonlariga bittadan qo‘y berilgan. To‘y munosabati bilan xonadonda

mehmon bo‘lib turgan ayollar uchun ham alohida jonliq ajratilishi mahalliy marosim amaliyotining tarkibiy qismi hisoblangan. Biroq keyingi davrlarda ayrim guruhlariga, xususan, Sayrob eshonlari va elbegi urug‘i vakillariga qo‘y ajratish odati asta-sekin barham topgan. Bunday o‘zgarishni urug‘lar o‘rtasidagi an‘anaviy marosimiy almashinuv va o‘zaro munosabatlarning avvalgidek faol davom etmayotgani bilan izohlash mumkin[6:232].

“So‘yish” marosimida faqat jonliq go‘шти emas, balki non, qand, sabzi, guruch, yog‘, quruq choy va gugurt singari kundalik ehtiyoj uchun zarur bo‘lgan mahsulotlar ham urug‘ vakillari o‘rtasida bir xil miqdorda taqsimlangan. Ulush olgan xonadonlar esa o‘z navbatida tandir non va turli mevalarni hozirlab, kelgan mehmonlar uchun dasturxon tashkil etgan. Ayrim oilalar o‘zlariga ajratilgan qo‘ylardan ikkitasini so‘yib, go‘شتini iste‘mol qilgan bo‘lsalar, qolgan bittasini “irim” sifatida saqlab qo‘yganlar. Bunday amaliyot kelajakda mazkur xonadonda ham katta to‘y yoki marosim o‘tkazilishiga bo‘lgan ezgu niyat va umidning ramziy ifodasi sifatida qaralgan.

Marosimning bevosita ishtirokchilari, asosan, erkaklardan iborat bo‘lgan. Shu bilan birga, yetti yoshga to‘lgan o‘g‘il bolalarning ham marosim jarayonida qatnashishiga ruxsat berilgan. Ayollar esa “so‘yish”ning asosiy jarayonida bevosita ishtirok etmagan. So‘yilgan qo‘y go‘шти qovurilib, marosimga tashrif buyurgan erkak mehmonlarga belgilangan tartibda ulushlangan. Har bir erkak ishtirokchiga ikki bo‘lak go‘شت va bir bo‘lak yog‘ berilgan. Demak, ushbu marosimni faqatgina oziq-ovqatni taqsimlash bilan bog‘liq an‘ana sifatida baholash to‘g‘ri emas. U ayni paytda qarindoshlar va urug‘ vakillari o‘rtasidagi muloqotni kuchaytirish, o‘zaro aloqalarni mustahkamlash hamda jamoaviy birdamlikni ta‘minlashga xizmat qilgan[8:79].

Umuman olganda, “so‘yish” kabi marosimlarning ijtimoiy mazmuni yosh avlodni o‘z qarindoshlari va urug‘doshlari bilan yaqindan tanishtirish, jamoa ichidagi birdamlikni mustahkamlash hamda avlodlar o‘rtasidagi aloqalarni davom ettirishdan iborat bo‘lgan. Shu jihatdan, tog‘li hududlarda yashovchi aholining to‘y va marosimlarni keng jamoatchilik ishtirokida o‘tkazish an‘anasi uzoq vaqt

davomida barqaror saqlanib kelgan. Bunday marosimlar nafaqat oilaviy voqea, balki butun jamoani birlashtiruvchi ijtimoiy hodisa vazifasini ham bajargan.

Surxon vohasi o'zining etnik va madaniy xilma-xilligi bilan ajralib turadigan hududlardan biridir. Vohada istiqomat qiluvchi turli etnik guruhlarining an'anaviy madaniyatida qadimdan shakllangan ko'plab urf-odat va marosimlarning ayrim shakllari hozirgi davrgacha yetib kelgan. Shunday qadimiy an'analardan biri "to'piq yutish" odati bo'lib, u Boysun, Denov, Oltinsoy va Sariosiyo tumanlarida yashovchi tojiklar orasida uchraydi.

"To'piq yutish" odati, asosan, erkaklar ishtirokidagi davralarda amalga oshirilgan. Unda yoshi katta, jamiyatda obro'-e'tiborga ega bo'lgan kishilar, bakovullar va boshqa hurmatli shaxslarning ishtiroki alohida ahamiyat kasb etgan. Marosim jarayonida qo'y so'yilgach, uning ikkita to'piq suyagi ajratib olingan. Mazkur suyaklar ayrim hollarda iligi bilan birgalikda yoshi ulug' kishilar tomonidan qarindoshlar, yaqinlar yoki do'stlarga ramziy tarzda berilgan. Boysun tumanining Panjob qishlog'ida, xususan, sunnat to'ylari bilan bog'liq "so'yish" marosimlarida "to'piq yutish" odati keng uchragan.

Ushbu marosimning o'ziga xos jihati shundaki, go'shtdan ulush olayotgan kishining taomidan kutilmaganda to'piq suyagi chiqishi mumkin bo'lgan. Mahalliy an'anaga ko'ra, bunday suyakni olgan kishi "to'piqdor" deb atalgan. Biroq marosimiy nuqtayi nazardan suyakning haqiqiy "egasi" uni yashirin yoki ochiq tarzda taqdim etgan shaxs hisoblangan. "To'piq yutish"ning asosiy sharti esa mazkur suyakni davradagi barcha ishtirokchilar ko'z o'ngida butunligicha yutishdan iborat bo'lgan[9:957].

Agar to'piqni olgan kishi uni yuta olmasa yoki keyinchalik talab qilingan vaqtda suyakni ko'rsata olmasa, marosim qoidalariga ko'ra u yutqazgan hisoblangan. Bunday vaziyatda yutqazgan shaxs bir dona qo'y berishi kerak bo'lgan. Bundan tashqari, to'piqni berish jarayonida ishtirok etgan va bunga guvoh bo'lgan kishilarni keyinchalik yana bir dasturxon atrofida yig'ish ham marosimning muhim shartlaridan biri sanalgan.

Marosimning o'ziga xos hazil-mutoyibaga asoslangan jihatlari ham mavjud bo'lgan. Ayrim hollarda ishtirokchilar yutqazib qo'ymaslik uchun to'piq suyagini tumorga o'xshatib ehtiyotkorlik bilan saqlagan yoki hatto uni bo'yniga osib yurgan. Agar "to'piqdor" suyakni talab qilingan vaqtda ko'rsata olsa yoki uni avvalroq yutib yuborgan bo'lsa, bu holatda marosimdagi vaziyat aksincha tus olgan: endilikda suyakni bergan shaxs qarzdor hisoblanib, bir dona qo'y berishi lozim bo'lgan.

Shu jihatdan, "to'piq yutish" odatini oddiy marosimiy o'yin sifatida baholash bilan cheklanib bo'lmaydi. Mazkur an'ana mahalliy jamoa vakillari o'rtasidagi o'zaro ishonchni mustahkamlash, qarindoshlik va do'stlik aloqalarini faollashtirish, hazil-mutoyiba orqali ijtimoiy yaqinlikni kuchaytirish hamda jamoaviy birdamlikni ta'minlash kabi bir qator ijtimoiy funksiyalarni bajargan. Demak, ushbu marosim Panjob tojiklarining an'anaviy madaniyatida nafaqat ko'ngilochar shakl, balki jamoaviy munosabatlarni tartibga soluvchi va mustahkamlovchi etnomadaniy vositalardan biri sifatida namoyon bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. С.Турсунов, Қ.Рашидов “Бойсун” Академнашр нашриёти, 2011. – 216-бет
2. Рўзимурод Қаландаров “Панжоб ва панжобликлар тарихи” Жайхун нашриёти Термиз – 1997 йил 92-бет
3. Кармишева Б. Х. Жилище узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана.//ИООН АН Тадж.SSR. Вып.10–11.1956.S.13-23.
4. Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Этнология атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Қарши: Насаф, 2003. – 112 б.
5. Носирова З. Бойсун нақшларида баҳор ифори // Мозийдан садо. – 2009. – №1. – С. 117–119.
6. Турсунов С., Пардаев Т., Махмадиёрова Н. Сурхандарё – этнографик макон. – Т.: Академнашр, 2012. – С. 232.
7. Mahmudov K. Mehmonnoma. – Toshkent, 1989. – B. 90.
8. Raxmonov M.X. Surxon vohasi Boysun tumani Panjob qishlog'i aholisining nomoddiy madaniyatidan // *Tamaddun nuri (The Light of Civilization)*. – 2024-yil, 6-son (57). 78–81-betlar. (07.00.00; № 35).
9. Rahmonov, M. (2024). SURXON VOHASIDA MAROSIMLAR VA RASM-RUSUMLAR. *Modern Science and Research*, 3(12), 956-959.
10. Dala tadqiqotlari. Boysun tumani Yuqori va O'rta Panjob qishlog'i. 2020-2025-yillar
11. Dala tadqiqotlari.Termiz shahar. Do'stlik, Boyqishloq, So'fi Olloyor mahallalari. 2022-2025 yillar

SURXONDARYO OBLASTI MA'MURIY-HUDUDIIY BIRLIKLARIDA AHOLI HUDUDIIY JOYLASHUVI: TARIXIY-STATISTIK TAHLIL

Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li

Termiz davlat universiteti doktoranti (DSc)

ORCID: 0009-0004-0796-1493

E-mail: qarshiyevislom96@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 20-yillari o'rtalarida Surxondaryo oblasti ma'muriy-hududiy birliklarida aholining hududiy joylashuvi tarixiy-statistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbasini 1926-yilda nashr etilgan «Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма» statistik to'plami tashkil etadi. Unda Surxondaryo oblasti hamda Boysun, Sherobod va Yurchi uyezdlarining hududi, aholisi, aholi zichligi, shahar va qishloq aholisi nisbati, aholi punktlari soni va ularning hududiy taqsimotiga oid ma'lumotlar qiyosiy o'rganiladi. Aholi zichligining hududlar bo'yicha farqlanishida daryo vodiylari, suv manbalari, sug'orma dehqonchilik imkoniyatlari va tarixiy shakllangan aholi manzilgohlarining muhim o'rin tutgani aniqlanadi. Maqolada, shuningdek, shahar va qishloq aholisi nisbatining uyezdlar bo'yicha tafovutlari ham yoritilib, mazkur ko'rsatkichlarning hududiy demografik jarayonlarni tavsiflashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo oblasti, Boysun uyezdi, Sherobod uyezdi, Yurchi uyezdi, ma'muriy-hududiy birlik, shahar aholisi, qishloq aholisi, demografik jarayonlar, rayonlashtirish.

Аннотация: В данной статье в историко-статистическом аспекте анализируется территориальное расселение населения в административно-территориальных единицах Сурхандарьинской области в середине 1920-х годов XX века. Основным источником исследования является статистический сборник «Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма», опубликованный в 1926 году. В работе на сравнительной основе изучаются сведения о территории и численности населения Сурхандарьинской области, а также Бойсунского, Шерабадского и Юрчинского уездов, плотности населения, соотношении городского и сельского населения, количестве населённых пунктов и их территориальном распределении. Установлено, что различия в плотности населения по отдельным территориям были обусловлены такими факторами, как речные долины, наличие водных ресурсов, возможности орошаемого земледелия и исторически сложившаяся система расселения. Кроме того, в статье освещаются различия в соотношении городского и сельского населения по уездам и раскрывается значение этих показателей для характеристики территориальных демографических процессов.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, Бойсунский уезд, Шерабадский уезд, Юрчинский уезд, административно-территориальная единица, городское население, сельское население, демографические процессы, районирование.

Abstract: This article provides a historical and statistical analysis of the territorial distribution of the population in the administrative-territorial units of Surkhandarya Region in the mid-1920s. The main source of the study is the statistical collection Materials on the Zoning of Central Asia. Territory and Population of Bukhara and Khorezm, published in 1926. The study comparatively examines data on the territory and population of Surkhandarya Region and the Baysun, Sherabad, and Yurchi districts, population density, the ratio of urban and rural populations, the number of settlements, and their territorial distribution. The study establishes that differences in population density across the region were significantly influenced by river valleys, water resources, opportunities for irrigated agriculture, and historically established settlement patterns. The article also highlights differences in the ratio of urban and rural populations among the districts and demonstrates the importance of these indicators for characterizing territorial demographic processes.

Keywords: Surkhandarya Region, Baysun District, Sherabad District, Yurchi District, administrative-territorial unit, urban population, rural population, demographic processes, zoning.

Kirish.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxondaryo hududidagi shaharlar aholisi soni va etnik tarkibini aniqlashda turli davrlarda tuzilgan statistik, harbiy-statistik hamda tavsifiy manbalarni qiyosiy o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, 1924-yilgi rayonlashtirish materiallari hudud aholisi va uning ma'muriy-hududiy birliklar bo'yicha taqsimlanishini aniqlash imkonini bersa-da, mazkur ma'lumotlardan XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi demografik jarayonlarni bevosita aks ettiruvchi manba sifatida foydalanishda muayyan ehtiyotkorlik talab etiladi. Chunki rayonlashtirish ishlari olib borilgan davrda hududdagi siyosiy-ijtimoiy beqarorlik, sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatlar, aholining hududiy ko'chishi va ayrim shaharlar aholisining vaqtinchalik o'zgarishi demografik ko'rsatkichlarga ta'sir ko'rsatgan[2:42]. Shunday bo'lsa-da, ushbu davr bilan shug'ullangan deyarli har bir tadqiqotchi hudud aholisi soni, joylashuvi, shahar va qishloq aholisi nisbatini aniqlashda mazkur manbalarga murojaat qilgan. Mazkur

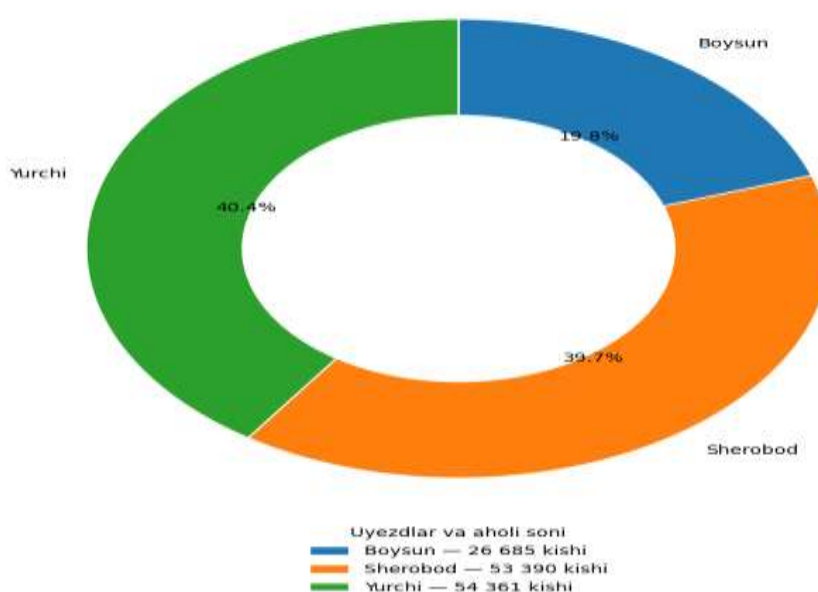
maqolada Surxondaryo oblastining ma'muriy-hududiy birliklarida aholining joylashuvi tarixiy-statistik jihatdan tahlil qilinadi.

Muhokama.

O'zbekiston SSR Markaziy Revkomi Prezidiumi 1925-yil 29-yanvarda butun O'zbekiston bo'yicha ma'muriy bo'linishning bir xil tizimini joriy qilinishiga asos solgan dastlabki qarorni qabul qildi. Ushbu qarorga ko'ra, Surxondaryo oblasti tashkil etilgan va u uchta asosiy uyezddan iborat bo'lgan: Boysun uyezdi, Sherobod uyezdi va Yurchi uyezdi.

1926-yilgi statistik ma'lumotlarga ko'ra, Surxondaryo viloyatining umumiy maydoni **20 217 kvadrat kilometr**, jami aholisi esa **134 436 kishi**ni tashkil etgan. Shundan 6 689 kishi shahar, 127 747 kishi esa qishloq aholisi bo'lgan. Demak, jami aholining atigi **5,0 foizi shaharlarda**, 95 foizdan ortig'i esa qishloq joylarda istiqomat qilgan.

1-diagramma. Surxondaryo okrugi uyezdlarida jami aholining taqsimlanishi

Izoh: Diagrammada uyezdlarning jami aholi soni qiyosiy tarzda aks ettiriladi.

Viloyatda qishloq usulida joylashgan **424 ta aholi punkti** mavjud bo'lib, har bir punktga o'rtacha 317 kishi to'g'ri kelgan. Umumiy aholi zichligi bir kvadrat kilometrda 6,6 kishini, faqat qishloq aholisi hisobida esa 6,3 kishini tashkil etgan.

1-jadval. Surxondaryo viloyati uyezdlarining asosiy demografik ko'rsatkichlari

Ma'muriy birlik	Maydoni, km ²	Jami aholi	Shahar aholisi	Qishloq aholisi	Shahar aholisi ulushi, %	Aholi zichligi, kishi/km ²
Surxondaryo viloyati	20 217	134 436	6 689	127 747	5,0	6,6
Boysun uyezdi	4 399	26 685	3 598	23 087	13,5	6,1
Sherobod uyezdi	7 024	53 390	2 160	51 230	4,0	7,6
Yurchi uyezdi	8 794	54 361	931	53 430	1,7	6,2

Manba: *Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. I. Бухара.* – Ташкент, 1926. – С. 263.

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, hududdagi uchta uyezd orasida **Yurchi uyezdi** eng katta maydonga — 8 794 kvadrat kilometr ga ega bo'lgan. Aholi soni jihatidan ham u 54 361 kishi bilan birinchi o'rinda turgan. **Sherobod uyezdida** 53 390 kishi yashagan bo'lsa, **Boysun uyezdi** aholisi 26 685 kishini tashkil etgan.

Biroq aholi zichligi jihatidan vaziyat boshqacha bo'lgan. Eng yuqori ko'rsatkich Sherobod uyezdida — **7,6 kishi/km²**, eng past ko'rsatkich esa Boysun uyezdida — **6,1 kishi/km²** qayd etilgan. Yurchi uyezdida bu ko'rsatkich 6,2 kishini tashkil qilgan.

Bu ko'rsatkichlardan ko'rinadiki, Surxondaryo hududida aholi, asosan, **Sherobod va Yurchi uyezdlarida** to'plangan. Mazkur hududlarda daryo vodiylari, sug'oriladigan yerlarning mavjudligi va nisbatan qulay tabiiy-geografik sharoit aholining zichroq joylashishiga ta'sir ko'rsatgan.

Boysun uyezdining maydoni 4 399 kvadrat kilometr bo'lib, unda 26 685 kishi istiqomat qilgan. Shundan 3 598 kishi shahar, 23 087 kishi qishloq aholisi edi. Uyezdida shahar aholisining ulushi **13,5 foiz** bo'lib, bu uch uyezd orasidagi eng yuqori ko'rsatkich hisoblangan.

Boysun uyezdi tarkibida Boysun daryosi havzasi, G'umatak va Oylangar hamda Sherobod daryosining yuqori oqimi kabi tabiiy-geografik hududlar ajratilgan.

Boysun daryosi havzasining maydoni 1 646 kvadrat kilometr bo‘lib, aholisi 10 190 kishini tashkil etgan. Aholi zichligi 6,2 kishiga teng bo‘lgan. **G‘umatak va Oylangar** hududida 1 448 kvadrat kilometr maydonda 6 935 kishi yashagan va zichlik 4,8 kishini tashkil qilgan. **Sherobod daryosining yuqori oqimi** hududida esa 9 560 kishi yashagan bo‘lib, aholi zichligi 7,3 kishiga yetgan.

Bu ko‘rsatkichlar Boysun uyezdida aholining joylashuvi tabiiy-geografik sharoitga bevosita bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi.

Sherobod uyezdi 7 024 kvadrat kilometr maydonni egallagan bo‘lib, jami aholisi 53 390 kishidan iborat edi. Shundan 2 160 kishi shahar va 51 230 kishi qishloq aholisi bo‘lgan. Shahar aholisi ulushi 4,0 foizni tashkil qilgan.

Uyezd bo‘yicha aholi zichligi **7,6 kishi/km²** bo‘lib, bu Surxondaryo hududidagi eng yuqori ko‘rsatkich edi.

Sherobod uyezdining **Amudaryo vodiysida** 842 kvadrat kilometr hududda 9 686 kishi yashagan. Bu yerda aholi zichligi **11,5 kishi/km²**ga yetgan. Sherobod vodiysida 18 034 kishi yashagan bo‘lib, zichlik 8,4 kishini tashkil etgan. Sherobod daryosining o‘rta oqimida esa 9 285 kishi yashagan va zichlik 8,9 kishiga teng bo‘lgan.

Aksincha, **Surxonning quyi oqimi** hududida aholi zichligi 4,1 kishini tashkil etgan. Bu holat hududning tabiiy-geografik xususiyatlari aholining joylashuviga bevosita ta’sir qilganini ko‘rsatadi.

Yurchi uyezdi 8 794 kvadrat kilometr maydonni egallagan. Uyezd aholisi 54 361 kishini tashkil etgan bo‘lib, shundan 931 kishi shahar, 53 430 kishi qishloq aholisi bo‘lgan. Shahar aholisining ulushi atigi **1,7 foizni** tashkil etgan.

Uyezd hududida 241 ta aholi punkti mavjud bo‘lib, bir punktga o‘rtacha 226 kishi to‘g‘ri kelgan. **Surxonning yuqori oqimi** hududida 16 067 kishi yashagan va zichlik 4,2 kishini tashkil qilgan. **Surxonning o‘rta oqimida** esa 38 294 kishi yashagan va zichlik 7,7 kishiga yetgan. Demak, Yurchi uyezdida ham aholi, asosan, Surxon daryosi vodiysi bo‘ylab zichroq joylashgan.

Xulosa.

1926-yilgi statistik ma'lumotlar tahlili Surxondaryo oblasti aholisining hududiy joylashuvi bir tekis bo'lmaganini ko'rsatadi. 134 436 kishilik aholining 95 foizdan ortig'i qishloq joylarda istiqomat qilgan. Aholi soni bo'yicha Yurchi va Sherobod uyezdlari, zichlik bo'yicha esa Sherobod uyezdi yetakchi bo'lgan.

Aholining hududiy joylashuvida daryo vodiylari, suv manbalari, sug'orma dehqonchilik va tabiiy-geografik sharoitlar muhim omil bo'lgan. Aholi, asosan, Surxon, Sherobod va Amudaryo vodiylari bo'ylab zichroq joylashgan, tog'oldi va nisbatan quruq hududlarda esa siyrakroq istiqomat qilgan.

Umuman, Surxondaryo aholisining hududiy joylashuvi tabiiy-geografik va xo'jalik omillari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, 1926-yilgi statistik ma'lumotlar keyingi davrlardagi demografik va ma'muriy-hududiy o'zgarishlarni qiyosiy o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Adabiyot va manbalar ro'yxati:

1. Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. I. Ч. 1. Бухара. – Ташкент, 1926. – 263 с.
2. Qayumov A. XX asr boshlarida O'zbekiston hududida etnik holat. – Toshkent: «Adabiyot uchqunlari». 2015. – 210 b.
3. Tursunov N.N. Janubiy Surxon vohasi aholisining etnik xususiyatlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi ... dis. – Toshkent, 2007. – 224 b.
4. Qarshiyev, I. (2025). Surxondaryo oblasti (viloyati)da ma'muriy-hududiy o'zgarishlar tarixi. Sharq tarixi, siyosati va huquqi jurnali, 5(12), 19–25. <https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-05-12-04>.
5. Список населенных мест Узбекской ССР и Таджикской АССР. Выпуск VII: Сурхан-дарьинская область. Издание Ц. С. У. Уз. ССР. Самарканд, 1925.
6. Список населенных пунктов Узбекской ССР 1928 года. Часть IX: Округ Сурхан-дарья. Издание ЦСУ УзССР. г. Самарканд, 1929 г.

QATAG‘ON URUG‘INING TARIXIY-ETNOGRAFIK O‘RGANILISHI: TARIXIY MANBALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR TAHLILI

Umarov Ikromjon Ibragimovich

Termiz Davlat universiteti

Jahon tarixi kafedrası dotsenti

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Telefon: +998937940211

Email: lochin-umarov@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada qatag‘on urug‘ining tarixiy-etnografik jihatdan o‘rganilishi tahlil qilinadi. Urug‘ tarixiga oid tarixiy manbalar, ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlarda keltirilgan ma‘lumotlar qiyosiy o‘rganilib, Qatagon urug‘ining kelib chiqishi, etnik tarixi, hududiy tarqalishi hamda tarixshunoslikdagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: qatag‘on urug‘i, o‘zbek xalqi, qirg‘izlar, Qunduz, etnografiya, tarixiy manbalar.

Аннотация. В статье анализируется историко-этнографическое изучение рода катаган. На основе сравнительного анализа исторических источников, научной литературы и исследований, посвящённых истории рода, рассматриваются происхождение, этническая история, территориальное расселение катагонов, а также их место в историографии.

Ключевые слова: род катаган, узбекский народ, киргизы, Кундуз, этнография, исторические источники.

Abstract. The article analyzes the historical and ethnographic study of the Qatagon clan. Based on a comparative analysis of historical sources, scholarly literature, and previous studies, it examines the origins, ethnic history, territorial distribution of the Qatagon clan, as well as its place in historiography.

Keywords: Keywords: Qatagon clan, Uzbek people, Kyrgyz people, Kunduz, ethnography, historical sources.

Qatag‘onlar yirik o‘zbek qabilalaridan biri bo‘lib, asosan O‘zbekistonning Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida yashaydi. O‘zbekistondan tashqarida qatag‘on urug‘i vakillari Tojikiston Respublikasining Xatlon viloyatida, Afg‘onistonning shimoliy hududlaridagi Qunduz, Toliqon, Balx, Katag‘on va Badaxshon viloyatlarida ham istiqomat qilishi aniqlangan. Shuningdek, Qirg‘iziston va Sharqiy Turkistondagi (Xitoy Xalq Respublikasi) qirg‘izlar orasida, Shimoliy Kavkazda (Rossiya Federatsiyasi)

yashovchi no'g'ay xalqi tarkibida ham qatag'onlarning mavjudligi qayd etilgan [6, 138-140]. Dala tadqiqotlari materiallariga ko'ra, Sibir hududida yashovchi qatag'onlar *xatagin* yoki *xatigan* nomlari bilan ham atalishi kuzatiladi.

Qatag'onlarning tarixiy joylashuv hududlari tahlil qilinganda, ular asosan Ko'hitang, Boysun, Hisor, Ko'lob, Badaxshon, Hindikush va Tyanshan kabi tog'li hududlarda istiqomat qilganligi ko'rinadi. Shu bilan birga, qatag'onlarning ayrim guruhlarini Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo va Toshkent vohalarining sug'orma dehqonchilik hududlarida ham yashagan.

XX asrning 50–60-yillarida yangi yerlarning o'zlashtirilishi va qishloq xo'jaligi hududlarining kengayishi munosabati bilan Surxondaryoda yashovchi qatag'onlarning bir qismi Angor, Bandixon, Sherobod, Muzrabot, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on va Denov tumanlariga ko'chib o'tgan. Hozirgi kunda Surxondaryo qatag'onlarining asosiy qismi viloyatning voha va sug'orma dehqonchilik hududlarida istiqomat qiladi.

Qatag'onlar haqidagi dastlabki ma'lumotlar XIII asrdan boshlab uchraydi. Bu davrda yaratilgan asarlar orasida 1240-yilda mo'g'ullarning ulug' qo'ni O'qtoy buyrug'iga ko'ra yozilgan «Mo'g'ullarning yashirin tarixi» asari muhim manba hisoblanadi. Mazkur asar Chingizxonning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan bo'lsa-da, unda ko'plab turkiy va mo'g'ul qabilalarining nomlari ham qayd etilgan. Asarning birinchi qismida Chingizxon shajarasi keltirilib, qatag'onlar (xataginlar) bilan bir qatorda bahrin, bugu'not, saljiut, barlos, besut, mang'it (mang'ud), taychiud, sunit, arlot, kenagas (geniges) va boshqa urug'larning kelib chiqishi haqida ma'lumotlar beriladi [23].

Qatag'onlar tarixini o'rganishda yana bir muhim yozma manba — Rashididdinning «Jome' at-tavorix» asaridir [21]. Mazkur asar XIII–XIV asrlarda Movarounnahr, Eron, Sharqiy Turkiston va Mo'g'uliston hududlarida yashagan turkiy va mo'g'ul qabilalarining kelib chiqishi, shakllanishi hamda tarixiy taraqqiyotiga oid ma'lumotlarni o'zida mujassam etgani bilan alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ayniqsa, asarda qabilalarning kelib chiqishi va genealogik aloqalari

izchil bayon qilinganligi o'rta asrlar etnik tarixini tadqiq etishda muhim manbashunoslik asosini yaratadi.

Mazkur asarning qatag'onlar tarixini o'rganishdagi ahamiyati shundaki, unda xatagin (qatag'on) nomi ham qabila va urug'lar qatorida qayd etiladi. Bu ma'lumot qatag'onlarning nomi va etnik tarixini XIII–XIV asrlar doirasida kuzatish imkonini beradi. Taniqli o'zbek olimi X. Doniyorov Rashididdinning «Jome' at-tavorix» asarining ilmiy ahamiyatiga yuqori baho berib, ushbu manba uzoq vaqt davomida G'arb va Sharq tarixchilari tomonidan «mo'g'ul» deb talqin qilingan ayrim turkiy qabila va urug'larning tarixiy-etnik mansubligini aniqlashda muhim kalit vazifasini bajarishini ta'kidlaydi. Xususan, o'zbek xalqi tarkibidagi barlos, jaloyir, mo'g'ul, kenagas, qiyon, nirun, sulduz, qiyot, qo'ng'iroq, boyovut kabi ayrim urug' va qabilalarning kelib chiqishi hamda tarixiy taraqqiyoti masalalarini Rashididdin asarisiz to'liq tadqiq etish nihoyatda murakkab bo'lar edi [12, 18].

Qatag'onlar tarixini tadqiq etishda «Jome' at-tavorix» ma'lumotlarini boshqa yozma manbalar bilan solishtirish alohida ahamiyatga ega. Chunki birgina manba asosida urug'ning etnik kelib chiqishi, migratsiyasi yoki tarixiy taraqqiyoti haqida qat'iy xulosa chiqarish metodologik jihatdan to'g'ri emas. Shu sababli Rashididdin ma'lumotlarini keyingi davr mualliflari — Mirzo Ulug'bekning «Tarixi arba' ulus» [25], Hofiz Tanish Buxoriyning «Sharafnomayi shohiy» [27], Abulg'azi Bahodirxonning «Shajarayi turk» [3], shuningdek, XVII–XIX asrlarga oid tarixiy manbalar bilan qiyoslash zarur.

XVII–XVIII asrlarda qatag'onlarning tarixiy mavqeyi, siyosiy-ijtimoiy hayoti va Movarounnahrda etnik jarayonlardagi ishtirokini o'rganishda mazkur davrda yaratilgan tarixiy asarlar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, Muhammad Solih Balxiyning «Subhonqulinoma», Xoja Samandar Termiziyning «Dastur al-muluk» [24], Muhammad Yusuf Munshiyning «Tarixi Muqimxoniy» [18], Mir Muhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma» [17] hamda Abdurahmon Tolening «Tarixi Abulfayzxon» [1] kabi asarlar muhim manbalar sirasiga kiradi.

Mazkur tarixiy asarlarning qatag'onlar tarixini o'rganishdagi ahamiyati, avvalo, ularning XVII–XVIII asrlardagi siyosiy voqealar, hokimiyat uchun

kurashlar, harbiy yurishlar, mahalliy boshqaruv tizimi va urug'-qabila munosabatlari haqida ma'lumot berishida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, Buxoro xonligi hududidagi siyosiy jarayonlarni yorituvchi ushbu manbalarda ayrim urug' va qabilalarning davlat boshqaruvi hamda siyosiy hayotdagi mavqeyi haqida muhim ma'lumotlar uchraydi.

Umuman olganda, XVII–XVIII asrlarga oid mazkur tarixiy manbalar qatag'onlarning tarixini faqat etnik kelib chiqish nuqtai nazaridan emas, balki siyosiy, ijtimoiy va hududiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkonini beradi. Ularni qiyosiy tahlil qilish orqali qatag'onlarning Buxoro xonligi siyosiy hayotidagi mavqeyi, mahalliy hokimiyat bilan munosabatlari, harbiy-siyosiy jarayonlardagi ishtiroki hamda boshqa urug' va qabilalar bilan aloqalarini aniqlash mumkin.

XIX asrdan boshlab qatag'onlar haqidagi ma'lumotlar avvalgi davrlarga nisbatan ancha kengayib, rus va boshqa yevropalik sayyohlar, diplomatlar, harbiylar hamda sharqshunos olimlarning asarlarida muntazam ravishda uchray boshlaydi. Buning asosiy sabablaridan biri XIX asrda O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniya o'rtasidagi geosiyosiy raqobat markazlaridan biriga aylanganligi bilan bog'liq. Ayniqsa, Britaniya hukumati Hindiston xavfsizligi va O'rta Osiyodagi siyosiy vaziyatni o'rganish maqsadida Buxoro amirligi, Afg'oniston va qo'shni hududlarga turli diplomatik va razvedka xarakteridagi safarlarni amalga oshira boshladi. Ana shunday sayohatlardan biri 1832-yilda kapitan Aleksandr Byorns boshchiligida amalga oshirilgan bo'lib, uning safar materiallari qatag'onlar tarixini o'rganishda ham muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Byorns ma'lumotlarining yana bir muhim jihati shundaki, ular Qunduz qatag'onlari bilan Janubiy O'zbekiston va unga tutash hududlarda yashagan qatag'onlar o'rtasidagi tarixiy aloqalarni o'rganish uchun qiyosiy material beradi. Chunki Qunduz vohasi Amudaryoning yuqori havzasi, Shimoliy Afg'oniston va Janubiy O'zbekiston o'rtasidagi qadimiy tarixiy-madaniy aloqalar hududida joylashgan [7].

Biroq ushbu manbani tahlil qilishda uning muallifi ingliz diplomati va sayohatchisi bo'lganligini, ma'lumotlar esa XIX asrning geosiyosiy manfaatlari kuchli bo'lgan sharoitda to'planganini ham hisobga olish zarur. Shu sababli Byorns ma'lumotlarini mahalliy tarixiy manbalar, rus tadqiqotchilarining asarlari va zamonaviy dala materiallari bilan qiyosiy tahlil qilish qatag'onlarning tarixiy-etnik holatini xolisroq tiklash imkonini beradi.

Turkiston o'lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va imperiya tarkibiga kiritilishi bilan hududni har tomonlama o'rganishga qaratilgan ilmiy, harbiy-geografik hamda statistik tadqiqotlar ham kengaya boshladi. O'lkadagi siyosiy, iqtisodiy, geografik va etnografik vaziyatni aniqlash maqsadida hukumat topshirig'i asosida turli ekspeditsiyalar tashkil etildi. Mazkur ekspeditsiyalar Turkistonning shaharlari, qishloqlari, vohalari va tog'li hududlarini o'rganib, aholi tarkibi, xo'jalik faoliyati, urf-odatlar, tili, etnik guruhlar va ularning hududiy joylashuvi haqida katta hajmdagi ma'lumotlarni to'pladilar.

Bu borada rus olimlari orasida A.D. Grebenkinning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Grebenkinning «O'zbeklar» nomli maqolasi ushbu jihatdan muhim manba hisoblanadi [11, 85-87]. Mazkur tadqiqotda o'zbeklarning urug'-aymoq tarkibi bilan bir qatorda, ayrim urug'larning hududiy joylashuvi va tarixiy-etnografik xususiyatlari ham qayd etilgan. Shu sababli Grebenkinning ma'lumotlari qatag'onlarning XIX asrdagi etnik va ijtimoiy holatini o'rganishda muhim daliliy manba sifatida foydalanilishi mumkin.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga kelib, qatag'onlar haqidagi ma'lumotlar boshqa rus tadqiqotchilari va harbiy-geografik ekspeditsiyalar vakillarining asarlarida ham uchray boshlaydi. Jumladan, N.A. Mayev tomonidan tuzilgan to'plamida Turkiston o'lkasi aholisi, uning hududiy joylashuvi va etnik tarkibiga oid statistik hamda etnografik ma'lumotlar keltiriladi [15].

Shuningdek, kapitan Pokotiloning 1886-yilda Markaziy va Sharqiy Buxoroga qilgan safari natijasida tayyorlangan hisobotida ham mintaqaning siyosiy, geografik va etnografik holatiga oid ma'lumotlar mavjud [20]. N. Fevralevning Amudaryo va

Panj daryosi bo'ylaridagi hududlarga bag'ishlangan tadqiqotlari ham mazkur hududlarda yashagan aholi va ularning etnik tarkibini o'rganishda muhimdir [26].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida qatag'onlar haqidagi ma'lumotlar D.N. Logofet, M.A. Varygin va P. Gaevskiy kabi tadqiqotchilarning asarlarida ham uchraydi. Jumladan, Logofetning asari Buxoro amirligining siyosiy va ijtimoiy hayotini o'rganishda muhim manba hisoblanadi [14]. Variginning tadqiqotida Kulob bekligining geografik, ijtimoiy va etnografik holatiga oid ma'lumotlar berilgan [9]. P. Gayevskiyning asarida esa Qo'rg'ontepa bekligi va uning aholisi haqida ma'lumotlar keltiriladi [10].

Qatag'onlarning shakllanish tarixi va etnik tarkibini o'rganishda XIX asr oxiri – XX asr davomida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. Mazkur davrda qatag'onlarning kelib chiqishi, tarixiy joylashuvi, boshqa turkiy xalqlar va urug'-qabilalar bilan etnik aloqalari, ichki tarkibi, tili va madaniy xususiyatlari turli manbalar asosida tadqiq etila boshlandi.

Qatag'onlarning shakllanish jarayonini o'rganishda N.A. Aristovning ilmiy ishlari muhim o'rin tutadi. U qozoq va qirg'iz qabilalarining etnik tarkibini tadqiq etar ekan, tarixiy manbalar asosida qatag'on urug'ining shakllanishi haqida ham o'z qarashlarini ilgari surgan. Aristovning fikricha, qatag'onlar Sirdaryo havzasida yashagan mahalliy qang'li va chanichqli qabilalari negizida shakllangan. Tadqiqotchining ushbu xulosasi qatag'onlarning etnogenezi Sirdaryo havzasi bilan bog'lovchi qarashlardan biri sifatida muhimdir [5].

Qatag'onlar tarixini o'rganishda Burhoniddinxon Kushkekiyning asari ham alohida ahamiyatga ega. Mazkur asarning qatag'onlar tarixini o'rganishdagi muhim jihati shundaki, unda qatag'onlarning Qunduz hududiga XVII asrda joylashuvidan boshlab, XIX asr o'rtalarida Afg'on amirlari tomonidan bo'ysundirilishigacha bo'lgan davr tarixiga oid ma'lumotlar beriladi [8].

1924–1925-yillardagi milliy-hududiy chegaralanish jarayoni bilan bog'liq materiallar ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu jarayon doirasida O'rta Osiyoni rayonlashtirish bo'yicha maxsus komissiya tashkil etilib, u 1924-yil sentyabridan 1925-yil fevraligacha faoliyat olib bordi. Murakkab siyosiy va ijtimoiy sharoitga

qaramay, komissiya Buxoro va Xorazm respublikalarining aholisi, uning etnik tarkibi, urug'-qabila tuzilishi va hududiy joylashuvi haqida katta hajmdagi materiallarni to'pladi.

Mazkur materiallar 1926-yilda chop etildi. Ushbu nashrlarda Buxoro va Xorazm hududlarida yashagan urug' va qabilalarning soni, tarkibi hamda joylashuviga oid statistik va etnografik ma'lumotlar keltirilgan. Qatag'onlar haqidagi ma'lumotlar ham ushbu materiallar tarkibida qayd etilgan.

Komissiya boshlig'i I.P. Magidovich Buxoro Respublikasi aholisining etnik tarixiga bag'ishlangan tadqiqotida o'zbek va qirg'iz qatag'onlarining umumiy etnik ildizga ega bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrni ilgari surgan [16, 195]. Bu qarash qatag'onlarning turli hududlardagi guruhlar o'rtasidagi tarixiy-etnik aloqalarni o'rganishda muhim ilmiy faraz sifatida ahamiyatga ega.

Qatag'onlarning etnik shakllanishi va tarixiy tarkibini ilmiy jihatdan o'rganishda taniqli etnograf B.H. Karmishevaning xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. U 1949-yilda tashkil etilgan Ko'lob etnografik ekspeditsiyasi, 1952-yildagi Ko'lob arxeologik ekspeditsiyasi hamda boshqa dala tadqiqotlarida ishtirok etib, O'zbekiston va Tojikistonning janubiy hududlari bo'yicha katta hajmdagi etnografik materiallarni to'plagan.

Karmishevaning tadqiqotlaridagi muhim jihatlardan biri o'zbek xalqining ayrim yirik urug'lari, jumladan, qo'ng'iroq, qatag'on, yuz, laqay, semiz, barlos va boshqalarning genealogik tarkibini tizimlashtirish va shajara jadvallarini ishlab chiqishidir. U qatag'onlarning Amudaryoning yuqori havzasida shakllanganligi hamda qirg'iz qatag'onlari bilan tarixiy-etnik aloqalari mavjudligini ko'rsatib bergan.

Karmisheva tadqiqotlarining yana bir muhim natijasi qatag'onlar tarkibida qipchoq va qarluq lahjalarida so'zlashuvchi guruhlar mavjudligini qayd etganidir. Bu ma'lumot qatag'onlarning ichki etnik tarkibi va til xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega (13, 197).

S.M. Abramzon esa qirg'izlarning etnogenezi, tarixiy-madaniy aloqalari va urug'-qabila tarkibini tadqiq qilish jarayonida qatag'onlarning o'zbek, qozoq va

qirg'iz xalqlari tarixidagi o'rniga alohida e'tibor qaratgan. U tarixiy manbalar bilan bir qatorda dala materiallaridan ham foydalangan. Jumladan, qatag'onlarning o'zbek, qozoq va qirg'iz etnik muhitidagi o'rnini, ularning ayrim qozoq qabilalari tarkibidan yo'qolib ketish sabablari haqida fikrlar bildirgan [2, 67]. Shuningdek, uning xalq rivoyatlari va etnik tarixga oid tadqiqotlari qatag'onlarning tarixiy-etnik aloqalarini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

V.V. Reshetov esa o'zbek tilining shakllanishi va o'zbek xalqining etnogenezida ishtirok etgan yirik urug' va qabilalarni tahlil qilish jarayonida qatag'onlarga ham to'xtalgan. Uning tadqiqotlaridagi muhim jihat qatag'onlarning sheva xususiyatlariga oid ma'lumotlarning keltirilganligidir. Bu materiallar qatag'onlarning etnik tarixi bilan bir qatorda, ularning til va dialektologik xususiyatlarini o'rganish uchun ham muhimdir [22].

Mustaqillik yillarida qatag'onlar tarixi va etnografiyasiga bo'lgan ilmiy qiziqish yanada kuchaydi. Sh. Safarov, N. Norboyev, A. Qayumov va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida qatag'onlarning kelib chiqishi, etnik tarkibi, urug'larga bo'linishi, urf-odatlarini, an'anaviy turmush tarzi va xo'jalik faoliyatiga oid yangi ma'lumotlar keltirilgan.

Jumladan, Sh. Safarovning tadqiqotlari qatag'onlarning tarixiy-etnik aloqalarini kengroq hudud doirasida o'rganish imkonini beradi. Olim o'zbek qatag'onlari bilan Sibir hududlarida yashovchi qatag'onlar — xataginlar o'rtasidagi tarixiy aloqalarga, ularning etnik tarkibi, turmush tarzi va madaniy xususiyatlariga oid muhim materiallar to'plagan. Mazkur ma'lumotlarning ayrim qismi olimning vafoti sababli to'liq nashr etilmay qolgan bo'lsa-da, ular qatag'onlarning keng geografik makonda tarqalishi va turli etnik muhitlar bilan aloqalarini o'rganish uchun katta ilmiy salohiyatga ega.

N. Norboevning risolasida o'zbek xalqining urug' va qabilalariga oid ma'lumotlar berilgan [19] (Toshkent, 1997). A. Qayumovning tadqiqotida qatag'onlarning O'zbekiston etnomadaniy makonidagi o'rnini o'rganishga bag'ishlangan muhim ishlardan biridir [28].

Shunday qilib, qatag'onlar tarixini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, qatag'onlarning etnik shakllanishi bir davr yoki bitta hudud bilan cheklanmaydigan, uzoq tarixiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Mavjud tadqiqotlarning muhim jihati shundaki, qatag'onlar faqat bitta etnik hudud doirasida shakllangan yopiq guruh emas, balki Markaziy Osiyoning turli tarixiy-madaniy hududlari bilan aloqada bo'lgan yirik urug'-qabila birligi sifatida namoyon bo'ladi. Ularning Sirdaryo havzasi, Amudaryoning yuqori oqimi, Janubiy O'zbekiston, Badaxshon, Qunduz, Qirg'iziston va boshqa hududlarda uchrashi qatag'onlar tarixini hududlararo va etnoslararo munosabatlar kontekstida o'rganishni talab etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Абдуррахман-и Тали. История Абулфейз-хана. Пер. А.А. Семёнова. Ташкент, 1959. – 170 с.
2. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград: Наука, 1971. – 403 с.
3. Абулғозий. Шажараи турк. Масъуд муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б. А. Аҳмедов. – Тошкент: Чўлпон. 1990.— 192 б.
4. Азимов М. Қатағонлар. –Қарши: Насаф, 2014. – 156 б.
5. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина, вып. III и IV. –Санкт-Петербург: Тип. С. Н. Худекова, 1895. – 96 с.
6. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты: грамматика, тексты и словарь. – Москва : Изд-во академии наук СССР, 1940. – 270 с.
7. Борнс А. Путешествие в Бухару. Часть 3. –Москва: Университетская Типография, 1849. — 628 с.
8. Бурхан-уд-дин-хан-и Кушкеки. Каттаган и Бадахшан. Данные по географии страны, естественно-историческим условиям, населению, экономике и путям сообщения. Перевод с персидского П. П. Введенского, Б. И. Долгополова и Е. В. Левкиевского, под ред., с предисл. и примеч. А. А. Семенова. –Ташкент, 1926. – 248 с.
9. Варыгин М.А. Опыт описания Кулябского бекства // Известия Императорского Русского географического общества. Т. LII, вып. X. Петроград, 1916. – С. 737-803.
10. Гаевский П. Курган-Тюбинское бекство // Известия Русского географического общества. Т. LV. 1919-1923 гг. Вып. II. Москва-Петроград, 1924. –С. 14-67.

11. Гребенкин А. Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник изданный по поводу политехнической выставки, вып. II, статьи по этнографии, техники, сельскому хозяйству и естественной истории. – Москва, 1872. – С. 85-87.
12. Дониёров Х. Ўзбек халкининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968.
13. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 324 с.
14. Логофет Д. Бухарское ханство под русским протекторатом. Том 1, СПб., 1911. – 340 с.
15. Материалы для статистики Туркестанского края. Под редакцией Н.А.Маева, Ежегодник. Вып. V. СПб., 1879. – 400 с.
16. Материалы по районированию Средней Азии. Книга 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 1, Бухара. – Ташкент, 1926. – 288 с.
17. Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдалла-наме. Перевод А. А. Семенова. – Ташкент: АН УзССР. 1957. – 326 с.
18. Мухаммед Юсуф Мунши. Муким-ханская история. Перевод А.А. Семёнова. – Ташкент: АН УзССР, 1956. – 303 с.
19. Норбоев Н. 92 бовли ўзбек эли. Ўзбек элининг қабил ва уруғлари ҳақида. Тошкент, 1997. – 86 б.
20. Покотило Н.Н. Отчет о поездке в пределы Центральной и Восточной Бухары в 1886 году. – Ташкент: Типография окружного штаба. 1888. – 113 с.
21. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Редактор и примечания проф. А.А.Семенова. Том I. Книга первая. Москва-Ленинград, издательство АН СССР, 1952. – 222 с.
22. Решетов В.В. Узбекский язык. Часть 1: Введение. Фонетика [Учеб. пособие для пед. ин-тов]. – Ташкент: Учпедгиз УзССР, 1959. – 359 с.
23. Сокровенное сказание монголов. Перевод С.А.Козина. – Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1990. – 170 с.
24. Термизий Хожа Самандар. Дастан ул-мулук: Подшоҳларга қўлланма / Форс-тожик тилидан эркин таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи: Ж. Эсонов. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – 272 б.
25. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994. – 352 б.
26. Февралевъ Н. Правобережная полоса Пянджа и Аму-Дарьи отъ Калы-Ванчъ до Керки // Военный сборник, 1895, № 10. – С. 61-85.
27. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом («Шарафномаи шоҳий»). Биринчи китоб. Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси. Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. — Тошкент: Шарқ, 1999. – 416 б.
28. Қаюмов А.Р. Ўзбекистон этномаданий муҳитида «катагон» этноси // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий-методологик ёндашувлар: «Академик Карим Шониёзов ўқишлари туркумидаги» халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2004. – 115-119 б.

SOVET DAVRIDA AN'ANAVIY HUNARMANDCHILIK VA MADANIY IDENTIKLIK: SURXONDARYO MISOLIDA

Ergasheva Sayyora Abdusaotovna

Termiz davlat universiteti

*Jahon tarixi kafedrası katta o'qituvchisi
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1950–1980-yillarda Surxondaryo viloyatida an'anaviy hunarmandchilikning rivojlanishi, sovet iqtisodiy siyosati ta'sirida uning tashkiliy va ishlab chiqarish shakllarida yuz bergan o'zgarishlar hamda hunarmandchilikning mahalliy madaniy identiklikni saqlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda Surxondaryo hunarmandchiligining to'qimachilik, zargarlik, chirmgarilik, kulolchilik, temirchilik, gilamdo'zlik, misgarlik va yog'ochsozlik kabi yo'nalishlari, hududlar kesimida esa Boysun janda matolari, Denov zargarligi, Sherobod kulolchiligi, Jarqo'rg'on gilam va bo'yra to'qish an'analari bilan ajralib turgani ko'rsatib beriladi. Sovet davrida hunarmandchilik artellarining davlat korxonalariga aylantirilishi, moddiy-texnik ta'minot, xomashyo, malakali kadrlar hamda ishlab chiqarishdagi muammolar sohaning an'anaviy xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, ayrim an'anaviy hunarlarning, xususan, Boysun janda matosining qayta tiklanishi madaniy xotira va mahalliy identiklikning saqlanish mexanizmlari mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Maqolada hunarmandchilik sovet modernizatsiyasi sharoitida nafaqat iqtisodiy faoliyat turi, balki mahalliy madaniy meros, amaliy bilim va estetik an'analarni avloddan-avlodga yetkazuvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lgani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, an'anaviy hunarmandchilik, madaniy identiklik, sovet modernizatsiyasi, hunarmandchilik artellari, Boysun, janda, kulolchilik, to'qimachilik, madaniy meros.

Аннотация: В данной статье анализируется развитие традиционного ремесленничества в Сурхандарьинской области в 1950–1980-х годах, изменения, произошедшие в его организационных и производственных формах под влиянием советской экономической политики, а также роль ремесленничества в сохранении местной культурной идентичности. В исследовании показано, что ремесленничество Сурхандарьи отличалось такими направлениями, как текстильное дело, ювелирное дело, кожевенное производство, гончарное дело, кузнечное дело, ковроткачество, медницкое дело и деревообработка, а в региональном разрезе выделялись бойсунские ткани «жанда», денауское ювелирное искусство, шерободское гончарное дело, а также традиции ткачества ковров и циновок в Джаркурганском районе. Преобразование ремесленных артелей в государственные предприятия в советский период, а также проблемы материально-технического снабжения, сырья, квалифицированных кадров и производства

оказали значительное влияние на традиционные особенности отрасли. Вместе с тем возрождение отдельных традиционных ремёсел, в частности бойсунской ткани «жанда», свидетельствует о наличии механизмов сохранения культурной памяти и местной идентичности. В статье обосновывается, что в условиях советской модернизации ремесленничество выступало не только как вид экономической деятельности, но и как важный фактор передачи из поколения в поколение местного культурного наследия, практических знаний и эстетических традиций.

Ключевые слова: Сурхандарья, традиционное ремесленничество, культурная идентичность, советская модернизация, ремесленные артели, Бойсун, жанда, гончарное дело, текстильное дело, культурное наследие.

Abstract: This article analyzes the development of traditional craftsmanship in the Surkhandarya region during 1950–1980, the changes that occurred in its organizational and production forms under the influence of Soviet economic policy, and the role of craftsmanship in preserving local cultural identity. The study shows that the craftsmanship of Surkhandarya was distinguished by such branches as textile production, jewelry making, leatherworking, pottery, blacksmithing, carpet weaving, coppersmithing, and woodworking, while by region it stood out through the Boysun "janda" fabrics, Denov jewelry-making, Sherabad pottery, and the traditions of carpet and mat weaving in Jarqurgan district. The transformation of craft artels into state enterprises during the Soviet period, along with problems in material-technical supply, raw materials, skilled personnel, and production, had a significant impact on the traditional characteristics of the field. At the same time, the revival of certain traditional crafts, particularly the Boysun "janda" fabric, demonstrates the existence of mechanisms for preserving cultural memory and local identity. The article substantiates that, under the conditions of Soviet modernization, craftsmanship served not only as a type of economic activity but also as an important factor in transmitting local cultural heritage, practical knowledge, and aesthetic traditions from generation to generation.

Keywords: Surkhandarya, traditional craftsmanship, cultural identity, Soviet modernization, craft artels, Boysun, janda, pottery, textile production, cultural heritage.

Kirish. An'anaviy hunarmandchilik har bir xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim omillardan biridir. Hunarmandchilik mahsulotlarida xalqning turmush tarzi, estetik qarashlari, mehnat ko'nikmalari, mahalliy xomashyodan foydalanish tajribasi va avlodlar davomida shakllangan amaliy bilimlari mujassamlashadi. Shu bois hunarmandchilikni faqat iqtisodiy faoliyat turi sifatida emas, balki madaniy xotira va identiklikni shakllantiruvchi hamda saqlovchi ijtimoiy-madaniy institut sifatida o'rganish muhim ahamiyatga ega. Surxondaryo viloyatining 1950–1980-yillardagi hunarmandchilik tarixi mazkur

nuqtayi nazardan alohida ilmiy qiziqish uygʻotadi. Ushbu davrda hudud hunarmandchiligi sovet davlatining markazlashgan iqtisodiy siyosati, ishlab chiqarishni sanoatlashtirish va hunarmandchilik kooperatsiyasini qayta tashkil etish jarayonlari taʼsirida sezilarli oʻzgarishlarni boshdan kechirdi.

Bir tomondan, hunarmandchilikning anʼanaviy tashkiliy shakllari oʻzgarib, artellar davlat tasarrufiga oʻtkazildi va sanoat ishlab chiqarishi tizimiga integratsiya qilindi. Ikkinchi tomondan esa, mahalliy jamoalar va oilalar doirasida ayrim hunar koʻnikmalari, texnologiyalar, naqshlar va mahsulotlarning milliy-badiiy xususiyatlari saqlanib qoldi.

Shu jihatdan maqolaning asosiy maqsadi — sovet modernizatsiyasi sharoitida Surxondaryo anʼanaviy hunarmandchiligining transformatsiyasi va uning mahalliy madaniy identiklikni saqlashdagi rolini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalari. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tarixiy, xronologik, tizimli va fanlararo yondashuvlardan foydalanildi. Asosiy manbalarni Surxondaryo viloyati hunarmandchiligining 1950–1980-yillardagi tarixiga bagʻishlangan ilmiy tadqiqotlar, arxiv hujjatlari, statistik maʼlumotlar hamda ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida Surxondaryo viloyati davlat arxivi, Denov tuman davlat arxivi va boshqa arxiv fondlarida saqlanayotgan hujjatlar muhim manba sifatida xizmat qiladi. Mazkur hujjatlar hunarmandchilik artellari faoliyati, ishlab chiqarish korxonalarining tashkil etilishi, ishchilarning ijtimoiy holati, kadrlar tayyorlash, moddiy-texnik taʼminot va ishlab chiqarish jarayonlari haqida muhim maʼlumotlar beradi. Shuningdek, sovet davrida yaratilgan ilmiy adabiyotlar mustaqillik yillaridagi tadqiqotlar bilan qiyosiy oʻrganildi. Bu esa hunarmandchilik tarixini biryoqlama emas, balki siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarning oʻzaro bogʻliqligi asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Surxondaryoda anʼanaviy hunarmandchilikning hududiy xususiyatlari Surxondaryo hududi qadimdan turli hunar turlari shakllangan va rivojlangan madaniy makonlardan biri hisoblanadi. XX asrning oʻrtalariga kelib viloyatda toʻqimachilik, zargarlik, chirmagarilik, kulolchilik, temirchilik,

gilando'zlik, misgarlik va yog'ochsozlik kabi hunar turlari faoliyat ko'rsatgan. Mazkur hunarlarning hududiy ixtisoslashuvi ham mavjud bo'lgan. Xususan, Boysun janda matolari, Denov zargarligi, Sherobod kulolchiligi, Jarqo'rg'on gilam va bo'yra to'qish an'analari o'ziga xosligi bilan ajralib turgan. Hududiy ixtisoslashuv mahalliy xomashyo, tarixiy tajriba, aholining ehtiyojlari, mavjud mehnat ko'nikmalari va bozor talabi bilan chambarchas bog'liq edi. Shu bilan birga, muayyan hududning ma'lum bir hunar turi bilan mashhur bo'lishi mahalliy aholining madaniy o'zligini ifodalovchi omillardan biriga aylangan. Masalan, Boysun janda matosi nafaqat to'qimachilik mahsuloti, balki mahalliy madaniy an'ananing muhim ko'rinishi sifatida namoyon bo'lgan. Shu sababli uning qayta tiklanishi iqtisodiy jarayon bilan bir qatorda madaniy xotiraning tiklanishi sifatida ham baholanishi mumkin.

1950–1980-yillarda Surxondaryo hunarmandchiligidagi eng muhim o'zgarishlardan biri uning tashkiliy shaklining o'zgarishi bilan bog'liq bo'ldi.

Manbalarda qayd etilishicha, 1955-yilda Surxondaryoda 15 ta hunarmandchilik arteli faoliyat yuritgan. Ular orasida «Qizil tuyachi», «Kuybishev», «Telman», «Stalin», «Chkalov», «Qizil askar», «Put Staxanova», «Pogranichnik», «Rodina», «Pobeda», «Usmon Yusupov», «Oxunboboyev», «Molotov», «Rahimov» va «Taraqqiyot» kabi artellar mavjud bo'lgan.

1960-yildan boshlab hunarmandchilik kooperatsiyasini qayta tashkil etish jarayoni yanada kuchaydi. 1960-yil 13-aprelda qabul qilingan qaror asosida mahalliy hunarmandchilik ishlab chiqarish artellari va nogironlar hunarmandchilik artellari davlat korxonalariga aylantirildi. Mazkur jarayonni sovet modernizatsiyasining muhim ko'rinishlaridan biri sifatida baholash mumkin. Chunki davlat hunarmandchilikni nisbatan mustaqil iqtisodiy faoliyat shakli sifatida emas, balki rejali iqtisodiyot tarkibidagi ishlab chiqarish bo'g'ini sifatida qayta tashkil etdi. Natijada hunarmandning individual ijodiy faoliyati, mahsulot turini mustaqil belgilash va bozor talabiga moslashish imkoniyatlari qisqarib, ishlab chiqarish rejasi, mahsulot hajmi va davlat buyurtmasi ustuvor ahamiyat kasb etdi.

Sovet modernizatsiyasi hunarmandchilik sohasiga faqat tashkiliy o'zgarishlar olib kelib qolmay, balki mahsulot tayyorlash texnologiyasi, xomashyodan foydalanish va ishlab chiqarish mezonlariga ham ta'sir ko'rsatdi.

Tadqiqotlarda sovet davrida ayrim an'anaviy hunar turlari, jumladan, bo'yoqchilik, mato to'qish, chirmangarilik, misgarlik va qandolatchilik kabi yo'nalishlarning qisqargani yoki ayrim hollarda yo'qolib ketgani qayd etiladi. Bu jarayonni madaniy identiklik nuqtayi nazaridan baholaganda, hunarning yo'qolishi faqat iqtisodiy faoliyatning qisqarishi emasligini ko'rish mumkin. Chunki har bir hunar bilan birgalikda amaliy bilimlar, mehnat ko'nikmalari, maxsus texnologiyalar, mahalliy hunarmandchilik terminologiyasi, naqsh va bezaklar, estetik qarashlar ham avlodlar o'rtasida uzatiladi. Shu sababli ayrim hunarlarning yo'qolishi madaniy xotiraning muayyan elementlari uzilishiga ham olib kelishi mumkin. Biroq sovet davrini faqat an'anaviy hunarlarning tanazzul davri sifatida baholash ham biryoqlama yondashuv bo'ladi. Ayrim hunar turlari yangi ishlab chiqarish sharoitlariga moslashtirildi, ayrim milliy mahsulotlar esa sanoat korxonalari doirasida qayta tiklandi.

Boysun janda matosi Surxondaryo an'anaviy hunarmandchiligining madaniy identiklik bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi muhim tarixiy misollardan biridir. 1973-yilda Boysun shoyi to'qish fabrikasida milliy kiyimlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Korxonada avrli atlas, beqasam, gazlama va boshqa to'qimachilik mahsulotlari tayyorlangan. 1976-yildan boshlab esa korxona rahbari Yusuf Qodirov tashabbusi bilan janda matosini ishlab chiqarish qayta yo'lga qo'yilib, an'anaviy Boysun matosi tiklandi. Mazkur jarayonni shartli ravishda shunday ifodalash mumkin: an'anaviy hunar avval davlat tasarrufidagi korxona faoliyati tarkibiga kiritildi, keyinchalik sanoat asosidagi ishlab chiqarish shakliga moslashtirildi va ayrim hollarda milliy mahsulot hamda hunar an'analari qayta tiklanishiga zamin yaratdi. Bu jarayonda o'ziga xos ikki tomonlama holat kuzatiladi. Bir tomondan, sovet davridagi sanoatlashtirish siyosati an'anaviy hunarmandchilikning ayrim shakllarini cheklab, ularning avvalgi tashkiliy va ishlab chiqarish xususiyatlarini o'zgartirdi. Ikkinchi tomondan esa, davlat korxonalari va yangi ishlab chiqarish

imkoniyatlari ayrim milliy hunar namunalari hamda an'anaviy mahsulotlarni qayta tiklash uchun sharoit yaratdi. Shu nuqtayi nazardan, Boysun jandasi misolida madaniy o'zlikni o'zgarmas hodisa sifatida emas, balki tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlar ta'sirida o'zgarib, yangi shakllarda namoyon bo'ladigan davomiy jarayon sifatida baholash mumkin.

Demak, an'anaviy hunarning yangi ishlab chiqarish tizimiga moslashishi uning butunlay yo'qolganini anglatmaydi. Aksincha, ayrim hollarda an'anaviy hunar yangi sharoitda o'zining asosiy belgilarini saqlab qolgan holda davom etgan va keyingi davrlarda qayta tiklangan.

Sovet davrida hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda miqdoriy ko'rsatkichlarga katta e'tibor qaratildi. Badiiy buyumlar ishlab chiqaruvchi korxonalarda mahsulot sifati ayrim hollarda yakka tartibda faoliyat yuritgan hunarmandlar tomonidan tayyorlangan mahsulotlarga nisbatan pastroq bo'lgani kuzatilgan. Bunga ishchilarga ishlab chiqargan mahsulotlari soniga qarab haq to'lash tizimi ham ta'sir ko'rsatgan.

An'anaviy hunarmandchilikda mahsulot tayyorlash jarayoni, avvalo, hunarmandning mahorati, mahsulot sifati, estetik jihati va shaxsiy ijodiy yondashuvi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Hunarmand o'z mahsulotini tayyorlashda uning tashqi ko'rinishi, bezagi, naqshi va ishlanish sifatiga alohida e'tibor qaratgan. Shu sababli mahsulot nafaqat kundalik ehtiyojni qondiruvchi buyum, balki ma'lum bir hududning badiiy va madaniy an'analari aks ettiruvchi vosita sifatida ham namoyon bo'lgan.

Rejali sanoat ishlab chiqarishida esa asosiy e'tibor ishlab chiqarish rejasi, mahsulot hajmi, tayyorlangan buyumlar soni va mehnat unumdorligiga qaratildi. Bunday sharoitda mahsulotning miqdoriy ko'rsatkichlari uning individual badiiy xususiyatlari va hunarmandning ijodiy yondashuvidan ustun qo'yilishi mumkin edi.

Natijada an'anaviy hunarmandchilikning madaniy va estetik xususiyatlari ma'lum darajada iqtisodiy samaradorlik hamda ishlab chiqarish rejasi talablariga bo'ysundirildi. Bu holat an'anaviy hunarmandning individual ijodiy xususiyatlari bilan standartlashtirilgan sanoat ishlab chiqarishi o'rtasidagi muhim farqni yaqqol

namoyon etadi. Shu bilan birga, sanoat ishlab chiqarish tizimiga o'tish hunarmandchilikning barcha an'anaviy xususiyatlarini butunlay yo'q qilib yubormadi. Ayrim korxonalarda milliy naqshlar, an'anaviy bezaklar va mahalliy hunar usullaridan foydalanish davom etdi. Demak, sovet davrida hunarmandchilik an'anaviy ijodiy faoliyatdan rejali ishlab chiqarish tizimiga moslashish jarayonini boshdan kechirgan bo'lsa-da, uning ayrim madaniy va badiiy xususiyatlari yangi sharoitda saqlanib qoldi. An'anaviy hunarmandchilikning davomiyligi malakali ustalar mavjudligi va hunar sirlarining keyingi avlodga yetkazilishi bilan bevosita bog'liq.

Surxondaryoda sovet davrida mahalliy sanoat korxonalarini mutaxassislar bilan ta'minlash borasida ham muammolar mavjud bo'lgan. Jumladan, 1966-yilda rejalashtirilgan 277 nafar mutaxassis o'rniga 102 nafar mutaxassis tayyorlangan.

Mazkur holat hunarmandchilikni saqlash uchun faqat korxona yoki ustaxonaning mavjudligi yetarli emasligini ko'rsatadi. Hunarning davomiyligi uchun uni biladigan, amalda qo'llay oladigan va yosh avlodga o'rgata oladigan malakali ustalar zarur. Shu nuqtayi nazardan, ustoz-shogird munosabatlari, oilaviy hunarmandchilik va kasbiy ko'nikmalarning norasmiy tarzda uzatilishi sovet davrida madaniy identiklikning ayrim elementlarini saqlab qolishning muhim mexanizmlaridan biri bo'lgan.

Surxondaryo hunarmandchiligining muhim jihatlaridan yana biri uning ijtimoiy funksiyasi bilan bog'liq. Ayniqsa, nogironlar hunarmandchilik artellari aholining muayyan qatlamlarini mehnat faoliyatiga jalb qilishda muhim o'rin egallagan. Bunday korxonalarda arqon, supurgi, poyandoz, ko'rpa-to'shak va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarilgan. 1976-yilda Surxondaryoda 1086 nafar ko'zi ojiz shaxs mavjud bo'lib, ulardan 222 nafari mehnatga layoqatli bo'lgan. Ularning bir qismi Termiz va Sariosiyodagi ishlab chiqarish korxonalarida faoliyat yuritgan.

Mazkur misollar hunarmandchilikni faqat iqtisodiy yoki madaniy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy integratsiya va aholi bandligini ta'minlash mexanizmi sifatida ham baholash zarurligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida Surxondaryo hunarmandchiligining sovet davridagi rivojlanishida uchta asosiy jarayonni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, sovet davlatining markazlashgan iqtisodiy siyosati an'anaviy hunarmandchilikning mustaqil tashkiliy shakllarini o'zgartirdi. Ikkinchidan, sanoatlashtirish natijasida ayrim an'anaviy hunar turlari qisqardi yoki yo'qoldi. Uchinchidan, mahalliy madaniy an'analarning ayrim elementlari yangi iqtisodiy va ishlab chiqarish shakllariga moslashgan holda saqlanib qoldi.

Shu nuqtayi nazardan, madaniy o'zlikning tarixiy rivojlanishi va o'zgarishini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, an'anaviy hunarmandchilik sovet davridagi ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar ta'sirida o'zining ayrim shakllarini o'zgartirgan bo'lsa-da, mahalliy madaniy an'analari butunlay yo'qolib ketmagan. Boysun janda matosining 1970-yillarda qayta tiklanishi mazkur jarayonning yorqin namunalaridan biridir.

Demak, sovet davridagi yangilanish jarayonlari Surxondaryo aholisi madaniy o'zligini to'liq yo'q qilmadi. Aksincha, ayrim hollarda uning namoyon bo'lish shakllarini o'zgartirdi. Ilgari oilalar yoki kichik ustaxonalar doirasida amalga oshirilgan hunarning ayrim ko'rinishlari keyinchalik fabrikalar va davlat korxonalari faoliyati doirasida davom ettirildi. Shu jihatdan, an'anaviy hunarmandchilikning yangi sharoitga moslashishi uning mazmunan yo'qolib ketganini emas, balki ayrim an'anaviy ko'nikmalar, usullar va badiiy xususiyatlarning yangi ishlab chiqarish sharoitida saqlanib qolganini ko'rsatadi.

Xulosa

1950–1980-yillarda Surxondaryo viloyatida an'anaviy hunarmandchilik murakkab va qarama-qarshi jarayonlarni boshdan kechirdi. Bir tomondan, sovet davlatining markazlashgan iqtisodiy siyosati va sanoatlashtirish jarayoni hunarmandchilikning an'anaviy tashkiliy shakllarini chekladi, ko'plab artellar davlat korxonalariga aylantirildi hamda ayrim hunar turlarining qisqarishiga sabab bo'ldi.

Ikkinchi tomondan, Surxondaryo hunarmandchiligining hududiy va madaniy xususiyatlari butunlay yo'qolib ketmadi. Boysun janda matosi, Denov zargarligi,

Sherobod kulolchiligi, Jarqo'rg'on gilam va bo'yra to'qish an'analari mahalliy madaniy o'ziga xoslikning muhim unsurlari sifatida saqlanib qoldi.

Umuman, Surxondaryo hunarmandchiligi sovet davridagi yangilanish jarayonlari sharoitida iqtisodiy va tashkiliy jihatdan o'zgargan bo'lsa-da, mahalliy madaniy xotira, hunar usullari, milliy mahsulotlar, naqshlar va badiiy an'analar orqali madaniy o'zlikning muhim unsurlarini saqlab qolishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ergasheva S.A. 1950–1980-yillarda Surxondaryo viloyati hunarmandchiligi tarixi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Termiz, 2026.
2. Сухарева О.А. К истории художественного ремесла в Узбекистане. // Сборник Музея антропологии и этнографии. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953.
3. Махкамова С.М. Узбекские абровые ткани. Тошкент, 1963.
4. Кармышева Б. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX – начало XX в.). // Проблемы типологии и этнологии. Москва: Наука, 1979
5. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Toshkent: Sharq, 2000.
6. Tursunov S.T., Parдаev T. va boshq. Surxon vohasi moddiy madaniyat tarixi. Toshkent: Muharrir, 2013.
7. Tursunov S., Rashidov K. Boysun. Toshkent: Akademnashr, 2011.
8. Ergasheva S.A. Surxon vohasi hunarmandchiligining mahalliy xususiyatlari. // *Surxondaryo: ilm va tafakkur*. 2024. №3. B. 47–51.
9. Ergasheva S.A. 1950–1980-yillarda Surxondaryo viloyati hunarmandchilik artellari xodimlarining ijtimoiy ahvoli va sohani mutaxassislar bilan ta'minlash. // *Surxondaryo: ilm va tafakkur*. 2024. №1. B. 70–77.
10. Ergasheva S.A. 1950–1980-yillarda Surxon vohasi kulolchiligi. // *O'tmishga nazar*. 2021. T. 4, №6. B. 78–84.
11. Ergasheva S.A. 1950–1980-yillarda nogironlar hunarmandchilik artellarining Surxondaryo viloyati iqtisodiyotida tutgan o'rni. // *Modern Science and Research*. 2023. Vol. 2, Issue 11.

UDK 94(575.1):323.28(=162.1)"1937/1938"

SOVET HOKIMIYATI TOMONIDAN O‘ZBEKISTON SSRDA AMALGA OSHIRILGAN POLYAK XALQINING ETNIK QATAG‘ONI (1937-1938-YILLAR)

Maxkamov Azizbek Komiljon o‘g‘li

PhD, Farg‘ona davlat universiteti Dsc doktoranti

Farg‘ona, O‘zbekiston Respublikasi

E-mail: vip.aziko8290@gmail.com

ORCID: 0009-0009-5971-532X

Annotatsiya. Maqolada 1937–1938-yillardagi Katta terror yillarida Ichki ishlar xalq komissarligining O‘zbekiston SSRda amalga oshirgan “polyak operatsiyasi” tadqiq qilindi. Tadqiqotning maqsadi SSSR Ichki ishlar xalq komissari tomonidan imzolangan 00485-son operativ buyruqning O‘zbekiston SSR sharoitida amalga oshirish mexanizmini, qatag‘on ko‘lamini va qurbonlarning qanday qilib ayblov jarayoniga tortilganini aniqlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston SSR, polyaklar, etnik qatag‘on, NKVD, 00485-son buyruq, Katta terror, milliy operatsiyalar, qatag‘on, “albom tartibi”, Toshkent temiryo‘li.

Abstract. This article examines the “Polish operation” carried out by the People’s Commissariat for Internal Affairs (NKVD) in the Uzbek SSR during the Great Terror of 1937–1938. The study aims to identify the mechanisms through which Operational Order No. 00485, signed by the USSR People’s Commissar for Internal Affairs, was implemented in the Uzbek SSR, the scale of repression, and the ways in which victims were subjected to accusations.

Keywords: Uzbek SSR, Poles, ethnic repression, NKVD, Order No. 00485, Great Terror, national operations, repression, “album procedure,” Tashkent Railway.

Аннотация. В статье исследуется «польская операция», проведённая Народным комиссариатом внутренних дел (НКВД) в Узбекской ССР в годы Большого террора 1937–1938 гг. Цель исследования — выявить механизм реализации оперативного приказа № 00485, подписанного народным комиссаром внутренних дел СССР, в условиях Узбекской ССР, масштабы репрессий и способы привлечения жертв к уголовному преследованию.

Ключевые слова: Узбекская ССР, поляки, этнические репрессии, НКВД, приказ № 00485, Большой террор, национальные операции, репрессии, «альбомный порядок», Ташкентская железная дорога.

KIRISH

1937–1938-yillardagi “Katta terror” nafaqat SSSR tarixidagi balki butun insoniyat tamaddunidagi eng shafqatsiz siyosiy qatag‘on kampaniyalaridan biri bo‘ldi. Mazkur yillarda mustabid sovet tuzumining qatag‘onida asosiy urg‘u “sobiq quloq”larga va “aksilinqilobchilarga” qaratilgan bo‘lsa-da, ular bilan bir qatorda butunittifoq hududidagi milliy ozchiliklar, xorijiy fuqarolar va diasporalarni qatag‘on qilishga qaratilgan “milliy operatsiyalar” ham amalga oshirildi. Ana shunday operatsiyalardan biri 1937-yil 11-avgustda ichki ishlar xalq komissari N. I. Yejov tomonidan imzolangan 00485-sonli buyruq asosida boshlab yuborildi. Mazkur buyruqqa shartli ravishda “Polyak operatsiyasi” deb nom berildi. Buyruqda “Polsha harbiy tashkiloti” (polyakcha: *Polska Organizacja Wojskowa* - POW) a‘zolari hamda Polsha razvedkasi bilan aloqadorlikda gumon qilingan shaxslarni aniqlash, ularni zudlik bilan hibsga olish va jazolash vazifasi belgilangan[1]. Biroq amaliyotda esa ushbu buyruqning ta’sir doirasi ancha kengaytirib yuborilgan va o‘z domiga O‘zbekiston SSR hududida istiqomat qilayotgan polyak milliy ozchiligini ham tortgan edi.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, O‘zbekistondagi polyaklar tarixining bir tomonlama o‘rganilgani bilan izohlanadi. Odatda respublikadagi polyaklar masalasi Ikkinchi jahon urushi davridagi deportatsiyalar va evakuatsiyalar bilan bog‘lab yoritiladi. Holbuki, O‘zbekiston SSRda yashagan polyaklarning 1937–1938-yillardagi taqdiri hali alohida ilmiy tadqiqotga muhtojdir. Ikkinchidan, qatag‘on jarayonida respublika IIXK (Ichki ishlar xalq komissarligi) apparati bilan bir qatorda IIXKning transport bo‘limlari ham faol qatnashgan. Uchinchidan, IIXK hujjatlarida uchraydigan “polyak liniyasi” tushunchasi faqat o‘sha etnosga mansub shaxslar bilan cheklanmagandi. Ushbu yo‘nalish bo‘yicha polyaklar bilan bir qatorda belaruslar, ukrainlar, ruslar, yahudiylar, nemislar va boshqa mayda millat vakillari ham turli jazolarga hukm qilingan edi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi O‘zbekiston SSRda 1937–1938-yillarda polyaklarga qarshi olib borilgan qatag‘on siyosatining mexanizmini, ko‘lamini va o‘ziga hos xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib,

00485-sonli buyruqda belgilangan vazifalar va shu hujjat asosida hukm chiqarish tartibini tahlil qilish, O‘zbekiston SSR IIXK organlari hamda IIXK Toshkent temiryo‘li transport bo‘limining ko‘rsatkichlarini o‘zaro qiyoslash, jazolarning tarkibi va nisbatini aniqlash vazifalari belgilandi. Shuningdek, ayrim qurbonlarning tarjimai hollari asosida ularning milliy kelib chiqishi, ijtimoiy holati va xorij bilan aloqalar qanday qilib ayblov vositasiga aylantirilgani ko‘rib chiqiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Sovet hokimiyatining O‘zbekiston SSRda olib borgan qatag‘on siyosatidagi “Polyak operatsiyasi”ga doir materiallarning salmoqli qismi E. Rosowska muallifligidagi nashrda keltirilgan.[2] Ushbu nashrda polyak xalqining O‘zbekistondagi taqdiri haqida ham batafsil to‘xtalib o‘tilgan. Mustaqil O‘zbekistonda nashr qilingan mavzuga doir eng muhim manba t.f.d., prof. R.T.Shamsutdinov muallifligidagi “Репрессия. 1937–1938 годы. Документы и материалы” kitobining uchinchi jildi hisoblanadi.[3] Tadqiqot metodologiyasi tarixiy-qiyosiy, statistik, manbashunoslik va personografik usullarning o‘zaro uyg‘unligiga asoslandi.

NATIJALAR

SSSR Siyosiy byurosi Ichki Ishlar Xalq Komissarligi tomonidan ishlab chiqilgan polyak qatag‘on operatsiyasini 1937-yil 9-avgustda ma’qulladi, 11-avgustda esa rasman 00485-sonli buyruq nomi ostida mazkur hujjat imzolandi.[4] Buyruqda “Polsha harbiy tashkiloti”ning faol a’zolari, Polshadan yuborilgan yoki u bilan aloqador deb gumon qilingan sobiq yoki amaldagi razvedkachilar, Birinchi jaxon urushidan buyon SSSR hududida istiqomat qilib kelayotgan sobiq polshalik harbiy asirlar, SSSR hududiga noqonuniy ko‘chib o‘tganlar, polyak millatiga mansub siyosiy emigrantlar, Polshadagi turli siyosiy partiyalarining sobiq a’zolari hamda “aksilsovet polyak millatchi unsurlar”ni nishonga olgan.[5] Amalda esa har qanday shaxsning Polshada tug‘ilgani, polyak qarindoshlari borligi, katolik jamoasi bilan aloqasi, ilgari Polsha hududida yashagani yoki polyaklar bilan olib borgan oddiy yozishmalari IIXK xavfsizlik organlari tilida “razvedka aloqasi” sifatida qayta

talqin etilgan. Natijada polyak millatiga mansub bo'lganlikning o'zi "xavf belgisi" sifatida qo'llanila boshlagan.

Buyruqda operatsiyani 1937-yil 20-avgustdan boshlash va dastlab uch oy ichida, ya'ni 20-noyabrga qadar yakunlash belgilangan edi. Mahalliy NKVD organlari operatsiyaning borishi, hibsga olinganlar va tergov natijalari to'g'risida markazga har besh kunda telegraf orqali hisobot yuborib turishlari shart edi. Shu tariqa operatsiya bir vaqtning o'zida butun SSSR hududida, jumladan, O'zbekiston SSRda ham markazdan boshqariladigan qat'iy ma'muriy va jazo mexanizmi asosida amalga oshirila boshladi.[7]

O'zbekiston SSRda "polyak operatsiyasi"ning amalga oshirilishi respublika Ichki ishlar xalq komissarligi, uning Davlat xavfsizligi boshqarmasi, oblast, shahar va rayon bo'limlari, shuningdek, temiryo'l transporti xavfsizligi organlari zimmasiga yuklatildi. Operatsiya boshlanishi arafasida, 1937-yil 19-avgustda Derenik Zaxarovich Apresyan O'zbekiston SSR ichki ishlar xalq komissari etib tayinlandi. U ayni vaqtda IIXK Davlat xavfsizligi bosh boshqarmasining O'rta Osiyo harbiy okrugi bo'yicha maxsus bo'limiga ham rahbarlik qilgan. "Polyak operatsiyasi"ning O'zbekistondagi asosiy bosqichi aynan uning rahbarligi davriga to'g'ri kelgan, sababi D.Z.Apresyan 1938-yil 21-noyabrgacha ushbu lavozimlarda faoliyat yuritgan edi.[8]

O'zbekiston Polsha bilan bevosita chegaradosh bo'lmagani va respublikada Ukraina hamda Belarusdagidek yirik polyak milliy rayonlari mavjud bo'lmagani sababli operatsiya, asosan, tarqoq holda yashagan shahar aholisi, mutaxassislar, harbiy xizmatchilar, muhandislar, temiryo'lchilar va davlat idoralarida ishlagan fuqarolarni tekshirish orqali olib borilgan. Bunda shaxsning faqatgina polyak millatiga mansubligi emas, balki Polshada tug'ilgani, u yerda yashagani, Polshada qarindoshlari bo'lgani yoki Polsha bilan biror shaklda aloqada bo'lgani ham qatag'on uchun yetarli belgi sifatida talqin qilindi. Ayni vaqtda etnik polyaklarning hammasi ham aynan 00485-sonli buyruq bo'yicha qatag'on qilinmagan. Ayrimlari "quloqlar operatsiyasi", "sobiq siyosiy partiyalar a'zolari", "harbiy fitna", "aksilinqilobiy tashkilot" yoki boshqa siyosiy ishlar doirasida jazolangan.

O'zbekiston SSRda hibsga olinganlar ustidan olib borilgan tergov umumittifoq miqyosida belgilangan soddalashtirilgan tartibga bo'ysungan. Tergov yakunida har bir ayblanuvchi bo'yicha uning shaxsiy ma'lumotlari, ijtimoiy kelib chiqishi, ish joyi, millati, xorijiy aloqalari, qo'yilgan ayblov va agentura-tergov materiallarining qisqa bayoni kiritilgan ma'lumotnomalar tuzilgan.[9]

Mazkur ma'lumotnomalar har o'n kunda umumiy ro'yxatga birlashtirilib, O'zbekiston SSR ichki ishlar xalq komissari va respublika prokuroridan iborat komissiyaga taqdim etilgan. Hujjatlarda bu organ rasmiy ravishda "komissiya" deb yuritilgan bo'lsa-da, keyinchalik tarixiy adabiyotlarda "ikkilik" (rus tilida - *dvoyka*) nomi bilan atala boshlagan. Bu komissiya ish materiallarini sud majlisisiz, ayblanuvchi va himoyachi ishtirokisiz ko'rib, qatag'on qilingan shaxsni ikki toifaga, ya'ni 1-toifa – otuv jazosiga, 2-toifa – 5-10 yil muddatga mehnat lageriga yoki qamoqxonaga surgun qilinuvchilarni alohida ro'yxatga ajratib chiqqan.

IIXK tomonidan O'zbekistonda tuzilgan hukmni yakuniy tasdiqlash uchun Moskvaga — SSSR ichki ishlar xalq komissari N.I. Yejov va SSSR prokurori A.Y. Vishinskiylarga yuborilgan. Bir necha yuz kishining qisqacha ma'lumotnomalaridan iborat ro'yxatlar gorizontaal shaklda tikilgani hamda tashqi ko'rinishi albomga o'xshagani sababli mazkur jarayon "albom tartibi" deb ham atalgan.⁹ Moskvada albomlardagi yuzlab ishlarni batafsil o'rganishning jismoniy imkoniyati bo'lmagani tufayli mahalliy NKVD xodimlari tomonidan tuzilgan ayblovlar aksariyat hollarda o'zgarishsiz tasdiqlangan.

1938-yilga kelib barcha respublika va viloyatlardan Moskvaga yuborilgan albomlar soni haddan tashqari ko'payib ketgan. Yuz mingdan ortiq shaxsga oid materiallar markazda ko'rib chiqilmay qolgan, mahalliy qamoqxonalar esa hukmni kutayotgan mahbuslar bilan to'lib ketgan edi. Shu sababli VKP(b) MK Siyosiy byurosi 1938-yil 15-sentabrda qatag'onning "albom tartibi"ni bekor qilish va ko'rib chiqilmay qolgan ishlarni yakunlash uchun respublika, o'lka va viloyatlarda maxsus "uchlik"lar tuzish to'g'risida qaror qabul qilgan. Qaror asosida 1938-yil 17-sentabrda qo'shimcha ravishda NKVDning 00606-sonli buyrug'i chiqarildi.¹² Maxsus "uchlik" tarkibiga lavozimi bo'yicha hududdagi NKVD rahbari, partiya

tashkilotining birinchi rahbari va prokuror kirgan. “Uchlik”ning hukmlari Moskvada tasdiqlanishi shart emas edi va darhol ijro etilgan. O‘zbekiston SSRda maxsus “uchlik”larning faoliyati 1938-yil sentabr oyining oxiri va oktabr boshlarida kuchaydi. Ishlar qisqa ma’lumotnomalar asosida, ayblanuvchilar ishtirokisiz ko‘rib chiqilardi. Asl tergov jildlari bilan tanishish kamdan-kam hollarda amalga oshirilgan. Natijada dastlabki tergovda yo‘l qo‘yilgan soxtalashtirishlar, majburan olingan ko‘rsatmalar va bir tomonlama ayblovlar uchlik hukmlarining asosiga aylangan.

O‘zbekiston SSR NKVD “uchlik”lari tomonidan qatag‘on qilingan polyaklardan biri Farg‘ona shahrida yashagan **Yan Franseovich Kleshchinskiy** edi. U 1897-yilda Avstriya hududida tug‘ilgan, Kleshchinskiyning millati tergov hujjatlarida polyak deb ko‘rsatilgandi. U 1937-yil 3-noyabrda Farg‘onada hibsga olinib, “aksilinqilobiy faoliyat”da va josuslikda ayblangan. 1938-yil 2-yanvarda NKVD huzuridagi Maxsus “uchlik” uni o‘n yil muddatga ozodlikdan mahrum qilgan. U jazoni Vorkuta hududidagi Uxtpechlag tizimida o‘tagan va 1947-yil 3-noyabrga kelib ozod qilingan.³

Yana bir polyak **Rudolf Adolfovich Zens** esa hibsga olingan paytda atigi yigirma yoshda bo‘lgan. U 1917-yilda tug‘ilgan va Andijon shahrida istiqomat qilgan. Zens 1937-yil 16-dekabrda IIXK tomonidan hibsga olinib, “aksilinqilobiy faoliyat”da va josuslikda ayblangan. 1938-yil 19-aprelda NKVD huzuridagi Maxsus kengash uni o‘n yilga ozodlikdan mahrum etdi. Toshkent qamoqxonasidan Uxtijemlag lageriga jo‘natilgan Rudolf Zens jazo muddatining bir yilini ham to‘liq o‘tay olmagan. U 1939-yil 18-fevralda, yigirma ikki yoshga ham yetmasdan, qamoqda vafot etgan.⁴

1883-yilda Sedlets guberniyasining Belsk uyezdida tug‘ilgan Karl Danilovich Karavanitskiy qatag‘on qilinishi arafasida Qo‘qon shahrida istiqomat qilgan. Uning millati ham hujjatlarda polyak deb qayd etilgan. K.Karavanitskiy 1937-yil 4-fevralda Qizilo‘rda qamoqxonasidagi NKVD maxsus bo‘limi tomonidan “xorijiy davlat razvedkasiga xizmat qilganlikda” va “aksilinqilobiy faoliyatda” ayblab hibsga olgan. 1937-yil 23-dekabrda Toshkent temir yo‘li liniyasi maxsus sudi uni

RSFSR Jinoyat kodeksining 58-10-moddasi bo'yicha sakkiz yil mehnat-tuzatish lageriga hukm qilgan.⁵

Toshkent temir yo'lida mehnat qilgan polyaklar ham qatag'on jarayonidan chetda qolmadi. 1892-yilda Polshaning Sokolsk uyezdidagi Chebush qishlog'ida tug'ilgan Voysex Ivanovich Peshen poyezdlarni moylovchi ishchi bo'lib ishlagan. U o'tmishda Chor Rossiyasi armiyasi safida xizmat qilgani va partiyadan chiqarilgani tergovda asosiy "dalil"lardan biri sifatida ko'rsatildi. Peshen ishchilar o'rtasida hukumat siyosatiga qarshi fikrlar tarqatganlikda, shuningdek josuslikda ayblanib, 1937-yil 17-sentabrda o'n yil mehnat tuzatuv lageriga surgun qilingan.⁶

1894-yilda Grodno shahrida tug'ilgan Vladislav Nikolayevich Nedvetskiy esa Toshkent temir yo'lida yo'l sozlovchi bo'lib mehnat qilgan. U Toshkentga taqdir taqozosi bilan 1935-yilda kelgan edi. IIXK xodimlari V. Nedvetskiyni Yaponiya razvedkasi bilan hamkorlikda va josuslikda ayblab, oliy jazo - otuvga hukm qilgan.⁷

1892-yilda Samarqandda polyak muhojirlari oilasida tug'ilgan, keyinchalik Toshkentdagi turli zavod va fabrikalarda faoliyat yuritgan **Yan Yanovich Ventsek** ham qatag'on qilingan polyaklardan biri edi. Y. Ventsek hibsga olinishidan avval "Tashtranssoyuz" tashkilotida hisobchi bo'lib ishlagan. Tergov materiallarida uning Oktyabr voqealaridan avval eserlar partiyasiga a'zo bo'lgani, muqaddam xorijiy valyuta bilan bog'liq ishlar bo'yicha javobgarlikka tortilgani va davlat idoralaridan "yot unsur" sifatida chetlashtirilgani qayd etilgan. IIXK uni boshqa mahbuslar bilan birgalikda "aksilinqilobiy qo'zg'olonchi guruh" tuzganlikda ayblagan. 1937-yil noyabridagi "uchlik" bayonnomasiga muvofiq, Yan Ventsek o'n yil mehnat tuzatuv lageriga hukm qilingan.⁸

1888-yilda tug'ilgan polyak Aleksandr Adamovich Muzikevich sobiq Oq armiya ofitseri bo'lgan va qatag'on arafasida yuriskonsult lavozimida ishlagan. IIXK tomonidan uning avvalgi tarjimai holi, muqaddam bir necha marta tergovga tortilgani va sovet apparatidan chetlashtirilgani inobatga olinib, unga qarshi yana bir bor jinoiy ish ochishga qaror qilingan. A. Muzikevich "muntazam ravishda sovetlarga qarshi targ'ibot olib borganlik"da ayblanib, 10 yil mehnat tuzatuv

lageriga hukm qilingan. Uning jazo muddati 1937-yil 22-avgustdan boshlab hisoblangan.⁹

Qatag'on qilingan polyaklar orasida aybi tasdiqlanmagani tufayli bir necha oy ichida ozod qilinganlar ham bor edi. Masalan, 1911-yilda Vinnitsa viloyatida tug'ilgan polyak, Chirchiq ta'mirlash zavodida mehnat qilgan Rafail Stanislavovich Dragomeretskiy 1938-yil 10-iyunda O'zbekiston SSR NKVD organlari tomonidan hibsga olingan. Biroq tergov davomida ayblovlarni tasdiqlovchi dalillar topilmagani tufayli 1939-yil 16-aprelda qamoqdan ozod qilindi.¹⁰

Umuman olganda Polsha Milliy xotira instituti ma'lumotlariga ko'ra, 1937-yil 25-avgustdan 1938-yil 15-noyabrgacha O'zbekiston SSR NKVD organlari tomonidan "Polsha operatsiyasi" doirasida 533 nafar shaxsning ishi ko'rib chiqilgan. Ulardan 121 nafari o'lim jazosiga, 412 nafari esa qamoq hamda mehnat-tuzatish lageriga surgun qilish kabi jazolarga hukm qilingan. Bundan tashqari, Toshkent temir yo'li bo'yicha alohida yuritilgan ishlar doirasida 106 kishi jazolangan bo'lib, ularning 44 nafari otuvga, 62 nafari boshqa jazo choralariga mahkum etilgan.¹

"Polyak operatsiyasi" faqat hibsga olingan shaxslarning o'ziga emas, ularning oila a'zolariga ham ta'sir ko'rsatgan. 1937-yil 2-oktabrda sudlangan shaxslarning xotinlari erining faoliyatiga aloqadorligi isbotlanmasa ham hibsga olinib, NKVD huzuridagi Maxsus kengash qarori bilan 5–8 yilga lagerga yuborilishi ko'zda tutilgan qaror imzolangan. Qarorga ko'ra 15 yoshdan katta bolalar "ijtimoiy xavfli" deb topilgan hollarda lager, koloniya yoki maxsus tartibli bolalar uylariga jo'natilgan. Kichik yoshdagi bolalar esa ota-onasidan ajratilib, maorif organlari tasarrufidagi bolalar uylariga topshirilgan.¹⁵

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. NKVD SSSR. Operativnyy prikaz № 00485 ob operatsii po repressirovaniyu chlenov Polskoy voennoy organizatsii (POV) v SSSR. 11 avgusta 1937 g. Leningradskiy martirolog. 1937–1938. T. 2. Sankt-Peterburg, 1996. B. 454–456.

2. NKVD SSSR. Operativnyy prikaz № 00486 ob operatsii po repressirovaniyu zhen i detey izmennikov Rodiny. 15 avgusta 1937 g. Memorial-aspekt. 1993. № 2–3.

3. SSSR XKS va VKP(b) MK. Ob arestakh, prokurorskom nadzore i vedenii sledstviya. 17 noyabrya 1938 g.

4. Karimov N. F. (tahrir hay'ati rahbari), Shamsutdinov R. T., Yusupov E. Yu., Mamadjanov A., Dusmatov E. P. (tuzuvchilar). Repressiya. 1937–1938 gody. Dokumenty i materialy. Vyp. 3: Zhertvy Bolshogo terrora iz Uzbekistana. 1937 god, noyabr. Toshkent: Sharq, 2007. 496 b.

5. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. The Journal of Modern History. 1998. Vol. 70, No. 4. P. 813–861. DOI: 10.1086/235168.

6. Morris J. The Polish Terror: Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror. Europe-Asia Studies. 2004. Vol. 56, No. 5. P. 751–766. DOI: 10.1080/0966813041000235137.

7. Петров Н.В., Рогинский А.Б. “Польская операция” НКВД 1937–1938 гг. // *Репрессии против поляков и польских граждан. Исторические сборники “Мемориала”*. Вып. 1. – М.: Звенья, 1997. – С. 22–43;

8. *Репрессия. 1937–1938 годы: документы и материалы*. Вып. 1 / Отв. ред. Н.Ф. Каримов; сост. Р.Т. Шамсутдинов, Н.Ф. Каримов, Э.Ю. Юсупов. – Ташкент: Шарқ, 2005. – С. 20, 23–24.

=====

СУРХОН ВОҲАСИ АЁЛЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТАҚИНЧОҚЛАРИ: ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАР

Нарзуллаева Нигора Сайнуллаевна

"Термиз" давлат музейи-қуриқхонаси илмий ходими

Аннотация: Мазкур мақолада Сурхон воҳаси аёлларининг анъанавий заргарлик буюмлари ва тақинчоқлари этнографик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Тадқиқотда XIX аср охири – XX аср бошларида воҳа аҳолиси, хусусан, аёллар турмушида кенг қўлланилган мунчоқ, сирга, билакузук, узук, пешона безаклари, бурун тақинчоқлари ва бошқа зеб-зийнат буюмларининг турлари, номланиши, тайёрланиши хусусиятлари ҳамда кийим-кечаклар билан уйғунлиги ёритилган. Шунингдек, тақинчоқларнинг нафақат эстетик безак, балки аёлнинг ёши, оилавий ва ижтимоий мавқеи, диний-эътиқодий қараишлари билан боглиқ рамзий вазифалари ҳам таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Сурхон воҳаси, этнография, заргарлик, тақинчоқ, мунчоқ, сирга, билакузук, Гулбанд, Хапамат, Томоқлов, Урния.

Аннотация: В данной статье с этнографической точки зрения анализируются традиционные ювелирные изделия и украшения жёницин Сурханского оазиса. В исследовании освещаются виды, названия, особенности изготовления, а также сочетание с одеждой бус, серёг, браслетов, колец, налобных украшений, носовых украшений и других предметов, широко использовавшихся в быту населения оазиса, особенно жёницин, в конце XIX – начале XX века. Кроме того, анализируются не только эстетические функции украшений, но и их символическое значение, связанное

с возрастом женщины, её семейным и социальным статусом, а также религиозно-этническими представлениями.

Ключевые слова: Сурханский оазис, этнография, ювелирное искусство, украшения, бусы, серьги, браслет, Гулбанд, Хапамат, Томоклов, Урния.

Abstract: This article examines the traditional jewelry and ornaments of women in the Surkhan oasis from an ethnographic perspective. The study highlights the types, names, manufacturing features, and integration with traditional clothing of beads, earrings, bracelets, rings, forehead ornaments, nose ornaments, and other jewelry items widely used by the population of the oasis, particularly women, in the late nineteenth and early twentieth centuries. In addition, the article analyzes not only the aesthetic functions of these ornaments but also their symbolic significance associated with women's age, family and social status, as well as religious and spiritual beliefs.

Keywords: Surkhan oasis, ethnography, jewelry, ornaments, beads, earrings, bracelet, Gulband, Khapamat, Tomoklov, Urnia.

Кириш.

Сурхон воҳаси Ўзбекистоннинг қадимий маданий-тарихий ҳудудларидан бири бўлиб, унинг аҳолиси моддий ва маънавий маданиятида асрлар давомида шаклланган анъана ва урф-одатлар муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса, аёлларнинг анъанавий кийим-кечаклари ва улар билан уйғунлашган зеб-зийнат буюмлари воҳа аҳолисининг эстетик диди, ижтимоий муносабатлари, оилавий қадриятлари ҳамда диний-эътиқодий тасаввурларини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Аёллар кийимини тақинчоқларсиз тасаввур қилиш қийин бўлган. Зеро, тақинчоқлар кийимнинг оддий беағи бўлиб қолмасдан, муайян ижтимоий ва маданий вазифаларни ҳам бажарган. Аёлнинг ёши, оилавий ҳолати, жамиятдаги мавқеи, иқтисодий имконияти ва муайян маросимдаги иштироки тақинчоқлар тури ва микдорида ўз аксини топган.

Заргарлик санъатининг илдизлари Ўзбекистон ҳудудида жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Археологик топилмалар, тасвирий манбалар ва этнографик материаллардан маълум бўлишича, металл ва турли табиий материаллардан безак буюмлари тайёрлаш анъанаси узоқ тарихий жараён давомида такомиллашиб борган. Бу жараён Сурхон воҳаси маданиятида ҳам ўзининг ўзига хос хусусиятларини намоён этган.

Муҳокама.

Сурхон воҳаси ҳудудида заргарлик маданиятининг қадимийлиги археологик ва тасвирий манбалар орқали ҳам кузатилади. Термиз атрофидаги археологик ёдгорликлардан аёлларнинг зеб-зийнат буюмларига оид тасвир ва ашёларнинг топилиши ушбу ҳудудда безак санъатининг қадимдан ривожланганидан далолат беради.

Ўзбекистон ҳудудида металлдан фойдаланишнинг кенгайиши натижасида мис, кейинчалик кумуш ва олтин каби металллардан турли безак буюмларини тайёрлаш йўлга қўйилган. Узук, билакузук, сирға ва бошқа безаклар аёлларнинг ташқи кўринишини безаш билан бирга муайян рамзий маъноларни ҳам ифодалаган.

Темурийлар даврида заргарлик санъати юксак даражада ривожланиб, ҳукмдорлар ва зодагонлар оиласи аъзолари учун махсус буюртмалар асосида мураккаб композицияли зеб-зийнат жамланмалари яратилган. XIX аср эса Ўзбекистонда заргарлик санъати тараққиётининг муҳим босқичларидан бири бўлиб, маҳаллий заргарлик мактаблари ва уларнинг ўзига хос услублари янада такомиллашган давр сифатида намоён бўлади.

Сурхон воҳаси аёлларининг тақинчоқлари ҳам ана шу умумий заргарлик анъаналарининг маҳаллий хусусиятлар билан уйғунлашган шакли сифатида намоён бўлади.

XIX аср охири – XX аср бошларида Сурхон воҳаси аёллари кийимларини турли хил мунчоқ ва заргарлик буюмлари билан безаганлар. Бу тақинчоқлар кундалик ҳаётда ҳам, тўй, байрам, йиғин ва бошқа маросимларда ҳам қўлланилган.

Қиз фарзанд туғилганидан бошлаб унинг келажак сепи учун турли буюмларни жамлаш анъанаси мавжуд бўлган. Сеп таркибида кийим-кечаклар билан бир қаторда тақинчоқлар ҳам муҳим ўрин тутган. Сурхон воҳасига хос Хапамат, Томоқлов, Гулбанд, Урния каби мунчоқлар ана шундай анъанавий буюмлар қаторига кирган.

Хапамат (Хапабанд) мунчоғи «тугун мунчоқ» сифатида талқин қилиниб, халқ тасаввурида турли кўнгилсизлик ва дилозорликларнинг олдини олиш, хонадонга келиши мумкин бўлган хавф-хатарларни «боғлаш» маъносини англатган. Шу жиҳатдан Хапамат нафақат эстетик безак, балки тумор вазифасини ҳам бажарган.

Гулбанд кумушдан тайёрланган бўлиб, унинг четлари мунчоқ, тугма, чиғаноқ ва тангалар билан безатилган. Унинг безак элементлари эгасининг ижтимоий-иқтисодий мавқеи билан ҳам боғлиқ бўлган. Бадавлат хонадон вакиллари Гулбандга тангалар қўшиб безак берган бўлсалар, ўрта табақа вакиллари тугма ва чиғаноқлардан фойдаланганлар. Демак, бир хил тақинчоқ турининг турлича безатилиши жамиятдаги табақавий тафовутларни ҳам ифодалаган.

Томоқлов бўйиннинг олд қисмини, хусусан, томоқ соҳасини беркитиб турувчи тақинчоқ бўлиб, тўй ва маросимларда, шунингдек, кундалик кийимлар билан ҳам тақилган. Бу унинг Сурхон воҳаси аёллари кийиниш маданиятида муҳим ўрин тутганини кўрсатади.

Урния эса аёлларнинг кўкрак қисмини беркитиш вазифасини бажарган. У кўйлакнинг олд қисмини белгача қоплаб турган ва бошқа тақинчоқлар билан уйғунлаштирилган. Унинг асосий вазифаси эстетик безакдан ташқари кийимнинг композицион яхлитлигини таъминлашдан иборат бўлган.

Сурхон воҳаси аёллари орасида сирғалар ҳам кенг тарқалган. Сирғаларнинг ташқи тузилиши ва осилиб турувчи занжирлар сонига қараб Беш оёқ, Олти оёқ, Етти поя каби номлар билан аталган. Бу номларнинг ўзиёқ сирға конструкциясининг ўзига хос хусусиятини акс эттиради.

Сирға ва балдоқлар нафақат байрам ва маросимларда, балки кундалик турмушда ҳам тақилган. Улар аёлнинг ёши ва ижтимоий мавқеига қараб танланган. Кумушдан тайёрланган бу буюмлар аёл кийимининг умумий композициясини тўлдириб, ташқи кўринишга ўзига хос нафосат бағишлаган.

Бурунга тақиладиган заргарлик буюмлари ҳам Сурхон аёллари анъанавий безакларининг бир қисми бўлган. Манбаларда Латиба (Летиба) ва Натти каби

бурун тақинчоқлари тилга олинади. Улар асосан кумушдан ясашиб, турли мунчоқлар билан безатилган.

Қўл безаклари орасида билакузук алоҳида аҳамиятга эга. Билакузуклар асосан кумушдан тайёрланган бўлиб, уларда ўсимликсимон нақшлар, гул тасвирлари, нуқтасимон ва шохсимон безак элементлари кенг қўлланилган. Баъзи буюмларга феруза, маржон, садаф, ёқут, зумрад, дур ва рангли шиша каби безак материалларидан кўз ўрнатилган.

Бу ҳолат Сурхон воҳаси заргарларининг нафақат металлга ишлов бериш, балки турли безак материалларини композицион жиҳатдан уйғунлаштириш маҳорати ҳам юқори бўлганини кўрсатади.

Сурхон воҳаси тақинчоқларини ўрганишда уларнинг рамзий-маънавий мазмунига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Чунки анъанавий жамиятда тақинчоқлар инсоннинг ташқи қиёфасини безаш билан чекланмаган.

Хусусан, Хапамат ва кўзмунчоқ каби буюмлар халқнинг ҳимоявий-магик тасаввурлари билан боғлиқ бўлган. Кўзмунчоқ чақалоқ ва ёш болаларга кўз тегишидан асрайди, деган эътиқод мавжуд бўлган. Шу сабабли болаларнинг бўйни ва қўлларига ҳам турли мунчоқлар тақилган.

Гулбанд мунчоғи ҳам муайян эътиқодий мазмунга эга бўлган. Халқ тасаввурларида у болаларни айрим касалликлардан асраш, хусусан, гул касаллигига қарши ҳимоя воситаси сифатида талқин қилинган. Бундай қарашлар тиббий билим ва имкониятлар чекланган анъанавий жамият шароитида шаклланган бўлиб, инсонларнинг касаллик ва хавф-хатардан ҳимояланишга бўлган эҳтиёжини акс эттиради.

Шу билан бирга, тақинчоқларнинг тури ва миқдори аёлнинг оилавий ҳолати ҳамда ижтимоий мавқеини кўрсатувчи белгилардан бири вазифасини бажарган. Айниқса, келинни безатиш маросимида тақинчоқларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги унинг ижтимоий мақоми ва оиласининг иқтисодий имкониятларини намоён этган.

Сурхон воҳаси анъанавий маданиятида келинни безатиш маросими алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Тўй куни келинга бир вақтнинг ўзида бир неча турдаги тақинчоқлар тақилган.

Жумладан, бўйинга Зебигардон, Синсила, Чиммаржон, қўлга қўл кифтакча, сочга мунчоқли сочпопук, бошга тилла қош ёки пешонбанди, кулоққа Беш пояли сирға ёки Ароба сирға, бармоққа узук, билакка билакузук тақилган.

Бу буюмларнинг бир вақтда қўлланилиши аёл кийимининг яхлит декоратив тизимини ташкил этган. Демак, тақинчоқлар алоҳида-алоҳида безак буюми бўлиш билан бирга, анъанавий либоснинг таркибий қисми сифатида ҳам намоён бўлган.

Тақинчоқларнинг бундай тизимли қўлланилиши Сурхон воҳаси аёлларининг эстетик диди, безак санъати ва маросим маданияти ҳақида муҳим маълумот беради.

Анъанавий жамиятда кийим-кечак ва тақинчоқлар инсоннинг ижтимоий мавқеини ифодаловчи маданий белгилардан бири бўлган. Сурхон воҳасида ҳам тақинчоқларнинг материали, безак элементлари ва миқдори муайян даражада оиланинг иқтисодий имкониятларини акс эттирган.

Қимматбаҳо металллар, тангалар, табиий тошлар ва мураккаб безакларнинг қўлланилиши бой хонадонларга хос бўлган. Моддий имконияти нисбатан чекланган оилалар эса тугма, чиғаноқ, шиша мунчоқлар каби арзонроқ материаллардан фойдаланганлар.

Шу нуқтаи назардан тақинчоқларни нафақат санъат буюми, балки ижтимоий-иқтисодий тарихни ўрганиш имконини берувчи этнографик манба сифатида ҳам баҳолаш мумкин.

XX аср давомида кийиниш маданиятида юз берган ўзгаришлар натижасида анъанавий либослар ва улар билан боғлиқ тақинчоқларнинг кундалик ҳаётда қўлланилиши аста-секин камайиб борди. Замонавий кийимларнинг кенг тарқалиши айрим анъанавий заргарлик буюмларининг истеъмолдан чиқишига сабаб бўлди.

Шунга қарамай, Сурхон воҳасининг айрим ҳудудларида анъанавий тақинчоқлар музей экспонатлари, фольклор-этнографик тадбирлар, миллий байрамлар ва сахна либослари таркибида сақланиб қолмоқда.

Хусусан, Бойсун тумани музейи каби маданий муассасаларда қадимий кийим-кечаклар, кашталар ва безак буюмлари билан бирга турли тақинчоқ намуналарининг сақланаётгани уларни илмий ўрганиш ва келажак авлодга етказиш нуқтаи назаридан муҳимдир.

Хулоса.

Сурхон воҳаси аёлларининг анъанавий тақинчоқлари халқнинг кўп асрлик моддий ва маънавий маданиятини ўзида мужассам этган муҳим этнографик мерос ҳисобланади. Улар аёлларнинг ташқи қиёфасини безаш, кийим композициясини тўлдириш билан бир қаторда, ижтимоий мавқе, ёш, оилавий ҳолат ва маросимий мақомни ифодалаш вазифаларини ҳам бажарган.

Тақинчоқда халқнинг ҳимоявий-магик қарашлари, диний-этиқодий тасаввурлари ва оилавий қадриятлари ўз ифодасини топган. Шу жиҳатдан уларни фақат заргарлик буюми сифатида эмас, балки этник хотира, анъана, урф-одат ва дунёқарашни ўзида сақловчи маданий манба сифатида баҳолаш зарур.

Сурхон воҳаси тақинчоқларини илмий жиҳатдан ўрганиш, уларнинг номланиши, тайёрланиш технологияси, безак мотивлари, рамзий мазмуни ва ҳудудий хусусиятларини ҳужжатлаштириш бугунги кунда муҳим вазифалардан биридир. Чунки замонавийлашув жараёнида айрим анъанавий тақинчоқларнинг истеъмолдан чиқиб бориши улар ҳақидаги этнографик маълумотларни тизимлаштириш ва сақлаш заруратини янада оширмоқда.

Шу маънода Сурхон воҳаси аёлларининг тақинчоқлари халқнинг тарихи, эстетик диди, ижтимоий муносабатлари ва маънавий дунёси ҳақида маълумот берувчи ноёб маданий мерос сифатида миллий қадриятларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Tursunov S., Pardayev T., Maxmadiyorova N. Surxondaryo – etnografik makon. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 232 b.

2. Tursunov S. Surxondaryo etnografiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 208 b.
3. Tursunov S., Pardayev T., Qurbonov A., Tursunov N. O‘zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – 278 b.
4. Ибрагимова М. Ю. Сурхондарё воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари (XIX аср охири – XX аср бошлари): тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2004. – 147 б.

=====

XIX ASRDA QO‘QON XONLIGIDA ETNIK MUNOSABATLAR (ISXOQXON IBRATNING “TARIXI FARG‘ONA” ASARI TAHLILI ASOSIDA)

Olimov Nodirbek Anvarjon o‘g‘li
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd)
Andijon viloyati pedagogik mahorat markazi
Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi
Kafedrasi dotsenti, Andijon shahridagi prezident
Maktabi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola Qo‘qon xonligidagi etnik munosabatlarning Is‘hoqxon Junaydullohxo‘ja o‘g‘li Ibrat qalamiga mansub “Tarixi Farg‘ona” asarida aks etishi va undagi etnografik ma‘lumotlar haqida yozilgan. Maqolada “Tarixi Farg‘ona” asaridagi XIX asrda Farg‘ona vodiysida aholisining etnik holati, etnik munosabatlari, vodiya yuz bergan etnosiyosiy, migratsion jarayonlar hamda vodiya shaharlarining etnotoponomikasi haqidagi muhim ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, etnik tarkib, qipchoqlar, yuzlar, qirg‘izlar, qozoqlar, tojiklar, etnosiyosiy jarayonlar, migratsion jarayonlar, etnotoponomika.

Аннотация: Данная статья написана о труде «История Ферганы», написанном Ибрамом сыном Исхак-хана Джунайдуллахходжи, и этнографических сведениях, содержащихся в нем. В статье «История Ферганы» представлены важные сведения об этническом положении населения Ферганской долины в конце XIX начале этнополитических и миграционных процессах, происходивших в долине, а также этнотопонимика долинных городов.

Ключевые слова: Коканское ханство, этнический состав, кипчаки, юзы, киргизы, казахи, таджики, этнополитические процессы, миграционные процессы, этнотопонимика.

Annotation: *This article is written about the work «History of Fergana» written by Ibrat son of Is'haq Khan Junaidullahkhoja and the ethnographic information in it. The article «History of Ferghana» provides important information about the ethnic situation of the population of the Ferghana Valley at the middle of the 19th century the ethnopolitical and migration processes that took place in the valley, and the ethnotoponomics of the valley cities.*

Key words: *Kokan Khanate, ethnic composition, Kipchaks, Yuzs, Kyrgyz, Kazakhs, Tajiks, ethnopolitical processes, migration processes, etnotoponomics.*

Kirish

Qo'qon xonligi va undan keyingi davrda yashagan mahalliy tarixchilarning asarlarida Farg'ona vodiysida etnik munosabatlar aks etgan ma'lumotlar nisbatan kam uchraydi. Negaki, ushbu davr mahalliy tarixshunoslarning asarlari asosan xonlik aholisining ijtimoiy-siyosiy, madaniy hamda iqtisodiy hayotini ko'rsatib berishga bag'ishlangan bo'lib, ularda etnik va etnoslararo munosabatlar masalasi yaxshi yoritilmagan. Bu holat ushbu masalani o'rganishda mahalliy tarixchilar tomonidan yozib qoldirilgan yozma manbalarni kengroq ko'lamda ilmiy tadqiq qilish ahamiyatini oshiradi. Zero ulardan Farg'ona vodiysi xalqlari etnik holati, etnik munosabatlari, etnik jamoalarning xo'jalik-madaniy tiplari hamda vodiylar hududida kechgan etnosiyosiy, migratsion jarayonlar to'g'risida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Shunday mahalliy yozma manbalardan biri - jadidchilik harakatining taniqli namoyondasi Is'hoqxon Junaydullohxoja o'g'li Ibrat qalamiga mansub "Tarixi Farg'ona" asaridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek, "Ibrat domlaniing el-yurtimiz taraqqiyoti yo'lidagi fidokorana xizmatlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham barchamiz uchun haqiqiy ibrat bo'lib kelmoqda".

Tadqiqot natijalari

Is'hoqxon Ibrat 1862-yilda Namangan yaqinidagi To'raqo'rg'on shahrida tavallud topgan. Uning shajarasi mashhur mutassavvif Ahmad Yassaviyga borib taqaladi. Is'hoqxon to'raning savod chiqarishida onasi Huribibining xizmati katta. Bu haqida Is'hoqxon Ibrat shunday yozgan edi: "Avvalgi vaqtda mahalla maktabida

banda o‘zum necha yilda 3 adad muallimda o‘qub, oxiri savodim chiqmay, keyin o‘z uyimizda joriy qizlar maktabida, volidayi marhumamda o‘qub savod chiqordim” [2 - B.36].

Is‘hoqxon Ibrat keyinchalik Qo‘qondagi Muhammad Siddiq Tunqator madrasasida taxsil oladi [3 - B.9]. U Sharq va G‘arb xalqlarining juda ko‘p shaharlarida bo‘lib, mahalliy aholining tili, madaniyati va urf-odatlarini o‘rgangan. O‘sha davr mahalliy matbuotlarining birida Isxoqxon Ibrat bir qator tillarni yaxshi bilishi xususida quyidagi ma‘lumotlar keltirilgan “Fozili insoniyadan moada qozi to‘ra janoblari turkcha, forscha, hindcha, ruscha lison bilib, yana ruscha, fransuzcha, armanicha va boshqa xatlar yozmoqqa mohirdurlar” [1].

Bundan tashqari Is‘hoqxon to‘ra tarix fanini ham yaxshi bilgan. Tarixchi-olim sifatida Is‘hoqxon to‘ra Ibrat 1913-yil iyul oyida Toshkentda ruslar tomonidan tashkil etilgan arxeologiya havaskorlar to‘garagi Axxi shahri tarixiga bag‘ishlangan ilmiy anjumanda qatnashadi. Uning ma‘ruzasi “Turkiston viloyatining gazet”da, gazeta tahririyati qoidasiga binoan ruscha “История древнего города Ахси в Ферганской области” sarlavhasi bilan э‘lon qilinadi. Ushbu maqolada Ibrat Axxi shahrining qaerda joylashgani, uning bir vaqtlar ancha gullagan shahar bo‘lganligi, qay vaqtda va nima sababdan vayron bo‘lgani, keying vaqtlarda uning o‘rnida qanday qishloqlar vujudga kelganligi haqida tarixiy-ilmiy asarlarga, faktik materiallarga, arxeologik topilmalarga asoslanib fikr yuritadi [3 - B.59].

Is‘hoqxon to‘ra Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asari xususan Farg‘ona vodiysi tarixiga bag‘ishlangan. Asar 1916-yilda yozilgan. Ayni vaqtda ta‘kidlab o‘tish o‘rinliki, ushbu asar 1913-yilda yozilganligi haqida ham manbalarda qaydlar uchraydi [3 - B.45]. Ushbu asar 1925-1926-yillarda sho‘ro mafkurasi talablari asosida taxrirdan o‘tkazilib nashr qilingan.

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, g‘arb tillarini yaxshi bilgan Isxoqxon Ibrat “Tarixi Farg‘ona” asarini yaratish jarayonida atoqli sharqshunos olimlar V.V. Radlov, V.V. Bartold va V.P. Nalivkin hamda Herman Vamberi asarlaridan unumli foydalanib, ularga o‘z munosabatini ham bildirgan [3 - B.48].

Isxoqxon Ibratning ushbu “Tarixi Farg‘ona” asari bilan tanishib chiqishdan ma’lum bo‘ladiki, asarda Farg‘ona vodiysining qadimgi davrdan boshlab Rossiya imperiyasi tomonidan Qo‘qon xonligi bosib olinishicha bo‘lgan davr tarixi haqida muhim ma’lumotlar bayoni berilgan. Biz uchun ushbu asarning qimmatligi shundaki, unda ayrim etnografik ma’lumotlar ham mavjud. Xususan, muallif o‘sha davrdagi Farg‘ona vodiysi aholisining etnik tarkibi haqida qiziqarli ma’lumotlar bergan. Chunonchi, asarda Farg‘ona vodiysi aholisi aksariyati o‘zbek, sort, tojik, qoraqalpoq, qipchoq va tog‘ taraflaridagi ko‘chmanchi qirg‘iz xalqlaridan iborat ekanligini va shuningdek, vodiyni shaxarlarida savdo bilan shug‘ullanuvchi yahudiy, hind, arman, fors, gruzin xalqlari yashaganligini yozib qoldirgan.

Asar orqali XIX asrda Farg‘ona vodiysida kechgan etnosiyosiy jarayonlar hamda ularda turli etnik jamoalarning ishtiroki haqidagi muhim ma’lumotlarni olishimiz mumkin. Shuningdek, qipchoq, qirg‘iz, tojik, qozoq, yuz va boshqa etnik jamoalarning Qo‘qon xonligining etnosiyosiy jarayonlarida faol ishtirok etganligi ko‘rsatib o‘tiladi.

Ma’lumki, Qo‘qon xonligi etnosiyosiy hayotida XIX asr o‘rtalaridan boshlab qipchoqlar muhim o‘rin tuta boshlagan. Bu esa Qo‘qon xoni Sheralixon taxtga kelishiga yordam bergan qipchoq qabilasining sardori Musulmonqulni mingboshi etib tayinlanishi bilan bog‘liq holda yuz bergan. “Sheralixon zamonida hukumat qirg‘izu qipchoq qo‘lida erdi” **[4-B.301]**. Musulmonqul keyinchalik Xudoyorxon zamonida ham katta mavqega ega bo‘lgan va mingboshi lavozimiga tayinlangan. Musulmonqul aholi dehqonchiligini rivojlantirish uchun “Chinobod” arig‘ini chiqaradi va xonga atab Qo‘qon shahrida madrasa qurdiradi. Musulmonqul davrida qipchoqlarga ko‘plab hudud va imtiyozlar beriladi. Ushbu holat esa xon va uning boshqa etnik guruxlarga mansub amaldorlarga yoqmagan. “Binobarin bu jabru zulmlardan xalos bo‘lmoq uchun Musulmonquli ziddig‘a ish qila boshlaganlar” **[4 - B.298]**. Xudoyorxon va uning mansabdorlari mingboshi Musulmonqulni Bilqillama degan joyda tor-mor qilib, uni va unga tegishli odamlarni o‘ldirishadi **[4 - B.299]**. Mazkur etnosiyosiy jarayonlar davomida juda ko‘plab begunoh qipchoqlar ham halok bo‘ladi.

Rossiya bosqini arafasida, XIX asr o'rtalarida Musulmonqulning o'g'li Abdurahmon Oftobachi Qo'qon xonligi siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan. Bundan bilish mumkinki, qipchoqlar XIX asr o'rtalarida, ya'ni Qo'qon xonligi tugatilguniga qadar xonlikda katta siyosiy kuch bo'lgan.

Asardan qipchoqlardan tashqari, qirg'izlar ham Qo'qon xonligi etnosiyosiy hayotida muhim rol o'ynaganini bilib olishimiz mumkin. Bu haqida "Tarixi Farg'ona" asarida Sheraxixonni taxtga o'tirishida qipchoqlar bilan qirg'izlar ham birday hissa qo'shgan [4 - B.298] va ular ham xonlik siyosiy hayotida muhim o'rin tutishi yozilgan. Sheraxixonning ikki rafiqasi hamda Musulmonquli qipchoqning qaynotasi, Ketmontepa hokimi Irisqulibiy ham qirg'iz bo'lganligi asarda yozib qoldirilgan [4 - B.297].

Bundan tashqari "Tarixi Farg'ona" asarida Muhammad Alixon davrida qo'shbegi lavozimida ishlagan Xushvaqtbek yuz qabilasidan ekanligi haqida ma'lumotlar keltirilgan [4 - B.296].

Rossiya imperiyasi Qo'qon xonligi hududiga bostirib kirganda Amirlashkar Aliquli Turkiston shahriga hokim etib Davlat tojik ismli shaxsni tayinlashi bayon etilgan. Bundan bilish mumkinki, Qo'qon xonligi etnosiyosiy hayotida XIX asrda tojiklar ham muhim rol o'ynaganini ko'rish mumkin.

"Tarixi Farg'ona" asarida Qo'qon xonligining siyosiy hayotida qozoqlarning muhim o'rin tutganini haqida ma'lumotlar ham uchraydi. Asarda Amirlashkar Aliquli Chimkentda yig'ilish qilib, qozoq qabilalari sardori Boyzoqbiy bilan muzokara olib borgani, qozoqlarning Rossiya imperiyasi bilan munosabatlari to'g'risida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Is'hoqxon to'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida Farg'ona vodiysida kechgan migratsion jarayonlar haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Asarda Qo'qon xoni Muhammad Alixon davrida 1829-1832-yillar oralig'ida Farg'ona vodiysining bir gurux aholisini Qoshg'arga ko'chish bayoni beriladi. Xususan, avval Buzruksonto'ra, keyingi yillarda esa Jahongirxonto'ra va Isobek mehtarlar boshchiligida qoshg'arliklar hamda ular bilan birgalikda bir qancha qo'qonlik aholi

ham Qoshg'arga ko'chib ketganlar. Ular keyinchalik birlashib, Xitoy hududiga qarashli Gulbog' degan joyga o'rnavganlar [4 - B.296].

Asarda Farg'ona vodiysining yirik shaharlari; Qo'qon, Andijon, Namangan, To'raqo'rg'on shaharlari to'g'risida geografik hamda etnografik ma'lumotlar berilgan. Ayniqsa, Qo'qon, Andijon, Namangan shaharlarining paydo bo'lishi, ularni nomlanishi kabi tarixiy-etnografik ma'lumotlar bor [3 - B.57] Is'hoqxon to'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida ba'zi shahar nomlarini etnotoponomik jihatdan izohlangan. Masalan, ushbu asarda muallif Andijon shahrini nomlanishi haqida: "Andigon – andlar" degani, "anda" turklar, o'zbeklar urug'i kabi fikrni ilgari suradi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Is'hoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari XIX asrda Farg'ona vodiysida etnik munosabatlar aks etgan mahalliy manbalar orasida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu asar orqali o'sha davrda Farg'ona vodiysi aholisining etnik holati, etnik munosabatlari hamda vodiya yuz bergan etnosiyosiy, migratsion jarayonlar hamda hududlarning etnotoponomikasi haqida muhim ma'lumotlarni olishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳақ сўз.// Туркистон вилоятининг газети. 1908, 56-сон.
2. Исҳоқхон Ибрат. Мезон уз-замон. I дафтар.
3. Жадидлар. Исҳоқхон тўра Ибрат [Матн]; рисола./ У.Долимов- Тошкент; Ёшлар нашриёт уйи, 2022.
4. «Мерос» туркуми. Фарғона тарихи. Ибрат. – Тошкент «Камалак». 1991.

O‘ZBEKISTONNING MUSTAQILLIK YILLARIDA MILLIY HUNARMANDCHILIKNING IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY RIVOJLANISHI: FARG‘ONA VODIYSI MISOLIDA

Botirov Javlonbek Tilavoldiyevich

Andijon davlat texnika instituti

“Tillar va gumanitar fanlar” kafedrası assistenti

[Tel: +998998574409](tel:+998998574409)

Email: botirovjavlonbek24@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrda milliy hunarmandchilikning rivojlanish jarayonlari Farg‘ona vodiysi misolida tahlil qilinadi. Unda milliy hunarmandchilikning tarixiy-madaniy merosni saqlash, etnik o‘zlikni namoyon etish, aholi bandligini ta‘minlash, oilaviy daromadlarni oshirish hamda hududlarning turizm salohiyatini yuksaltirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, mustaqillik yillarida hunarmandchilikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati, “Usta-shogird” an‘anasining tiklanishi, hunarmandchilik markazlarining shakllanishi va Farg‘ona vodiysidagi hududiy hunarmandchilik maktablarining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: milliy hunarmandchilik, Farg‘ona vodiysi, etnik jarayonlar, madaniy meros, “Usta-shogird”, kulolchilik, pichoqchilik, atlas, adras, hunarmandchilik markazlari, turizm.

Аннотация: В данной статье анализируются процессы развития национальных ремесел в период после обретения Узбекистаном независимости на примере Ферганской долины. В нем освещается роль национального ремесленничества в сохранении историко-культурного наследия, проявлении этнической идентичности, обеспечении занятости населения, повышении семейных доходов и туристического потенциала регионов. Также анализируется государственная политика, направленная на поддержку ремесленничества в годы независимости, возрождение традиции "Мастер-ученик," формирование ремесленных центров и особенности региональных ремесленных школ Ферганской долины.

Ключевые слова: национальное ремесленничество, Ферганская долина, этнические процессы, культурное наследие, "Мастер-ученик," гончарное дело, изготовление ножей, атлас, адрас, ремесленные центры, туризм.

Abstract: This article analyzes the development processes of national craftsmanship in the period after Uzbekistan gained independence, using the example of the Fergana Valley. It highlights the role of national craftsmanship in preserving historical and cultural heritage, demonstrating ethnic identity, ensuring employment, increasing family incomes, and enhancing the tourism potential of the regions. It also analyzes state policy aimed at supporting craftsmanship during the

years of independence, the revival of the "Master-Apprentice" tradition, the formation of craft centers, and the specific characteristics of regional craft schools in the Fergana Valley.

Keywords: *national crafts, Fergana Valley, ethnic processes, cultural heritage, "master-apprentice," pottery, knife making, atlas, adras, craft centers, tourism.*

O'zbekiston hududi qadimdan turli etnik guruhlar, madaniy an'analar va xo'jalik faoliyati shakllari o'zaro tutashgan hududlardan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, Farg'ona vodiysi tarixiy jihatdan aholining zich joylashuvi, qadimiy shahar madaniyati, savdo-hunarmandchilik markazlarining mavjudligi va turli madaniy an'analarning o'zaro ta'siri bilan ajralib turadi. Hunarmandchilik ushbu jarayonlarda nafaqat iqtisodiy faoliyat turi, balki xalqning tarixiy xotirasi, badiiy qarashlari va madaniy o'zligini ifodalovchi muhim omil sifatida namoyon bo'lgan.

Farg'ona vodiysida kulolchilik, to'qimachilik, ipakchilik, pichoqchilik, zargarlik, yog'och o'ymakorligi, temirchilik, gilamchilik va boshqa hunar turlari tarixan shakllangan. Tadqiqotlarda Marg'ilon ipak va atlas-adras, Rishton kulolchilik, Chust va Shahrixon pichoqchilik, Namangan esa ayrim charm va to'qimachilik mahsulotlari bilan ixtisoslashgani qayd etiladi.[1]

Mustaqillikdan keyingi davrda milliy hunarmandchilikka munosabat yangi bosqichga ko'tarildi. Chunki bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida hunarmandchilik bir tomondan tarixiy-madaniy merosni saqlash vositasi bo'lsa, ikkinchi tomondan o'zini o'zi band qilish, oilaviy tadbirkorlik va yangi ish o'rinlarini yaratishning muhim shakliga aylandi. Mustaqillik yillarida milliy hunarmandchilikni rivojlantirishning yangi bosqichi 1991-yilda O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgach, milliy madaniyat va tarixiy merosni qayta tiklash masalalari davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Shu jarayonda xalq hunarmandchiligi ham milliy madaniy merosning ajralmas qismi sifatida qayta baholandi. Sovet davrida ayrim an'anaviy hunar turlarining ishlab chiqarish va bozor tizimidagi mavqei o'zgargan bo'lsa, mustaqillik sharoitida ularni oilaviy va kichik ishlab chiqarish asosida qayta rivojlantirish imkoniyatlari kengaydi. Ayniqsa, milliy liboslar, kulolchilik buyumlari, yog'och o'ymakorligi, zargarlik, pichoqchilik va boshqa mahsulotlarga ichki va tashqi bozorda talabning ortishi hunarmandchilikning

iqtisodiy ahamiyatini kuchaytirdi. Davlat tomonidan hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlash siyosatining muhim bosqichlaridan biri O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PF-5242-sonli "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonining qabul qilinishi bo'ldi.[2]

Mazkur hujjatda milliy hunarmandchilik va xalq badiiy-amaliy san'atini rivojlantirish, "Usta-shogird" maktablari faoliyatini takomillashtirish, hunarmandlarni moddiy va tashkiliy jihatdan qo'llab-quvvatlash, yangi ish o'rinlari yaratish kabi vazifalar belgilandi. Farmonda hunarmandchilik faoliyati keng rivojlangan hududlarda maxsus markazlar tashkil etish va yo'qolib borayotgan hunar turlarini qayta tiklashga alohida e'tibor qaratilgan.[2] Bu siyosat Farg'ona vodiysi uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki vodiyning ko'plab shahar va qishloqlarida hunarmandchilik muayyan mahalla, oila yoki sulola doirasida avloddan-avlodga o'tib kelgan. Davlat tomonidan yaratilgan huquqiy va iqtisodiy sharoitlar bunday an'analarni zamonaviy bozor munosabatlari bilan uyg'unlashtirish imkonini berdi. Farg'ona vodiysida hunarmandchilikning hududiy xususiyatlari Farg'ona vodiysi hunarmandchiligining muhim xususiyati uning hududiy ixtisoslashuvidir. Turli shahar va tumanlarda muayyan hunar turlarining rivojlanishi tarixiy tajriba, mahalliy xomashyo, bozor talabi va ustoz-shogird an'analari bilan bog'liq bo'lgan.

Farg'ona viloyatining Rishton shahri kulolchilik san'ati bilan mashhur. Rishton kulolchilik maktabi o'ziga xos bezak, rang va texnologik uslublari bilan ajralib turadi. Bugungi kunda ham Rishton hunarmandchiligi hududning madaniy-turistik qiyofasini belgilovchi asosiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.[3] Marg'ilon esa qadimiy ipakchilik va to'qimachilik an'analari bilan mashhur. Atlas va adras ishlab chiqarish, tabiiy ipakdan mahsulot tayyorlash, an'anaviy naqsh va ranglardan foydalanish Marg'ilon hunarmandchilik maktabining asosiy xususiyatlarini tashkil etadi. Ushbu mahsulotlar milliy madaniyatning moddiy ifodasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Namangan viloyatida Chust pichoqchiligi alohida o'rin tutadi. Chust pichoqlari o'zining shakli, bezaklari va dastasiga ishlov berish usullari bilan

boshqa hududlardagi pichoqchilik mahsulotlaridan farqlanadi. Andijon viloyatining Shahrixon hududida ham pichoqchilik rivojlangan bo'lib, hunar ko'pincha ustoz-shogird an'anasi asosida davom ettirilgan.[4] Tadqiqotlarda Farg'ona vodiysi hunarmandchiligi hududiy jihatdan ipakchilik, kulolchilik, pichoqchilik, yog'ochga ishlov berish, zargarlik, to'qimachilik va boshqa yo'nalishlarga ixtisoslashgani qayd etiladi.[1] Bu holat vodiyni tarixiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishida hunarmandchilikning muhim o'rin tutganini ko'rsatadi.

Hunarmandchilikning etnik va madaniy jarayonlardagi o'rni Konferensiya mavzusining etnik jarayonlarga oid yo'nalishi nuqtayi nazaridan qaraganda, hunarmandchilikning ahamiyati ayniqsa katta. Chunki hunarmandchilik mahsulotlarida ma'lum bir hudud yoki etnik-madaniy guruhning estetik qarashlari, urf-odatlar, ramzlari va tarixiy tajribasi mujassam bo'ladi. Farg'ona vodiysi tarixan turli xalqlar va etnik guruhlar yashab kelgan hududlardan biridir. Shu sababli bu yerda hunarmandchilikning ayrim turlarida turli madaniy an'analar o'zaro ta'sir qilgan. Masalan, kiyim-kechak, bezak buyumlari, gilam, to'qimachilik mahsulotlari va uy-ro'zg'or buyumlaridagi naqshlar mahalliy madaniy tajribaning avloddan-avlodga o'tishida muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Hunarmandchilikning yana bir muhim jihati — uning oilaviy xarakteridir. Hunar ko'pincha ota-onadan farzandga, ustadan shogirdga o'tgan. Natijada nafaqat texnologik ko'nikmalar, balki kasbga munosabat, mehnat madaniyati, estetik did va milliy qadriyatlar ham avlodlar davomiyligida saqlangan. "Usta-shogird" an'anasi aynan mana shu madaniy davomiylikning muhim shaklidir. 2017-yilgi Prezident Farmonida ham "Usta-shogird" maktablarini takomillashtirish va ularning samaradorligini oshirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.[2]

Shunday qilib, hunarmandchilikni faqat mahsulot ishlab chiqarish faoliyati sifatida baholash to'g'ri emas. U milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va madaniy merosni keyingi avlodlarga yetkazish mexanizmlaridan biridir. Hunarmandchilikning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati Mustaqillik yillarida hunarmandchilikning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati yanada ortdi. Ayniqsa, kichik

shaharlar, qishloqlar va mahallalarda hunarmandchilik oilaviy tadbirkorlikning muhim ko‘rinishiga aylandi. 2017-yilgi PF-5242-sonli Farmonda hunarmandchilikni rivojlantirish orqali, ayniqsa, yoshlar, ayollar va kam ta‘minlangan oilalar bandligini ta‘minlash maqsadi alohida ko‘rsatib o‘tilgan.[2] Bu esa hunarmandchilikning faqat madaniy emas, balki ijtimoiy siyosat bilan ham bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Hunarmandchilikning iqtisodiy samarasi bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u ish o‘rinlarini yaratadi. Ikkinchidan, mahalliy xomashyodan foydalanish orqali hududiy ishlab chiqarishni rag‘batlantiradi. Uchinchidan, oilaviy daromad manbalarini kengaytiradi. To‘rtinchidan, tayyor mahsulotlarni ichki va tashqi bozorlarga chiqarish orqali hudud iqtisodiyotiga qo‘shimcha qiymat olib kiradi. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida ham hunarmandchilikni rivojlantirish, hunarmandchilikka aholini jalb qilish, “usta-shogird” munosabatlarini rag‘batlantirish, hunarmandchilik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va har bir hududda hunarmandchilikning “drayver” yo‘nalishlarini rivojlantirish vazifalari belgilangan.[5] Bu vazifalar hunarmandchilikning iqtisodiy faoliyat sifatidagi rolini yanada kuchaytirishga xizmat qildi. Hunarmandchilik va turizmning o‘zaro bog‘liqligi Bugungi kunda hunarmandchilikni turizm bilan bog‘lash Farg‘ona vodiysining iqtisodiy va madaniy salohiyatini oshirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Xususan, Rishton kulolchilik maktabi, Marg‘ilon atlas-adras an‘analari, Chust va Shahrixon pichoqchiligi, Qo‘qon va Andijon hududlaridagi turli amaliy san‘at yo‘nalishlari sayyohlar uchun nafaqat mahsulot, balki bevosita madaniy tajriba sifatida ham qiziqish uyg‘otadi. O‘zbekistonning rasmiy turizm portalida ham Farg‘ona vodiysining kulolchilik, yog‘och o‘ymakorligi, atlas, adras va ipak mahsulotlari bilan mashhurligi qayd etilgan.[3] Shu jihatdan hunarmandchilik markazlari turistik marshrutlarning tarkibiy qismiga aylanishi mumkin. Sayyoh hunarmandchilik mahsulotini xarid qilish bilan birga uni tayyorlash jarayoni, usta faoliyati va mahalliy an‘analar bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘ladi. 2018-yilda Qo‘qon shahrida Xalqaro hunarmandchilik festivalini o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul

qilingani ham O‘zbekistonda hunarmandchilikni xalqaro madaniy aloqalar va turizm bilan bog‘lashga katta e‘tibor qaratilayotganini ko‘rsatadi.[6] Bunday tadbirlar mahalliy hunarmandchilik maktablarini xalqaro miqyosda targ‘ib qilish, xorijiy ustalar bilan tajriba almashish va hunarmandchilik mahsulotlari bozorini kengaytirish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston mustaqilligi yillarida milliy hunarmandchilik jamiyatdagi etnik, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarning muhim tarkibiy qismiga aylandi. Farg‘ona vodiysi misolida bu jarayon ayniqsa yaqqol ko‘zga tashlanadi. Birinchidan, hunarmandchilik xalqning tarixiy-madaniy merosini saqlash va avloddan-avlodga yetkazishning samarali vositasi bo‘lib xizmat qilmoqda. Ikkinchidan, “Usta-shogird” an‘anasi orqali kasbiy ko‘nikmalar bilan bir qatorda milliy qadriyatlar ham davom ettirilmoqda. Uchinchidan, hunarmandchilik oilaviy tadbirkorlik, bandlik va daromad manbalarini kengaytirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shmoqda. To‘rtinchidan, Rishton, Marg‘ilon, Chust, Shahrixon kabi hunarmandchilik markazlari Farg‘ona vodiysining turistik jozibadorligini oshirishda muhim omil bo‘lib qolmoqda. Davlat tomonidan hunarmandchilikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan huquqiy va tashkiliy choralarning kuchayishi ushbu sohaning yangi bosqichga ko‘tarilishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, hunarmandchilikni turizm, kichik biznes, oilaviy tadbirkorlik va yoshlar bandligi bilan bog‘lash uning kelgusidagi rivojlanish istiqbollari belgilaydi. Shu sababli Farg‘ona vodiysida hunarmandchilikni rivojlantirishni faqat iqtisodiy faoliyat sifatida emas, balki hududning etnik-madaniy o‘ziga xosligi, tarixiy xotirasi va ijtimoiy taraqqiyotini ta’minlovchi kompleks jarayon sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Gubayeva S.S. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX века (этнокультурные процессы). – Toshkent: Fan, 1991.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PF-5242-son “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasi. Farg‘ona viloyati va Farg‘ona vodiysining turizm hamda hunarmandchilik salohiyatiga oid ma’lumotlar. Ibragimov B.Q. Farg‘ona vodiysi hunarmandchiligi tarixidan (Shahrixon pichoqlari misolida). – UZA.uz, 2025.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-noyabrdagi PQ-3991-son “Xalqaro hunarmandchilik festivalini o‘tkazish to‘g‘risida”gi qarori.

6. Esonov Z. Farg‘ona vodiysining o‘rta asrlar davri kulolchilik hunarmandchiligi tarixidan. // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2025.

7. Farg‘ona vodiysi hunarmandchiligi tarixidan. – O‘zbekiston Milliy axborot agentligi (O‘zA), 2025.

=====

HISTORY OF CARPET WEAVING IN UZBEKISTAN: ORIGINS AND DEVELOPMENT

Mallayev Dilmurot Tursunmurodvich

Tersu is a teacher of the Department of World History

ORCID: 0009-0006-8477-4135

Abstract: Carpet weaving is one of the oldest forms of traditional craftsmanship in Uzbekistan and represents an important component of the country's cultural heritage. The history of Uzbek carpet weaving reflects the interaction of ancient traditions, regional artistic schools, and socio-economic transformations that have taken place over centuries. This article examines the origins and historical development of carpet weaving in Uzbekistan, with particular attention to the regional traditions of Bukhara, Kashkadarya, Khorezm, and Surkhandarya. The study analyzes the distinctive features of weaving techniques, ornamental motifs, natural dyes, and symbolic meanings that characterize Uzbek carpets. Special emphasis is placed on the impact of the Soviet period on traditional handicrafts and the revival of carpet weaving after the independence of Uzbekistan. The research demonstrates that carpet weaving remains an essential element of the intangible cultural heritage of the Uzbek people and continues to contribute to the preservation of national identity and cultural continuity. The findings indicate that the preservation and promotion of traditional carpet-making practices play a significant role in safeguarding the rich artistic legacy of Uzbekistan and strengthening its cultural diversity.

Keywords: Uzbekistan, carpet weaving, traditional crafts, cultural heritage, Central Asia, Surkhandarya, natural dyes, ornamental patterns, regional schools.

Annotatsiya: Gilamdözlük Özbekistondagi an'anaviy hunarmandchilikning eng qadimiy shakllaridan biri bo'lib, mamlakat madaniy merosining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Özbek gilamdözligi tarixi qadimiy an'analar, mintaqaviy badiiy maktablar va asrlar davomida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning o'zaro ta'sirini aks ettiradi. Ushbu maqolada Özbekistonda gilam to'qishning kelib chiqishi va

tarixiy rivojlanişi organilgan bölib, Buxoro, Qashqadaryo, Xorazm va Surxondaryo viloyatlari an'analariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqotda o'zbek gilamlariga xos bo'lgan to'qiliş texnikasi, naqş motivlari, tabiiy böyoqlar va ramziy ma'nolarning öziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Sovet davrining an'anaviy hunarmandçilikka ta'siri va Özbekiston mustaqillikka erişgandan sönğ gilamçilikning qayta tiklanışiga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot şuni körsatadiki, gilamdözlik o'zbek xalqining nomoddiy madaniy merosining muhim elementi bölib qolmoqda va milliy öziga xoslik hamda madaniy vorisiylikni saqlab qolişga hissa qöşışda davom etmoqda. Natijalar şuni körsatadiki, an'anaviy gilamdözlik amaliyotini saqlaş va targ'ib qiliş Özbekistonning boy badiiy merosini asrab-avaylaş va madaniy xilma-xilligini mustahkamlaşda muhim rol öynaydi.

Kalit sözlar: *Özbekiston, gilamdözlik, an'anaviy hunarmandçilik, madaniy meros, Öрта Osiyo, Surxondaryo, tabiiy böyoqlar, naqşinkor naqşlar, viloyat maktablari.*

Аннотация: *Ковроткачество является одной из древнейших форм традиционного ремесла в Узбекистане и представляет собой важную составляющую культурного наследия страны. История узбекского ковроткачества отражает взаимодействие древних традиций, региональных художественных школ и социально-экономических преобразований, происходивших на протяжении веков. В данной статье рассматриваются истоки и историческое развитие ковроткачества в Узбекистане, с особым акцентом на региональные традиции Бухары, Кашкадары, Хорезма и Сурхандары. В исследовании анализируются особенности техники ткачества, орнаментальные мотивы, природные красители и символические значения, характеризующие узбекские ковры. Особое внимание уделяется влиянию советского периода на традиционное ремесло и возрождению ковроткачества после обретения Узбекистаном независимости. Исследование показывает, что ковроткачество остается важным элементом нематериального культурного наследия узбекского народа и продолжает способствовать сохранению национальной идентичности и культурной преемственности. Результаты показывают, что сохранение и популяризация традиционного ковроткачества играет важную роль в сохранении богатого художественного наследия Узбекистана и укреплении его культурного разнообразия.*

Ключевые слова: *Узбекистан, ковроткачество, традиционные ремёсла, культурное наследие, Средняя Азия, Сурхандарья, природные красители, орнаментальные узоры, региональные школы.*

Introduction

Carpet weaving is one of the oldest branches of traditional craftsmanship in Central Asia and constitutes an important part of the cultural heritage of the Uzbek people. Throughout history, carpets have served not only as household necessities but also as expressions of artistic creativity, social values, and ethnic identity. The

traditions of carpet making that developed in the territory of present-day Uzbekistan reflect centuries of cultural interaction and demonstrate the continuity of ancient handicraft practices [1].

The favorable geographical location of Central Asia along the Great Silk Road facilitated the exchange of goods, technologies, and artistic traditions among different civilizations. As a result, local weaving techniques were enriched by contacts with neighboring regions while preserving their distinctive features. According to Janet Harvey, the textile traditions of Central Asia represent a unique combination of nomadic and sedentary cultural influences [2].

Carpet weaving occupied a significant place in the economic and social life of the population. Handmade carpets were widely used in everyday life as floor coverings, wall decorations, and essential elements of family ceremonies. In many regions, carpets formed an important part of dowry traditions and reflected the social status and artistic taste of their owners [3].

Different regions of Uzbekistan developed their own weaving traditions characterized by specific ornamental patterns, color combinations, and manufacturing techniques. Particularly important are the carpet-weaving schools of Bukhara, Kashkadarya, Khorezm, and Surkhandarya, each of which contributed to the preservation and development of national artistic traditions. These regional features illustrate the diversity of Uzbek folk culture and highlight the importance of local communities in maintaining traditional knowledge [4].

Despite the influence of modernization and industrialization during the twentieth century, many traditional methods of carpet production survived and continued to be transmitted from one generation to another. Following the independence of Uzbekistan in 1991, increasing attention has been devoted to the revival and preservation of traditional handicrafts as an important component of national identity and cultural heritage [5].

The purpose of this article is to examine the historical development of carpet weaving in Uzbekistan, analyze the distinctive characteristics of regional schools,

and evaluate the cultural significance of this traditional craft in the context of preserving the country's intangible heritage.

Main Part

Historical Development of Carpet Weaving in Uzbekistan

The history of carpet weaving in Uzbekistan is closely connected with the socio-economic and cultural development of the peoples who inhabited the region. Since ancient times, carpets have occupied an important place in everyday life, serving not only practical purposes but also acting as symbols of family prosperity and artistic traditions. Historical sources indicate that weaving skills were widely practiced among both sedentary and nomadic communities, which contributed to the diversity of carpet-making traditions throughout the country [6].

The favorable geographical position of Central Asia along the Great Silk Road promoted active cultural and economic exchanges with neighboring civilizations. Through these contacts, local craftsmen adopted new artistic elements while preserving indigenous traditions. As a result, Uzbek carpet weaving developed into a distinctive form of applied art characterized by a combination of local and foreign influences [7].

During the medieval period, the flourishing cities of Samarkand, Bukhara, and Khiva became important centers of textile production. The development of trade and handicrafts under the Timurid rulers stimulated the growth of artistic industries and increased the demand for carpets and other woven products. Contemporary travelers and historical documents describe the high quality of textiles produced in Central Asia and their popularity in foreign markets [8].

In the eighteenth and nineteenth centuries, carpet weaving became one of the most widespread forms of household handicrafts. The production process was largely concentrated within families, where women played a leading role in preserving and transmitting traditional knowledge. Skills and ornamental designs were inherited from older generations, ensuring the continuity of ancient artistic traditions [9].

The nineteenth century witnessed the formation of several regional schools of carpet weaving that reflected the ethnic and cultural diversity of Uzbekistan. Bukhara carpets became famous for their symmetrical compositions and dark red shades, while Kashkadarya carpets preserved many features associated with pastoral traditions. Khorezm developed distinctive ornamental patterns influenced by local artistic preferences, whereas the Surkhandarya region maintained unique weaving techniques and decorative motifs inherited from earlier generations [10].

Traditional carpet production relied primarily on locally available raw materials. Wool obtained from sheep breeding served as the principal material, while natural dyes extracted from plants and minerals provided rich and durable colors. Madder roots, pomegranate peel, walnut shells, and indigo were widely used to produce red, yellow, brown, and blue shades. These natural coloring techniques represented an important aspect of traditional ecological knowledge and reflected the close relationship between local communities and their environment [11].

The ornamental motifs found in Uzbek carpets possess profound symbolic meanings. Geometric patterns symbolize harmony and stability, floral motifs represent fertility and abundance, while zoomorphic elements preserve traces of ancient beliefs and mythological concepts. According to researchers, the decorative compositions of carpets provide valuable information about the worldview and spiritual values of the population [12].

During the Soviet period, traditional carpet weaving experienced considerable changes due to industrialization and state economic policies. Cooperative workshops and industrial enterprises gradually replaced certain household forms of production. Synthetic dyes and modern technologies were introduced, increasing productivity but simultaneously contributing to the decline of some traditional techniques. Nevertheless, many artisans continued to preserve ancestral methods, ensuring the survival of regional traditions [13].

Following the independence of Uzbekistan in 1991, renewed attention was devoted to the preservation and revival of traditional crafts. Government initiatives and cultural institutions encouraged the restoration of ancient weaving techniques

and supported local artisans. Today, handmade carpets are recognized as important elements of the country's intangible cultural heritage and represent a valuable component of national identity [14].

Therefore, the historical development of carpet weaving in Uzbekistan demonstrates the continuity of artistic traditions that have evolved over many centuries. Despite political, economic, and social transformations, carpet weaving remains one of the most important manifestations of the cultural heritage of the Uzbek people.

Conclusion

Carpet weaving occupies a special place among the traditional crafts of Uzbekistan and represents an important component of the country's cultural heritage. The historical development of this craft demonstrates the continuity of artistic traditions that originated in ancient times and evolved under the influence of various cultural and economic factors. Throughout centuries, carpets have served not only practical purposes but have also reflected the spiritual values, aesthetic preferences, and ethnic identity of the Uzbek people [15].

The formation of regional schools in Bukhara, Kashkadarya, Khorezm, and Surkhandarya contributed to the enrichment of national carpet-making traditions and ensured the preservation of diverse ornamental styles and weaving techniques. The use of natural dyes and symbolic motifs further emphasized the originality and artistic significance of Uzbek carpets [16].

Despite the transformations caused by industrialization and Soviet economic policies, traditional carpet weaving survived and continued to be transmitted from generation to generation. Following the independence of Uzbekistan, increasing attention has been devoted to the revival and preservation of traditional crafts, which has created favorable conditions for the development of carpet weaving and the promotion of cultural heritage [17].

Therefore, Uzbek carpet weaving should be regarded not only as an important branch of handicraft production but also as a valuable element of intangible cultural heritage. The preservation and promotion of these traditions are essential for

maintaining cultural continuity, strengthening national identity, and ensuring the transmission of historical experience and artistic knowledge to future generations.

References

1. E. G. Tsareva, *Carpets of Central Asia* (Leningrad: Aurora Art Publishers, 1984), 15–20.
2. Janet Harvey, *Traditional Textiles of Central Asia* (London: Thames and Hudson, 1996), 32–36.
3. M. Dudin, *Central Asian Decorative Arts* (St. Petersburg: Russian Academy of Sciences, 1905), 58–63.
4. Valentina Gorbunova, “Traditional Crafts and Textile Production in Central Asia,” *Journal of Asian Civilizations* 18, no. 2 (2005): 121–125.
5. UNESCO, *Intangible Cultural Heritage and Traditional Crafts* (Paris: UNESCO Publishing, 2017), 41–45.
6. E. G. Tsareva, *Carpets of Central Asia* (Leningrad: Aurora Art Publishers, 1984), 21–28.
7. Janet Harvey, *Traditional Textiles of Central Asia* (London: Thames and Hudson, 1996), 37–43.
8. Denis Sinor, ed., *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 284–291.
9. Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996), 170–177.
10. E. G. Tsareva, *Carpets of Central Asia*, 54–68.
11. Janet Harvey, *Traditional Textiles of Central Asia*, 101–108.
12. S. M. Dudin, *Central Asian Decorative Arts* (St. Petersburg: Russian Academy of Sciences, 1905), 114–121.
13. Valentina Gorbunova, “Traditional Crafts and Textile Production in Central Asia,” *Journal of Asian Civilizations* 18, no. 2 (2005): 132–141.
14. UNESCO, *Intangible Cultural Heritage and Traditional Crafts* (Paris: UNESCO Publishing, 2017), 45–53.
15. E. G. Tsareva, *Carpets of Central Asia* (Leningrad: Aurora Art Publishers, 1984), 102–108.
16. Janet Harvey, *Traditional Textiles of Central Asia* (London: Thames and Hudson, 1996), 118–124.
17. UNESCO, *Intangible Cultural Heritage and Traditional Crafts* (Paris: UNESCO Publishing, 2017), 54–59.

USTRUSHONA ILK O'RTA ASRLAR QURILISH MADANIYATINI TADQIQ ETISHNING ARXEOLOGIK VA TARIXSHUNOSLIK MASALALARI

Rayimjonov Ismoiljon Xoshimjon o'g'li
GulDu o'qituvchisi
+998916221908

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ustrushona ilk o'rta asrlar qurilish madaniyatini tadqiq etishning arxeologik va tarixshunoslik masalalari tahlil qilinadi. Ustrushona hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, aniqlangan yodgorliklar hamda ularni o'rgangan mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy qarashlariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, yozma va arxeologik manbalarning Ustrushona qurilish madaniyatini o'rganishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Ustrushona, ilk o'rta asrlar, qurilish madaniyati, arxeologik tadqiqotlar, tarixshunoslik, arxeologik yodgorliklar, yozma manbalar, shaharsozlik, me'morchilik.

Abstract: This article analyzes the archaeological and historiographical issues related to the study of the construction culture of Ustrushana during the Early Middle Ages. Particular attention is paid to archaeological research conducted in the region, the identified archaeological sites, and the scholarly views of local and foreign researchers who have studied them. The significance of written and archaeological sources for investigating the construction culture of Ustrushana is also discussed.

Keywords: Ustrushana, Early Middle Ages, construction culture, archaeological research, historiography, archaeological monuments, written sources, urban development, architecture.

Аннотация: В статье анализируются археологические и историографические вопросы изучения строительной культуры Уструшаны периода раннего Средневековья. Особое внимание уделяется археологическим исследованиям, проведенным на территории Уструшаны, выявленным археологическим памятникам, а также научным взглядам отечественных и зарубежных исследователей, изучавших данную проблему. Также освещается значение письменных и археологических источников в изучении строительной культуры Уструшаны.

Ключевые слова: Уструшана, раннее Средневековье, строительная культура, археологические исследования, историография, археологические памятники, письменные источники, градостроительство, архитектура.

Ustrushona Markaziy Osiyoning qadimgi tarixiy-madaniy o'lkalaridan biri bo'lib, uning hududi qadimdan turli etnik, iqtisodiy va madaniy jarayonlar kechgan muhim tarixiy-geografik makonlardan hisoblanadi. O'lkaning geografik jihatdan Zarafshon, Sirdaryo va Farg'ona vohalari bilan tutash hududda joylashgani uning qadimgi davrlardanoq xo'jalik, savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida muhim omil bo'lgan. Ayniqsa, aholi manzilgohlarining vujudga kelishi, ilk shahar markazlarining shakllanishi, mudofaa inshootlari, turar joylar va boshqa me'moriy obyektlarning barpo etilishi Ustrushonada o'ziga xos qurilish madaniyati shakllanganidan dalolat beradi.

Ustrushonaning qadimgi va ilk asrlar davri tarixini o'rganishda arxeologik yodgorliklar muhim manba hisoblanadi. Hududda olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida qadimgi aholi manzilgohlari, qo'rg'onlar, shahar xarobalari, mudofaa devorlari, turar joy qoldiqlari, xo'jalik va hunarmandchilik inshootlariga oid ko'plab moddiy dalillar aniqlangan. Mazkur yodgorliklarning rejalashtirilishi, qurilish materiallari, me'moriy yechimlari va bunyodkorlik usullarini o'rganish Ustrushonada qurilish madaniyatining shakllanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi.

Ustrushonaning arxeologik yodgorliklarini o'rganish XIX asr oxiri - XX asr davomida bosqichma-bosqich amalga oshirilib, keyingi davrlarda tizimli arxeologik tadqiqotlar bilan davom ettirildi. O'lka hududidagi qadimgi va o'rta asr yodgorliklarining topografiyasi, xronologiyasi, me'moriy tuzilishi va moddiy madaniyatini o'rganish bo'yicha bir qator mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar izlanishlar olib bordilar. Natijada Ustrushonaning tarixiy-madaniy taraqqiyoti, shaharsozligi va me'morchiligiga oid muhim ilmiy ma'lumotlar to'plandi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida alohida yodgorlik yoki muayyan davrning me'moriy xususiyatlari o'rganilgan bo'lib, qadimgi va ilk asrlar davrida Ustrushona hududida qurilish madaniyatining shakllanishi, uning asosiy xususiyatlari va tarixiy taraqqiyot jarayonini kompleks tarzda tarixshunoslik va arxeologik materiallar asosida tahlil qilish masalasi alohida tadqiqotni talab etadi. Bugungi kunda

Yurtimizning yangicha yondashuvlar, tariximizni yozma va arxeologiya manbalari orqali shu bilan birga haqqoniy yoritishga katta etibor berilmoqda.

Mamlakatimiz hududida 4 mingga yaqin arxeologiya yodgorliklari rasmiy ro'yxatga olinib[1.4], o'tgan asrdan boshlab yurtimiz hududidagi va unga qo'shni hududlarda joylashgan arxeologik yodgorliklarda qadimshunos olimlarimiz va tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar va tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Yozma manbalar tahlili va qadimshunos olimlarimiz tomonidan olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida o'tgan asrdan boshlab, Vatanimiz hududidagi qadimiy Dovon, Choch, So'gd, Baqtriya, Xorazm kabi madaniy o'lkalardagi arxeologiya yodgorliklarida ko'plab tadqiqotlar ishlari olib borildi va ilmiy adabiyotlar yozildi. Lekin, bazi tarixiy joylashgan yodgorliklar, dastlabki davrlarda bunday tadqiqotlardan chetda qolganligini, yoki yetarlicha tizimli ravishda o'rganilmaganligini ko'rishimiz mumkin. Shunday o'lkalardan biri bu, Ustrushona tarixiy madaniy o'lkasi hisoblanadi.[2.3] Tarixiy manbalardan ma'lumki, miloddan avvalgi III asr oxiriga kelib, buyuk Kushonlar imperiyasi parchalana boshlagan davrda,[3.80] Markaziy Osiyoning o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholisi yashagan ikki daryo oralig'idagi yerlar bir qancha tabiiy-geografik hududlarga bo'linib ketganligi ko'rishimiz mumkin. Vaqt o'tga sayin bu hududlarda siyosiy tuzilmalar shakllana borib, V-VI asrlarda hududning siyosiy xaritasida dehqonchilik vohalari negizida davlatlar paydo boladi. Shunday davlatlardan biri bu Ustrushona davlati bo'lib, Markaziy Osiyo tarixida muhim ahamiyat kasb etuvchi geografik hudud shakllanadi.[2.3]

Yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar natijasida hududning katta qismi pasttekisliklar, tog' tizmalari, vodiylar va vohalar hamda bepoyon cho'llarda tashkil topganligi bois, ushbu mintaqa aholisining turmush tarzi turlicha bo'lganligini ko'rish mumkin. Qadimiy Ustrushona hududi haqidagi ma'lumot beruvchi ilk yozma manbalar ko'p hollarda asosan yunon, rim mualliflari asarlaridan, shu bilan birga xitoy sulolaviy solnomalaridan va xitoy sayyohlarining kundalik yozishmalaridan[3.81] yetib kelganligini qadimshunos olimlarimizning tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. Lekin, bu yozma manbalarda qadimgi O'rta

Osiyo haqidagi ma'lumotlarda ko'pgina tushunmovchiliklar, ko'plab tarixchilarning tortishuviga sabab bo'layotgan munozarali fikrlar mavjud ekanligini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda bu yozma manbalar asosida, tarixiy madaniy o'lka Ustrushona hududining tarixiy hayoti to'liq yaratish ancha qiyindir. O'tgan asrning ikkinchi yarimdan boshlab "Qadimiy Ustrushona" hududi joylashgan yodgorliklar tarixining ayrim muommolari tadqiqotchilar tomonidan yozma manbalar asosida, izchil ravishda o'rganila boshlangan.[2.10]l lekin shuni alohida takidlab o'tish kerak-ki, Ustrushona hududida vujudga kelgan qadimgi va ilk o'rta asrlar davriga oid yodgorliklar to'g'risida yozma manbalar kam bo'lganligi sababli, bu davrlarga oid ma'lumotlarni arxeologik tadqiqotlar orqali to'plangan ma'lumotlar tashkil etadi. Qadimdan bir qancha madaniy o'lkalar chorrasida joylashgan Ustrushona o'lkasi yashagan ajdodlarimiz moddiy va ma'naviy madaniyati o'ziga xos serqirra va boy bo'lib kelgan. Ilk o'rta asrlarda Ustrushona shaharsozligi, hududdagi yirik shaharlar me'morchiligi va turmush tarzi, hayot kechirish darajasi nuqtayi nazaridan bu davrda Markaziy Osiyoning boshqa madaniy o'lkalari (Farg'ona, Choch, Sug'd va Xorazm) shaharsozligi rivojlanishiga o'xshab o'ziga xos taraqqiy etadi va O'rta Osiyo ikki daryo oralig'ida katta salmoqqa ega bo'lib boradi. Buning asosiy sabablaridan biri bu, qadimdan o'ziga xos savdo yo'llarini hudud bo'ylab o'tganligi hisoblanadi. Qadimshunos olimlar tomonidan olib borilgan arxeologiya tadqiqotlarining eng so'ngi natijalari, vohada o'troq hayot tarzi, shahar madaniyati bilan uzviy bog'liq holda antik davrda vujudga kelganligidan guvohlik beradi. Ustrushona o'lkasida asosiy arxeologik tadqiqotlar XIX asr oxiri - XX asrning 40-50-yillardan boshlanib, bu davrda ilk marotaba yozma manbalar tahlili asosida V.V.Bartold tomonidan Ustrushona tushunchasi ilmiy muomilaga kiritiladi.[2.20]

Ustrushona geografik hududi to'g'risida ma'lumot beruvchi yozma manbalarning o'rganilishi yo'nalishida bir qator yirik manbashunos tarixchi olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ustrushona tarxiy madaniy o'lkasi to'g'risida, dastlabki davrlarda xitoyshunos olim N.Ya.Bichurin(Iakinf) O'rta Osiyo hududining qadimiy davri haqida ma'lumot beruvchi xitoy manbalari tarjimalarini ichiga olgan

asarlarida ilk marotaba Ustrushonaning “Suydushona” nomi bilan atab, bu hudud Farg‘ona bilan qo‘shni mustaqil davlat sifatida tilga olinadi.

O‘tgan XX asrning ikkinchi yarimidan boshlab, qadimshunos olimlardan N.N.Negmatov, A.I.Bilalov, T.B.Belyayev, A.A.Gritsina, O‘.P.Po‘latov (qadimiy Ustrushona hududi haqida tadqiqotlar), O‘zRFA arxeologiya instituti tomonidan tashkil qilingan Jizzax otryadi (rahbari M.H.Pardayev) hodimlari (Qaliyatepa, Qiziltepa, Pardaqlitepa, Komilbobotepe, Yoqubbobotepe kabi yodgorliklarda), Amriddin Berdimurodov, Solijon Qudratov, O‘g‘iloy Erbo‘tayeva, Bahodir To‘ychiboyev va boshqa qadimshunos olimlar, tadqiqotchilar tomonidan, yozma manba va moddiy arxeologik manbalar asosidagi ilmiy tadqiqotlar va izlanishlar olib borildi, shu bilan birga hozirgi davrda ham ilmiy tadqiqot ishlari davom etib kelmoqda. Tadqiqotlar natijasida Ustrushona hududida turli davrlarga oid 800 dan ortiq arxeologiya yodgorliklari aniqlangan bo‘lib, bu yodgorliklarning 2.4% qadimgi davrga, 60-65% ilk o‘rta asrlarga, qolganlari rivojlangan o‘rta asrlarga oid yodgorliklar tashkil etishi aniqlangan. 40 ga yaqin yodgorliklarda qazishma ishlari olib borilgan bo‘lib, ularning 11 tasi qadimiy davrga, 26 tadan o‘rtig‘i ilk, rivojlangan va so‘ngi o‘rta asrlarga oiddir.[2.27]. Tarixiy madaniy biri hisoblangan Ustrushona o‘lkasida olib borilgan tadqiqotlar natijasida, o‘lkada ilk aholi yashash manzilgohlarining paydo bo‘lishi, shaharlarning vujudga kelish jarayonlari, shaharsozlik hamda hunarmandchilikning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, hududning tarixiy geografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy hayoti muommolari bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi va bugungi davrimizda ham tadqiqotlar izchil davom etib kelmoqda. Shuni aytish mumkinki, madaniy merosimiz, tarixiy arxeologiya yodgorliklarimizni keng qamrovli ravishda o‘rganish maqsadida qadimshunos olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz, soha mutaxasislari izlanishlar olib bormoqdalar. Yurtimizning tarixiy yodgorliklarning kelajak avlodga bus-butun yetkazish vazifalari bugungi kun qadimshunoslari, tadqiqotchilari, soha mutaxasislari bilan birga shu yurtda yashayotgan har bir fuqoroning insoniylik burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қудратов С.С. Археология. Гулистон. 2022. -180 б.
2. М.Ҳ.Пардаев, Б.Б.Тўйчибоев. Уструшона қадимда ва илк ўрта асрларда(ёзма ва археологик манбалар асосида). Тошкент.: “Fan va texnologiya”, 2017, 6-312.
3. Pardayev M.H. Pardayev Sh.M. Hasanboyev T.F. Ustrushonaning oʻrta asrlar tarixiga doir yozma manbalarning qisqacha sharhi. “Markaziy Osiyo xalqlari moddiy va maʼnaviy madaniyati: zamonaviy tadqiqotlar, muammo va oʻrganish usullari” Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. Jizzax, 31-oktyabr. 2023 yil. b.80-87.
4. B.B.Toʻychiboyev. Oʻlka moddiy madaniyati tarixi (Sirdaryo oʻlkasi). Guliston-2022. 188-b.
5. Shaxobiddin Abdullayev Norqoʻzi oʻgʻli. Mirzayev Usmon. Ustrushona hududidagi arxeologik yodgorliklar va ularning oʻrganilishi. Journal of new century innovations. Volume 9 30_Issue-4_Iyun_2023.
6. Ўтмишга назар. 7-жилд, номер 5. Тошкент-2024. Б.31-36.
7. Аликсей Гритсина, Махмасидик Содиков. Ховос қадим ва ўрта асрларда. Тошкент: СМИ-АСИА, 2018-Б.-14.
8. Xoshimjon oʻgʻli, R.I, Axmatkulovich, A.A, & Mamatkarimovna, A. Z. (2024). FARGʻONA VODIYSIDA QADIMGI SHAHARSOZLIK MADANIYATINI OʻZIGA XOS RIVOJLANISHIGA OID AYRIM MULOHAZALAR. "Science Shine" International scientific journal, 13(1).
9. Алибеков, У.Ю., Райимжонов, И., & Абдуалимова, З. (2024). Уструшонада суғорма деҳқончилик маданияти тарққийси хусусида. Analysis of world scientific views International Scientific Journal, 2(1), 40-49.

=====

TURK ETNIKA GURUHI JIZZAX VOHASI ETNIK MUHITIDA

Eshonqulov Umurzoq Absamat oʻgʻli
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Umumiy tarix kafedrasi oʻqituvchisi
umurzoqeshonqulov09@gmail.com

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada Jizzax vohasi aholisi tarkibidagi etnik guruhlardan biri turk subethnosining oʻrganilish tarixi, “barlos”, “kaltatoy” va “musabozori” atamalarining kelib chiqishi, turk urugʻlarining ichki boʻlinish tarmoqlari hamda ularning Jizzax vohasi boʻylab geografik joylashuvi haqida fikr va mulohazalar bayon etilgan.

Kalit soʻzlar. Urugʻ, qabila, aymoq, elat, el, xalq, millat, etnoganez, etnik tarix, barlos, kaltatoy, musabozori

ANNOTATION. This article presents views and considerations on the history of the study of the Turk subethnos, one of the ethnic groups within the population of the Jizzakh oasis; the origins of the terms “Barlos,” “Kaltatoy,” and

“Musabozori”; the internal branches and subdivisions of Turk clans; and their geographical distribution throughout the Jizzakh oasis.

Keywords: clan, tribe, aimag, ethnic group, community, people, nation, ethnogenesis, ethnic history, Barlos, Kaltatoy, Musabozori.

АННОТАЦИЯ. В данной статье изложены взгляды и суждения об истории изучения тюркского субэтнуса, являющегося одной из этнических групп в составе населения Джизакского оазиса, происхождении терминов «барлас», «калатой» и «мусабозори», внутренних ответвлениях и подразделениях тюркских родов, а также об их географическом расселении на территории Джизакского оазиса.

Ключевые слова: род, племя, аймак, этническая группа, этнос, народ, нация, этногенез, этническая история, барлас, калатой, мусабозори.

Etnos atamasi yunoncha ἔθνος — «xalq» va onim — «nom» soʻzlaridan tarkib topib, «xalq nomi» maʼnosini anglatadi [1, 56-b.]. Etnonimlarni ilmiy oʻrganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix fani nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi, zero har bir etnonim oʻzida muayyan xalqning kelib chiqishi, etnik tarixi va madaniy-tarixiy aloqalari haqidagi qimmatli axborotni mujassam etadi.

Jizzax vohasi oʻziga xos geografik joylashuvi, qulay iqlimi oʻtroq va yarim oʻtroq aholining muqim yashab qolishi, xoʻjalik yuritishi uchun barcha tabiiy sharoitlarni yaratgan, hududda qishloq xoʻjaligi, chorvachilik doimiy va mavsumiy tarzda rivojlanib borgan hamda koʻchmanchi chorvachilikning oʻtroq dehqonchilik xoʻjaligi bilan mushtarak rivojlantirish imkoniyati koʻplab etnik guruhlarini bu joyga koʻchib kelib oʻrnashishlariga sabab boʻlgan.

Turkiy xalqlarning Markaziy Osiyoga soʻngi eng yirik migratsiyasi [2. 506-b.] (lotincha: *migratio* — koʻchaman, joyimni oʻzgartiraman) XVI-asrda Shoybonixon boshchiligida Dashti Qipchoq oʻzbeklari tomonidan amalga oshirilgan va buning natijasida Markaziy Osiyo xalqlarning etnik rang-barangligi oshib borgan.

Dashti Qipchoqdan oʻzbek qabilalari kirib kelgunga qadar Jizzax vohasida koʻplab turk-turklashgan moʻgʻul qabilalari, eroniy tilli xalqlar bilan birga yashab kelgan. Oʻzbek xalqi tarkibidagi turk urugʻlarini B.X.Karmishyeva tadqiq etib turk guruhga qarluq, turk, barlos, kalta-tay, musa-bozori va mugʻul (mugʻal, moʻgʻul) qabilalarini kirtadi. Jizzax vohada yashovchi turk urugʻlari haqida umumiy malumotlar keltirib oʻtadi.

B.X.Karmishyeva o'zining tadqiqotlarida turk urug'larinig Markaziy Osiyodagi xalqlar orasida joylashuvi xaritasini tuzib chiqadi. [3. 2.23]

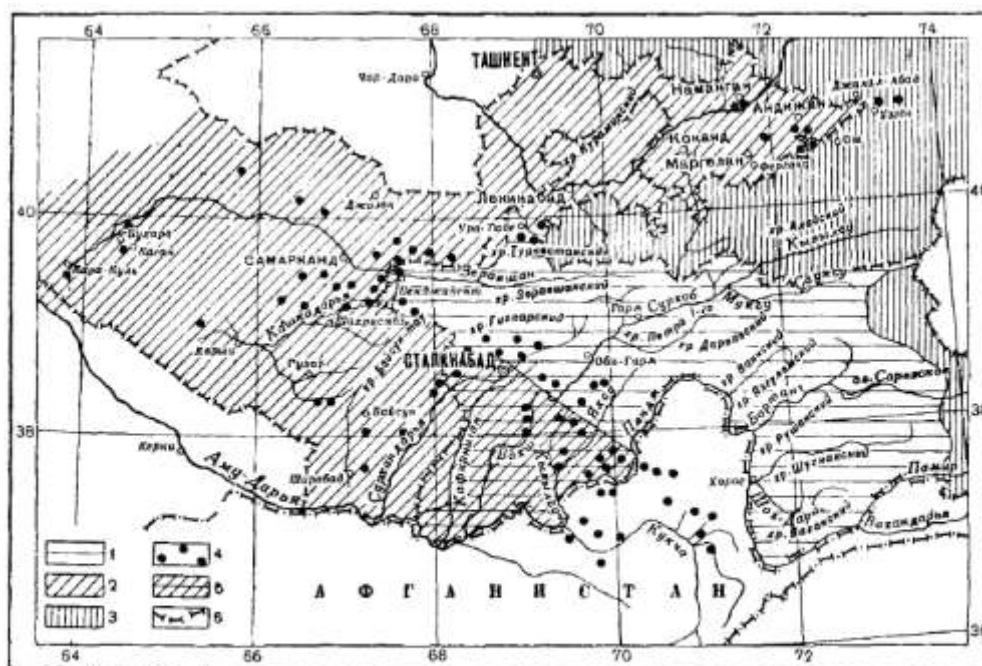

Рис. 1. Расселение тюрков среди других народов Средней Азии (схематическая карта): 1 — таджики; 2 — узбеки; 3 — киргизы; 4 — тюрки; 5 — смешанное таджикско-узбекское население; 6 — границы республики

Xaritadan ayon bo'lishicha, turk urug'i Jizzax vohasining janubiy hududlarida, asosan Turkiston tog' tizmasi etaklari bo'ylab hamda g'arbiy qismida Nurota tog' tizmasi atrofida tarqalgan, Jizzax vohasida turk urug'larning barlos, kalta toy urug'larni uchratishmiz mumkun

G. F. Blagova va X. D. Daniyarov tadqiqotlarida Jizzax vohasidagi turk etnografik guruhlarining tarixiy joylashuvi masalasiga ham e'tibor qaratilgan. Mualliflar informatorlarning ma'lumotlari va tarixiy manbalarni tahlil qilish asosida Jizzax turklarining Andijon hududidan XVI asr boshlarida ko'chib kelgan bo'lishi mumkinligini qayd etadilar.[4. 93.b]

1917–1926-yillardagi ma'lumotlarga ko'ra, Sovet O'rta Osiyosi hududida turklar soni 66 578 kishini tashkil etgan. Shundan: qarluq 9 410 kishi, mo'g'ul 2 565 kishi, barlos, kalta-toy, musa-bozori va "turk" qabilasining boshqa vakillari jami 54 603 kishini tashkil qilgan. Mazkur turklarning taqsimlanishi quyidagicha bo'lgan: Buxoro (sobiq Buxoro amirligi hududida) 21 940 kishi, Samarqand viloyatida 8289 kishi, Farg'onada 20 179 kishi, Qirg'izistonning O'sh va Jalolobod viloyatlarida 4 216 kishini tashkil qilgan. [3. 2.23]

Jizzax vohasida keng tarqalgan turkiy urug‘lardan biri-barloslar bo‘lib, bu etnonim Chingizxon davridan beri ma’lumdir. “Barulos” so‘zi mo‘g‘ul tilidan “semiz, kuchli” deb tarjima qilinadi. Shu bilan birga, u “sarkarda, lashkarboshi, jasur jangchi” ma’nolarini ham anglatib, qabila a’zolarining harbiy jasorati bilan bog‘liq bo‘lgan.[5.320.b] XIII-asrning. Ikkinchi yarmida Ila(Ili) daryosi bo‘ylaridan Qashqadaryo vohasiga ko‘chib kelgan. XIV-XV-asrlarda shu voha aholisining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim ro‘l o‘ynagan. Amir Temur Barlos. qabilasidan bo‘lib, sarkarda va viloyat amirlarini asosan shulardan tayinlagan. Barloslarning bir guruhi temuriylar va boburiylar davrida Afg‘oniston va Hindiston hududiga ko‘chib o‘tgan. XIX-asrda birgina Dehli shaxrida. atrofida 15 ming Barlos. yashaganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Barloslar turkiy tilning qorluqchigil lahjasida so‘zlashgan. [6. 122.b]

Asl barloslar rivoyatlarga ko‘ra, olti urug‘dan (olti aka-ukadan — *shash bacha*) tashkil topgan: Tolib-bacha, Qozi-bacha, Polat-bacha, Ohsak-bacha, Ne‘mat-bacha va Shash-bacha. Rivoyatlarga ko‘ra, bu olti aka-ukaning otasi Mahma-Nazir bo‘lib, u Amir Temurning onasi tomonidan amakisi hisoblangan Mir-Amir Qarachoraning oltinchi avlodidan edi. Shuningdek, bu aka-ukalardan hozirgi davrgacha sakkiz avlod o‘tgan deb hisoblanadi.

Barloslar shevasi o‘zbek tilining qorluq–chigil lahjasiga mansub bo‘lib, o‘z belgilariga ko‘ra o‘zbek tilining shahar shevalariga yaqin turadi. Shu bilan birga, bu shevada ayrim qipchoq lahjalariga xos lingvistik xususiyatlar ham uchraydi. Biroq, qipchoq lahjasi shahar shevalariga kirmagani sababli, barloslar lahjasini qorluq–chigil va qipchoq lahjalari o‘rtasidagi oraliq turdagi o‘zbek lahjasi sifatida baholash mumkin.[5.320. b]

Vohada tarqalgan turk urug‘laridan biri kaltatoy urug‘udir o«Turk» etnik guruhining bo‘linmalaridan. Kaltatoy. bir qancha kichik urug‘lar (muazzamini, maxatori, mirzo kaltatoyga bo‘lingan. Kaltatoy. Farg‘ona vodi-yida, Jizzax vohasi Nurota va Molguzar tog‘larining shimoliy yon bag‘irlarida, Zarafshon daryosining o‘rta oqimlarida, Surxon- Qoratog‘ daryolarining yuqori va o‘rta oqimlarida, Afg‘onistonning tog‘li rayonlarida (Ko‘kchadaryo bo‘ylarida) yashagan.

Kaltatoylarning katta hududda tarqalib yashashi ularning o'tmishda ko'p sonli urug' bo'lganligidan darak beradi. XIX-asr. oxiri va XX-asr. boshlarida Kaltatoylar batamom o'troqlashib, o'z urug' nomini unutgan. Jizzax, Qashqadaryo va boshqa viloyatlarda Kaltatoy nomi bilann ataluvchi qishloqlar bor. [7.66.b]

Kalta-tay (o'zlarini *kalta-toy* deb ataydilar) barloslarga qaraganda kamroq o'rganilgan. Ular xuddi barloslar kabi o'sha hududlarda tarqalgan bo'lib, son jihatidan ulardan ancha kam. Tarixda bu qabila ancha yirik bo'lib, kengroq hududlarga tarqalgan ko'rinadi. Buni toponimik ma'lumotlar hamda ayrim o'zbek qabilalari va janubi-g'arbiy qirg'izlar orasida "kalta-tay" urug' nomining uchrashi tasdiqlaydi.

Afg'onistonda kalta-taylar Ko'kchi daryosi havzasida, xususan, Jarmga qarashli Xash tog'li vodiysida yashaydi. Ushbu vodiydagi 11 qishloqdan 9 tasida kalta-taylar, 2 tasida esa tojiklar istiqomat qiladi. Kalta-taylar Surxondaryo havzasida yashovchi barloslar singari, o'zlarini 7–8 avlod oldin Shahrisabzdan ko'chib kelganlar deb biladilar. Inqilobdan oldingi davrda ular qashqadaryolik qabiladoshlari bilan aloqada bo'lgan bo'lsalar-da, hozirgi paytda bunday aloqalar to'xtagan. Har ikki guruh ham uch asosiy bo'linmaga kiradi: Muazzamoni (boshqa talaffuzda — Maxatzamoni), Maxattari va Murza-kalta-tay.

Muazzamoni urug'i barloslarga ma'lum darajada qarindosh bo'lgan (ular "pir-dosh" hisoblangan) va ular bilan o'zaro nikoh aloqalariga kirishgan. Kalta-taylar dashti-qipchoq kelib chiqishli o'zbeklar bilan nikoh qurmaganlar. Hanaka daryosi, Qarato'g' daryosi hamda Surxon havzalaridagi kalta-taylarning bir qismi qadimdan tojiklar bilan nikoh qurgan va ikki tilli bo'lib kelgan. Boshqa qismi esa nikoh aloqalarini faqat o'z guruhlar doirasida amalga oshirgan. Kalta-taylarning (xuddi shuningdek, Musa-bozorilarning) kelib chiqishi haqida esa hozircha hatto taxminiy mulohaza ham aytib bo'lmaydi, chunki ular yetarlicha o'rganilmagan. Rivoyatlar, xalq etimologiyasi va urug' bo'linmalari bu masalada ishonarli ma'lumot bermaydi.

Musa-bozorilar (o'zlarini *muso-bozori* deb ataydilar) asosan tog'larda, odatda boshqa turklarga qaraganda yuqoriroqda yashaganlar. Ularning asosiy yashash hududi — Hanaka daryosi va Qarato'g' daryosi havzalari, ya'ni Hisor vodiysi va uni

shimoldan o‘rab turgan Hisor tizmasi yon bag‘irlari hisoblanadi (1924/25-yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra, 1365 kishi). Qashqadaryo yuqori oqimida ham musa-bozorilar mavjud bo‘lib (xuddi shu ma‘lumotlarga ko‘ra, 655 kishi), ular o‘zlarini 8–9 avlod oldin Hisordan ko‘chib kelganlar deb hisoblaydilar. Biroq ikki guruh o‘rtasidagi aloqalar inqilobdan oldin uzilgan.

Hanaka va Qarato‘g‘ daryosi bo‘yidagi musa-bozorilar quyidagi bo‘linmalarga ega: Chori, Kulobi, Yo‘lmo, Orta-buzi, Qal‘ai-javr, Kalta-tosh va Tojik. Qashqadaryo yuqori oqimida (hozirgi Panjikent tumaniga qarashli Farob, Denov va Sumsor hududida) yashovchilar Maxamadi bo‘linmasiga kiradi. Shu hududning nisbatan pastki qismida, hozirgi Shahrisabz tumaniga qarashli qismida yashovchilar esa quyidagi bo‘linmalarga ajratiladi: Urin-Badal, Kallyar, Qarali, Savunpazi. Musa-bozorilar odatda tog‘li tojiklar bilan yonma-yon yashaganlari sababli ular bilan muloqot qilgan, nikoh aloqalariga kirishgan va asosan ikki tilli bo‘lgan.

Turk urug‘iga mansub Hazratqulov Avaz Umatqulovich 41-maktab tarix fani o‘qituvchisi, aytishicha Bugungi kunda turk urug‘lariga mansub aholi Jizzax viloyatining bir qator hududlarida istiqomat qiladi. Jumladan, Baxmal tumani Barlos mahalla fuqarolar yig‘inida (MFY) — Barlos, Qutlug‘obod MFYning Yo‘ldoshboy va Kaltatoy qishloqlarida, shuningdek Barlos qishlog‘ida barlos va kaltatoy urug‘lari vakillari yashaydi. Sh. Rashidov tumanining Ko‘rpasoy, Uchtepa, Kuyovbosh, Yangi hayot va Bobur MFY hududlarida ham istiqomat qiladilar. G‘allaorol tumanining Jiydali MFYga qarashli Turk qishlog‘ida ham mavjud. Zomin tumanining Turkman MFYga qarashli Beshbuloq qishlog‘ida turklar yashaydi.[8] XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Mirzacho‘lning o‘zlashtirilishi jarayonida ushbu urug‘larning ayrim vakillari cho‘l hududlariga ko‘chib o‘tgan bo‘lib, hozirgi kunda ular viloyatning turli tumanlarida tarqoq holda istiqomat qilib kelmoqdalar.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkunki qadimiy xalqlardan biri bo‘lgan o‘zbeklar juda ko‘p etnik guruhlardan tashkil topgan. Tarixiy manbalarda o‘zbeklar 92 yirik urug‘dan iborat ekanligi qayd etib o‘tilgan bo‘lib bu urug‘lar o‘z navbatida yirik shaxobchalarga, shaxobchalar yana mayda bo‘laklarga, bo‘laklar to‘plarga, to‘plar ota va sulolalarga bo‘linib ketadi. Maqolamizning xotimasida shuni alohida

ta'kidlab o'tmoqchimizki, xalqimizning etnik guruhlarini aniqlash bilan bir qatorda, uning etnik tarixini o'rganib, yoshlarimizni ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini bilan yoritib berish bugunning dolzarb vazifasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qorayev S. Etnonimika. — T., 1979.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-жилд. — Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2000. — Б. 506.
3. Б.Х.Кармышева., Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков // Советская этнография., №1 январь-февраль., Москва., 1960., ст. 2-21
4. Благова Г. Ф., Данияров Х. Д. Говоры «тюрков» Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы // Вопросы языкознания. — 1966. — № 6. — С. 93
5. Этнический атлас Узбекистана.с Институт "Открытое Общество" — Фонд содействия — Узбекистан, 2002. 320-б
6. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 1-жилд (А—Б). — Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2000. — Б. 122.
7. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. — Тошкент, 2000. — К ҳарфи. — Б. 66.
8. Dala yozuvlari 2026-yil yanvar Ko'rpasoy MFY

=====

O'ZBEK XALQINING AN'ANAVIY TIBBIY BILIMLARIDA ASALNING O'RNI

Bazarbayev Sanjar Xamzayevich
Jizzax davlat pedagogika universiteti
tarix o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlari tizimida asalning tutgan o'rni etnografik va tarixiy-madaniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Asalning xalq tabobatidagi ahamiyati uning oziq-ovqat mahsuloti sifatidagi xususiyatlari bilangina cheklanmay, turli kasallik va holatlarda qo'llanilgan tabiiy shifobaxsh vosita sifatidagi funksiyasi bilan ham belgilanadi. Tadqiqotda asalning shamollash, yo'tal, tomoq og'rig'i, holsizlik, ovqat hazm qilish bilan bog'liq ayrim holatlar, yara va kuyishlarni davolashda xalqona usullarda qo'llanilishi haqidagi qarashlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: asal, asalari, xalq tabobati, an'anaviy tibbiy bilimlar, etnografiya, etnologiya, shifobaxsh mahsulot, dorivor vosita, xalqona davolash, Abu Ali ibn Sino, Markaziy Osiyo tibbiyoti, an'anaviy madaniyat.

Аннотация. В данной статье с этнографической и историко-культурной точек зрения анализируется роль меда в системе традиционных медицинских знаний узбекского народа. Значение меда в народной медицине не ограничивается его свойствами как пищевого продукта, оно также определяется его функцией как природного целебного средства, применяемого при различных заболеваниях и состояниях. В исследовании освещаются народные представления и способы применения меда при лечении простуды, кашля, боли в горле, слабости, некоторых расстройств пищеварения, ран и ожогов.

Ключевые слова: мед, пчела, народная медицина, традиционные медицинские знания, этнография, этнология, лечебный продукт, лекарственное средство, народное лечение, Абу Али ибн Сина (Авиценна), медицина Центральной Азии, традиционная культура.

Abstract. This article analyzes the role of honey in the system of traditional medical knowledge of the Uzbek people from an ethnographic and historical-cultural perspective. The significance of honey in folk medicine is not limited to its properties as a food product; it is also determined by its function as a natural healing remedy used in various diseases and conditions. The study highlights popular views and traditional methods of using honey in the treatment of colds, coughs, sore throats, weakness, certain digestive issues, wounds, and burns.

Keywords: honey, bee, folk medicine, traditional medical knowledge, ethnography, ethnology, healing product, medicinal remedy, folk treatment, Abu Ali ibn Sino (Avicenna), Central Asian medicine, traditional culture.

KIRISH

Xalqning an'anaviy tibbiy bilimlari uning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, tabiat bilan munosabati va kasalliklarning oldini olish hamda davolashga oid qarashlari asosida shakllangan. Har bir jamiyatda tabiatdagi o'simliklar, hayvonot mahsulotlari, mineral moddalar va oziq-ovqat mahsulotlaridan shifobaxsh maqsadlarda foydalanishning o'ziga xos shakllari vujudga kelgan. O'zbek xalqining an'anaviy madaniyatida ham salomatlikni saqlash, kasalliklarni yengillashtirish va organizmni mustahkamlash bilan bog'liq xalqona tajribalar muhim o'rin egallaydi.

An'anaviy tibbiy bilimlar ko'pincha maxsus tibbiy muassasalardan tashqarida, oilaviy muhitda shakllanib, avloddan-avlodga og'zaki tarzda yetkazilgan. Bunday bilimlar tarkibida dorivor o'simliklardan foydalanish, parhez, turli tabiiy mahsulotlarni iste'mol qilish, issiq-sovuq muvozanati haqidagi qarashlar va kasallik alomatlarini kuzatish kabi amaliy tajribalar mavjud bo'lgan. Buxoro xalq tabobati tarixiga oid tadqiqotlarda ham Markaziy Osiyoda xalqona davolash tajribalarining

shakllanishi va Abu Ali ibn Sino merosi bilan bog'liq tibbiy an'analar alohida qayd etiladi. [1:180]

Ana shunday tabiiy mahsulotlardan biri asal hisoblanadi. Asal insoniyat tarixida oziq-ovqat sifatida qadimdan qo'llanib kelish bilan birga, turli tibbiy an'analarda dorivor vosita sifatida ham foydalanilgan. Zamonaviy ilmiy sharhlarda asalning oziq-ovqat va tibbiy mahsulot sifatidagi qo'llanilishi qadimgi davrlarga borib taqalishi, uning tarkibida turli biologik faol moddalar mavjudligi qayd etiladi. [2:326]

O'zbek xalqining kundalik turmushida asalning alohida qadrlanishiga uning yoqimli ta'mi, saqlanish xususiyati, oziqaviy qiymati va xalq tabobatida qo'llanilishi sabab bo'lgan. Xalq tabobatiga oid o'zbek tilidagi materiallarda asal turli holatlarda sog'liqni mustahkamlash va ayrim kasalliklarni yengillashtirish maqsadida tavsiya qilingan tabiiy ne'mat sifatida talqin etiladi.[3:37-38]

Asalning xalq tabobatidagi o'rnini o'rganish masalasi, avvalo, uning tarixiy tibbiy merosdagi mavqeini aniqlashni talab etadi. Markaziy Osiyoda tibbiy bilimlarning rivojlanishida Abu Ali ibn Sinoning "Al-Qonun fi-t-tibb" asari alohida o'rin egallaydi. Ushbu asar besh kitobdan tashkil topgan bo'lib, unda umumiy tibbiy nazariya, dorivor moddalar, kasalliklar va murakkab dorivor birikmalar masalalari tizimli ravishda bayon qilingan.[4:39-40]

Ibn Sino merosida oziq-ovqat va dorivor moddalar o'rtasidagi munosabatga katta e'tibor berilgan. U dorivor vositalarni qo'llashda insonning yoshi, mizoj xususiyatlari, iqlim va boshqa shart-sharoitlarni hisobga olish zarurligini ta'kidlagan. [5:41-42] Uning tibbiy merosida asal ham turli dorivor birikmalar tarkibida uchraydi; tarixiy qo'lyozma nusxalarda asal ishtirokidagi ichimlik va dorivor preparatlar qayd etilgan. [6:43-44]

Shu nuqtayi nazardan, o'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlarida asalning o'rnini o'rganish nafaqat xalq tabobatining ayrim usullarini qayd etish, balki xalqning tabiat ne'matlari haqidagi tasavvurlari, sog'lom turmush tajribasi va avlodlararo bilim almashinuvini tahlil qilish imkonini beradi.

Maqolaning asosiy maqsadi — o‘zbek xalqining an’anaviy tibbiy bilimlari tizimida asalning qo‘llanilish shakllari, unga berilgan shifobaxsh mazmun va ushbu bilimlarning tarixiy-madaniy ildizlarini tahlil qilishdan iborat.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, etnografik, strukturaviy-funksional va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi. Asosiy manbalar sifatida xalq tabobatiga oid materiallar, Markaziy Osiyo tibbiy merosiga doir ilmiy tadqiqotlar, Abu Ali ibn Sino merosiga oid manbalar hamda asalning tibbiy xususiyatlarini o‘rgangan zamonaviy ilmiy sharhlar tahlil qilindi.

Tarixiy-qiyosiy metod orqali asalning qadimgi va o‘rta asrlar tibbiy an’analaridagi o‘rni hamda uning zamonaviy xalq tabobatidagi qo‘llanilishi o‘rtasidagi umumiylik va farqlar aniqlandi.

Etnografik yondashuv asalga oid bilimlarni oddiy tibbiy retseptlar yig‘indisi sifatida emas, balki xalqning kundalik hayoti, oilaviy tajribasi va tabiat haqidagi tasavvurlari bilan bog‘liq madaniy hodisa sifatida o‘rganishni nazarda tutadi.

Manbashunoslik tahlili orqali esa tarixiy manbalarda keltirilgan ma’lumotlar bilan keyingi davrlarda shakllangan xalqona qarashlarni farqlashga harakat qilindi.

Shuningdek, maqolada zamonaviy tibbiy tadqiqotlardan foydalanilganda ularning natijalari xalq tabobatidagi qarashlar bilan aynanlashtirilmaydi. Masalan, bolalarda o‘tkir yo‘tal bo‘yicha sistematik sharhlarda asal yo‘tal simptomlarini kamaytirishda ma’lum foyda berishi mumkinligi ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, dalillar sifati past yoki juda past deb baholangan.[7:45-47] Shu sababli tarixiy xalqona tajriba va zamonaviy klinik dalillar alohida kategoriyalar sifatida ko‘rib chiqildi.

NATIJALAR

O‘zbek xalqining an’anaviy tibbiy bilimlarida asalning o‘rni, avvalo, uning tabiiy va foydali oziq sifatida qadrlanishi bilan bog‘liq. Asal uzoq vaqt saqlanishi, yuqori energetik qiymati va yoqimli ta’mi bilan kundalik ovqatlanishda muhim mahsulot bo‘lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, uning “shifo” bilan bog‘liq tasavvurlari xalq tabobatining tarkibiy qismiga aylangan.

Asalga nisbatan shakllangan xalqona qarashlarning muhim jihati shundaki, u ko‘pincha alohida dori sifatida emas, balki boshqa mahsulotlar bilan birga qo‘llanilgan. Asalning sut, limon, turli dorivor o‘simliklar yoki iliq ichimliklar bilan iste‘mol qilinishi [8] bunga misol bo‘la oladi.

Bunday tajribaning shakllanishida oilaviy bilimlarning ahamiyati katta bo‘lgan. Katta avlod vakillari o‘z tajribalarini farzandlari va nabiralariga yetkazgan, natijada ayrim davolash usullari mahalliy va oilaviy an‘anaga aylangan.

Shu sababli xalq tabobatidagi asalga oid bilimlarni o‘rganishda “retsept”ning o‘zidan tashqari, kimdan o‘rganilgani, qachon qo‘llanilgani, qanday maqsadda ishlatilgani va qanday sharoitda avlodga yetkazilgani kabi masalalar ham muhimdir.

Asalning xalq tabobatidagi eng keng tarqalgan qo‘llanilish yo‘nalishlaridan biri nafas yo‘llari bilan bog‘liq holatlardir. Xalq tajribasida asal iliq ichimliklar bilan birga iste‘mol qilinib, yo‘tal va tomoqdagi noqulaylikni kamaytirishga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaralgan.

Mazkur xalqona tajriba zamonaviy tadqiqotlarda ham qisman o‘rganilgan. Bolalarda o‘tkir yo‘tal bo‘yicha 2023-yilda e‘lon qilingan sistematik sharhda asal ayrim hollarda yo‘tal chastotasi va uyqu bilan bog‘liq simptomlarni kamaytirishi mumkinligi aniqlangan, biroq mualliflar mavjud dalillarning sifatini past yoki juda past deb baholagan. [9:82-84]

Bu holat xalq tabobati tajribasi bilan zamonaviy ilmiy dalillar o‘rtasidagi munosabatni ehtiyotkorlik bilan baholash zarurligini ko‘rsatadi. Ya‘ni xalq orasida uzoq vaqt davomida qo‘llanib kelgani ma‘lum bir mahsulotning barcha kasalliklarni davolashini anglatmaydi.

Asalning yo‘talda qo‘llanilishi uning tomoqni yumshatuvchi xususiyati va yoqimli ta‘mi [10] bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Xalq tabobatida asal tomoqdagi quruqlik yoki noqulaylikni kamaytirish maqsadida ham qo‘llanilgan. Uning yumshoq konsistensiyasi va shirinligi sababli iliq ichimliklar tarkibida iste‘mol qilish odati shakllangan.

Tarixiy tibbiy manbalarda asalning turli dorivor moddalar bilan birga ishlatilgani ham uchraydi. Ibn Sino an'analariga oid materiallarda asal asosidagi dorivor birikmalar va ichimliklar qayd etilgan.[11:54-56]

Bunday tarixiy tajriba Markaziy Osiyo tibbiy tafakkurida oziq-ovqat va dori o'rtasidagi chegaraning hozirgi zamondagidek qat'iy bo'lmaganini ko'rsatadi.

Asalning oziq-ovqat va dorivor mahsulot sifatidagi ikki tomonlama xususiyati uning xalq tabobatidagi mavqeini belgilovchi muhim omillardan biri bo'lgan.

Asalning xalq tabobatidagi yana bir muhim yo'nalishi teri shikastlanishlari, yara va kuyishlar bilan bog'liq.

Asalning yara parvarishida qo'llanilishi juda qadimiy an'anaga ega bo'lib, zamonaviy tibbiy adabiyotlarda ham bu masala keng o'rganilgan. Sistematik sharhlarda asal ayrim yuzaki kuyishlar va ayrim yaralarda bitish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqida dalillar mavjudligi qayd etilgan. Biroq tadqiqotlar sifati va yaralar turi o'rtasidagi farqlar sababli umumiy xulosalar chiqarishda ehtiyotkorlik zarurligi ta'kidlanadi. [12:25-27]

2015-yilgi Cochrane sharhida asal bilan yara davolash bo'yicha 26 ta tadqiqot va 3011 nafar ishtirokchi ma'lumotlari tahlil qilingan. Mualliflar ayrim kuyishlar bo'yicha ijobiy natijalarni qayd etgan bo'lsalar-da, ko'plab taqqoslashlarda dalillar sifati past yoki juda past ekanini ko'rsatgan. [13:18-21]

Bu ma'lumotlar xalq tabobatidagi asalga oid tajribalarni butunlay inkor etish yoki uni universal dori sifatida qabul qilish emas, balki uning tarixiy amaliyotdagi o'rnini ilmiy jihatdan to'g'ri baholash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbek xalq tabobatida asal organizmni mustahkamlovchi va quvvat beruvchi mahsulot sifatida ham qadrlangan. [14] U ayrim hollarda ovqat hazm qilish faoliyati bilan bog'liq noqulayliklarda iste'mol qilingan.

Tarixiy tibbiyot tizimlarida ham asal turli ichimliklar va dorivor aralashmalar tarkibiga kiritilgan. Ibn Sino "Qonun"ining dorivor preparatlarga oid qismlarida sirka, suv va asal asosidagi aralashmalar qayd etilgan. [15:12-15]

Bunday misollar asalning qadimgi tibbiyotda nafaqat mustaqil mahsulot, balki boshqa dorivor moddalarni birlashtiruvchi komponent sifatida ham ishlatilganini ko'rsatadi.

Xalq tabobatida esa bunday aralashmalarning retseptlari hudud, oila va mahalliy tajribaga qarab farqlangan bo'lishi mumkin.

Asalning xalqona tibbiy talqinida kasallikni davolash bilan bir qatorda, organizmni mustahkamlash g'oyasi ham muhim o'rin egallaydi.

An'anaviy bilimlarda "dori" tushunchasi ko'pincha kasallik paydo bo'lgandan keyingi davolash bilan cheklanmaydi. Sog'lom odamning quvvatini saqlash, mavsumiy holsizlikni kamaytirish va organizmni mustahkamlash ham muhim vazifa hisoblangan.

Shu nuqtayi nazardan, asalning kundalik yoki mavsumiy ravishda iste'mol qilinishi xalqona profilaktika shakllaridan biri sifatida talqin qilinishi mumkin.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ham asal tarkibida fenolik birikmalar, flavonoidlar, fermentlar va boshqa biologik faol komponentlar mavjudligi, ayrim asal turlarida antioksidant va antimikrob xususiyatlar kuzatilishi qayd etiladi. [16:36-38]

Biroq asalning kimyoviy tarkibi uning botanika manbasi, geografik kelib chiqishi va boshqa omillarga qarab o'zgarishi mumkin. Shu sababli barcha asal turlarining tibbiy xususiyatlari bir xil deb qarash ilmiy jihatdan to'g'ri emas.

O'zbek xalq tabobatida asal ko'pincha boshqa tabiiy mahsulotlar bilan birgalikda qo'llanilgan.

Bunday kombinatsiyalarda asalning ikki xil funksiyasi ko'zga tashlanadi. Birinchidan, u oziqaviy va ta'm beruvchi komponent sifatida xizmat qiladi. Ikkinchidan, xalqona tasavvurda dorivor o'simlik yoki boshqa mahsulotning foydali xususiyatini kuchaytiruvchi vosita sifatida qaraladi.

Turli an'anaviy tibbiyot tizimlari bo'yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham asal dorivor o'simliklar bilan birga qo'llanilgan preparatlarning tarkibiy qismi sifatida qayd etiladi. [17:52-54]

Bunday amaliyot Markaziy Osiyo tibbiy an'analarini o'rganishda ham muhim metodologik masalani yuzaga chiqaradi: xalq tabobatidagi mahsulotni alohida emas, balki mahsulotlar majmuasi va qo'llash usuli bilan birga tadqiq qilish kerak.

MUHOKAMA

Olingan natijalar asalning o'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlaridagi o'rni uch asosiy yo'nalishda ko'rsatish imkonini beradi.

Birinchi yo'nalish — oziqaviy funksiyasi.

Ikkinchi yo'nalish — profilaktik va quvvatlantiruvchi funksiyasi.

Uchinchi yo'nalish — xalqona shifobaxsh vosita sifatidagi funksiyasi.

Mazkur uch yo'nalish bir-biridan keskin ajralmagan. Aksincha, an'anaviy dunyoqarashda oziq-ovqat bilan dori o'rtasidagi chegara nisbatan moslashuvchan bo'lgan.

Asalning aynan shu xususiyati uni xalq tabobatida uzoq vaqt davomida qo'llash imkonini bergan.

O'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlarini o'rganishda Abu Ali ibn Sino merosiga murojaat qilish alohida ahamiyatga ega. Ibn Sinoning "Al-Qonun fi-t-tibb" asari Sharq va G'arb tibbiyotining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan fundamental tibbiy asarlardan biri bo'lgan. [18:14-18]

Ibn Sino tibbiyotda dori vositalarining ta'sirini aniqlashda tajriba va kuzatuvning ahamiyatini ham alohida ta'kidlagan. Uning "Qonun"ida dorilarning xususiyatlarini aniqlash uchun ma'lum shartlarga rioya qilish zarurligi bayon qilingan. [19:45-48]

Bu jihat xalq tabobatidagi tajriba tushunchasi bilan ham ma'lum darajada qiyoslanishi mumkin. Chunki xalq orasida ham ayrim mahsulotlarning foydasi uzoq muddatli kuzatuv va takroriy tajriba asosida baholangan.

Asalning zamonaviy tibbiyotdagi o'rni bo'yicha tadqiqotlar uning ayrim biologik xususiyatlarini tasdiqlashga imkon berdi. Jumladan, asalning ayrim turlarida antimikrob va antioksidant faollik mavjudligi ko'rsatilgan. [20:96-99]

Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy adabiyotlar asalning barcha kasalliklarni davolashi haqidagi keng xalqona tasavvurlarni tasdiqlamaydi.

Masalan, yaralarni davolash bo'yicha Cochrane sharhi ayrim ijobiy natijalarni qayd etgan bo'lsa-da, mavjud tadqiqotlarning ko'pchiligida dalillar sifati past yoki juda past ekanini ta'kidlaydi. [21:78-81]

Demak, ilmiy nuqtayi nazardan asalning ayrim foydali xususiyatlari mavjudligini tan olish bilan uni universal davolash vositasi sifatida baholash o'rtasida katta farq mavjud.

An'anaviy tibbiy bilimlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning og'zaki va amaliy tarzda uzatilishidir.

Oilalarda bu bilimlar ko'pincha buvi, buva, ota yoki ona tomonidan yosh avlodga o'rgatilgan. "Shamollaganda asal ichish", "yo'talda asal qo'shilgan iliq ichimlikdan foydalanish" kabi tajribalar ana shunday kundalik bilimlarning namunasi sifatida qaralishi mumkin.

Bunday bilimlarning ilmiy ahamiyati shundaki, ular muayyan jamiyatning kasallik, sog'liq, tabiat va oziq-ovqat haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi.

Shuning uchun xalq tabobatiga oid bilimlarni faqat "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" mezoni bilan baholash yetarli emas. Ularni tarixiy-madaniy hodisa sifatida ham o'rganish lozim.

XULOSA

Tadqiqot natijalari o'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlari tizimida asal ko'p funksiyali mahsulot sifatida namoyon bo'lganini ko'rsatadi. U oziq-ovqat mahsuloti bo'lish bilan birga, xalqona tasavvurda sog'liqni saqlash, organizmni quvvatlantirish, ayrim kasallik alomatlarini yengillashtirish va yara-kuyishlarni davolash bilan bog'liq vosita sifatida ham qadrlangan.

Asalning xalq tabobatidagi qo'llanilishi uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, Markaziy Osiyo tibbiy merosi, xususan, Abu Ali ibn Sino an'analari bilan ham bog'liq. Ibn Sino tibbiy merosida asalning dorivor birikmalar tarkibida qo'llanilishi uning tarixiy tibbiyotdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, xalq tabobatidagi asalga oid bilimlar ko'pincha oilaviy tajriba orqali avloddan-avlodga o'tgan. Bu bilimlarning ayrimlari

bugungi kunda ham kundalik turmushda saqlanib qolgan bo'lsa, boshqalari zamonaviy tibbiyot va farmatsevtika rivoji natijasida o'zgarib bormoqda.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asalning ayrim biologik va terapevtik xususiyatlarini qo'llab-quvvatlaydi. Xususan, bolalarda o'tkir yo'tal simptomlarini yengillashtirish va ayrim yara-kuyishlarda mahalliy qo'llash bo'yicha ma'lum dalillar mavjud. Biroq mavjud klinik dalillarning sifati va qo'llash sharoitlari turlicha bo'lgani sababli asalni universal davolash vositasi sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asoslanmagan.

Shu sababli o'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlarida asalning o'rnini o'rganishda ikki jihatni birgalikda hisobga olish zarur: bir tomondan, uning xalq madaniyati va tarixiy tajribasidagi ahamiyati, ikkinchi tomondan esa, zamonaviy tibbiyot tomonidan aniqlangan foydali xususiyatlari va xavfsizlik talablari.

Umuman olganda, asal o'zbek xalqining an'anaviy tibbiy bilimlarida oziq-ovqat, profilaktik mahsulot, xalqona shifobaxsh vosita va madaniy meros unsuri sifatida namoyon bo'lgan. Mazkur mavzuni yanada chuqurroq o'rganish uchun O'zbekistonning turli hududlarida yashovchi keksa avlod vakillari, xalq tabiblari va asalarichilar bilan dala tadqiqotlari hamda og'zaki tarix usuliga asoslangan intervyular o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1982. – B. 180.
2. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. 2-jild. – Toshkent: Fan, 1982. – B. 325–326.
3. Abduqodir Sattorov. Mo'miyo va asal foydalari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B. 37–38.
4. Abduqodir Sattorov. Mo'miyo va asal foydalari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B. 39–40.
5. Abduqodir Sattorov. Mo'miyo va asal foydalari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B. 41–42.
6. Abduqodir Sattorov. Mo'miyo va asal foydalari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B. 43–44.
7. Abdulaziz Saidnuriddin o'g'li. O'zbek xalq tabobatidan o'gitlar. – Toshkent: Ekstremum Press, 2009. – B. 45–47.
8. Dala yozuvlari, Jizzax viloyati, Arnasoy tumani, Sirdaryo viloyati, Sirdaryo tumani, 2023

9. Abdulaziz Saidnuriddin o'g'li. O'zbek xalq tabobatidan o'gitlar. – Toshkent: Ekstremum Press, 2009. – B. 82–84.
10. Dala yozuvlari, Samarqand viloyati, Bulung'ur tumani, 2024
11. Abdulaziz Saidnuriddin o'g'li. O'zbek xalq bolalar tabobatidan. – Toshkent: Vektor-Press, 2009. – B. 54–56.
12. M. Nabiyev, E. Jo'rayev, H. Xayrullayev. Tabiiy davolar. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – B. 25–27.
13. Karimov V.A., Shomahmudov A. Xalq tabobati va zamonaviy ilmi tibda qo'llaniladigan shifobaxsh o'simliklar. – Toshkent: Ibn Sino, 1993. – B. 18–21.
14. Dala yozuvlari, Buxoro viloyati, Vobkent tumani, 2024
15. Jo'rayev E. va boshq. Shifobaxsh giyoh va sharbatlar. – Toshkent: Mehnat, 1992. – B. 12–15.
16. Matchanov J. Tabiiy shifo manbalari va sog'lom hayot. – Toshkent, 2006. – B. 36–39.
17. Abu Ali ibn Sino. Tibbiy o'gitlar. – Toshkent: Mehnat, 1991. – B. 52–54.
18. Po'latova T.P., Xolmatov X.X. Farmakognoziya amaliyoti. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2002. – B. 14–18.
19. Sattorov A. Mo'miyo va asal foydalari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2015. – B. 45–48.
20. Saidnuriddin o'g'li A. O'zbek xalq tabobati. – Toshkent: Qaqnus Media, 2017. – B. 96–99.
21. Nabiyev M., Jo'rayev E., Xayrullayev H. Tabiiy davolar. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – B. 78–81.

=====

QASHQADARYO VOHASINING HUDUDIIY-ETNIK QIYOFASI: ETNIK JOYLASHUV, URUG'-QABILA TARKIBI VA ETNOMADANIY O'ZLIKNING SHAKLLANISHI

ABDULLAYEV ANVARJON AKRAM O'G'LI

TDYU huzuridagi M.S.Vosiqova nomidagi

akademik litsey o'qituvchisi, O'zbekiston

ORCID raqami 0009-0006-5612-2199

E-mail: @aanvarjonabdullayev2001@gmail.com

Telefon raqami +998976334889

***Annotatsiya:** Maqolada Qashqadaryo vohasining hududiy-etnik qiyofasi geografik muhit, tarixiy-etnik joylashuv, urug'-qabila tarkibi, etnolingvistik xususiyatlar, xo'jalik va turmush tarzi hamda marosimlar o'zaro bog'liqligida tahlil qilinadi. Qashqadaryo o'zbeklarining shakllanishida mahalliy aholi bilan bir qatorda qipchoq, qarluq, o'g'uz va boshqa turkiy guruhlarining tarixiy ta'siri muhim o'rin tutgan. Etnotoponimik va tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida qipchoq va*

qarluq etnolingvistik zonalari, shuningdek, Kitob–Shahrisabz hududidagi o‘zbek-tojik til kontaktlari yoritiladi. Qashqadaryoning etnomadaniy qiyofasi umumiy o‘zbek etnomadaniy makonining tarixiy-geografik va etnolingvistik jihatdan differensiallashgan mintaqaviy varianti sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, etnologiya, etnik joylashuv, urug‘-qabila, etnotoponim, qipchoq, qarluq, o‘g‘uz, dialekt, etnomadaniy o‘zlik.

Аннотация: Аннотация: В статье анализируется территориально-этнический облик Кашкадарьинского оазиса во взаимосвязи с географической средой, историко-этническим положением, родоплеменным составом, этнолингвистическими особенностями, хозяйством и образом жизни, а также обрядами. В формировании узбеков Кашкадарьи, наряду с местным населением, важное значение имело историческое влияние кипчаков, карлуков, огузов и других тюркских групп. На основе этнотопонимических и историко-этнографических данных освещаются этнолингвистические зоны Кипчака и Карлука, а также узбекско-таджикские языковые контакты на территории Китаб-Шахрисабз. Этнокультурный облик Кашкадарьи интерпретируется как историко-географически и этнолингвистически дифференцированный региональный вариант общего узбекского этнокультурного пространства.

Ключевые слова: Кашкадарья, этнология, этническое расселение, племена, этнотопоним, кипчак, карлук, огуз, диалект, этнокультурная идентичность.

Abstract: The article examines the territorial-ethnic profile of the Kashkadarya oasis through the interrelation of geographical environment, historical settlement, tribal composition, ethnolinguistic differentiation, economy, everyday life, local speech and family rituals. The formation of the Uzbek population of the region is interpreted as a long-term process of interaction between local populations and several Turkic components. Particular attention is paid to Kipchak and Karluk ethnolinguistic layers, uzbek-tajik language contacts in the Kitab–Shahrisabz area, and ethnonyms and ethnotoponyms as carriers of historical memory. The concept of a regional “Qashqadaryocha” ethnocultural identity is interpreted within the broader Uzbek ethnocultural space.

Keywords: Kashkadarya, ethnology, ethnic settlement, tribes, ethnotoponym, Kipchak, Karluk, Oghuz, dialect, ethnocultural identity.

Qashqadaryo vohasining zamonaviy etnik-madaniy qiyofasi uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar mahsulidir. Hududning tabiiy-geografik sharoiti, tog‘oldi va tekislik landshaftlarining almashinuvi, qadimiy sug‘orma dehqonchilik o‘choqlari hamda chorvachilik uchun qulay yaylovlar aholi joylashuvi va xo‘jalik faoliyatining hududiy xususiyatlarini belgilagan. Shu bilan birga, voha tarix davomida turli etnik guruhlar uchrashgan, aralashgan va mahalliy jamoalarga singib borgan makon bo‘lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Tadqiqotda tarixiy-etnografik adabiyotlar, Qashqadaryo toponimik materiallari, dialektologik tadqiqotlar, etnodemografik ma'lumotlar hamda vohaning marosim va urf-odatlariga bag'ishlangan ilmiy ishlar asosiy manba sifatida foydalanildi. XIX asr rus sharqshunos va o'lkashunoslari N.V. Xanikov, A.P. Xoroshxin, A.L. Kun, N.A. Mayev kabi tadqiqotchilarning kuzatuvlari tarixiy etnik joylashuv va turmush tarzi haqidagi ma'lumotlarni qiyoslash imkonini beradi. XX–XXI asrlarda F.Sh. Salayevning etnodemografik ishlari, T. Nafasov va boshqa toponimistlarning etnotoponimik tadqiqotlari, A. Shermatov, T. Nafasov, A. Jo'rayev, A. Mamatqulov, A. Ishayev, A. Nosirov, Sh. Muhammadjonov, Q. Mamayev, S. Rahimov va boshqa dialektologlarning ishlari muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi; Tarixiy-qiyosiy metod turli davr va hududlardagi etnik jarayonlarni solishtirishda; tarixiy-genetik metod urug'-qabila va etnomadaniy belgilar kelib chiqishi hamda shakllanish bosqichlarini izohlashda; retrospektiv metod hozirgi etnik, til va madaniy belgilar orqali tarixiy qatlamlarni tiklashda; tarixiy-tipologik metod hududlar va guruhlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni tizimlashtirishda; tarixiy-xronologik metod esa voqeaning vaqt davomida bosqichma-bosqich rivojini aniqlashda qo'llandi.

Qashqadaryo vohasining etnik makoni bir xil va o'zgarmas hudud emas. Qarshi vohasi tekisliklari, Kitob-Shahrisabz tog'oldi zonasi, Qamashi-Dehqonobod yo'nalishidagi tog'oldi hududlari hamda G'uzor-Chiroqchi tomonlaridagi yaylov va dehqonchilik makonlari tarixan turli xo'jalik va migratsiya aloqalariga ega bo'lgan. Shu sababli etnik guruhlarining hududiy joylashuvi ham qat'iy ma'muriy chegaralar bilan emas, balki tarixiy aloqalar va aralashish darajalari bilan izohlanadi [7, 39].

Qashqadaryo o'zbeklarining shakllanishini shartli ravishda quyidagi model orqali ifodalash mumkin: mahalliy qatlam→qadimgi turkiy komponentlar→o'rta asrlardagi turkiy-mo'g'ul guruhlarini→Dashti Qipchoqdan kelgan o'zbek urug'lari→keyingi ichki migratsiya, nikoh aloqalari va assimilyatsiya. Bu jarayon guruhlarining bir-birini to'liq almashtirishi emas, balki uzoq muddatli qo'shilish va aralashish jarayonidir [3; 28].

Qashqadaryo hududida o‘zbeklarning an’anaviy urug‘-qabila tarkibi rang-barang bo‘lib, uning izlari etnotoponimlar, qishloq nomlari, avlod xotirasi va tarixiy manbalarda uchraydi. Etnografik tadqiqotlar natijasida Qashqadaryo viloyati hududida 92 o‘zbek urug‘idan taxminan 60 dan ortig‘i yashaydi (1-jadval).

1-jadval

Viloyat hududida yashovchi asosiy o‘zbek urug‘lari va ularning joylashuvi

Urug‘-qabila	Qashqadaryodagi tarixiy/toponimik qayd	Asosiy dalil
Barlos	Shahrisabz va Kitob tumanining yuqoqri tog‘likka tutash hududlari	Barlos etnotoponimlari: Musobozor, Kaltatoy, Tarag‘ay toponimlari
Kenagas	Qashqadaryo vodiysi bo‘ylab	Etnonim va etnotoponimlar; tarixiy guruh xotirasi
Qipchoq	Chiroqchi, Ko‘kdala, Qamashi, G‘uzor va ayrim boshqa hududlar	Qipchoq etnotoponimlari, dialektologik materiallar
Mang‘it	Qarshi vohasi va boshqa hududlar	Mang‘it bilan bog‘liq etnotoponimlar
Qo‘ng‘irot	Viloyatning o‘rta qismida joylashgan tog‘likning tekislikka tutashgan hududlari	Qo‘ng‘irot etnotoponimlari va etnografik qaydlar
Nayman	Vohaning ayrim qishloq va mahallalarida	Nayman etnotoponimlari
Jaloyir	Qashqadaryo hududida tarixiy qaydlar	Jaloyir etnonimi va toponimik dalillar
Do‘rmon	Ayrim qishloq va toponimlarda	Do‘rmon etnotoponimlari
Qang‘li	Ayrim hududlarda	Qang‘li etnonimi va toponimik izlar
Saroy	Qarshi vohasi va boshqa joylarda	Saroy etnotoponimlari, viloyatning 8 ta tumanida mavjud.
Qutchi	Tarixiy-etnografik qaydlarda	Qutchi/Qushchi shakllari va guruh xotirasi
Uz	Ko‘kdala tumanining markaziy hududlari	Uz etnonimi bilan bog‘liq toponimlar

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlarni tahlil qilar ekanmiz, viloyat aholisining asosiy joylashuvi ham Qashqadaryo va uning irmoqlari vodiysi bo‘ylab zich yashaydi.

Qashqadaryo hududida o‘zbek aholisining ikki asosiy etnolingvistik yo‘nalishi — qipchoq va qarluq qatlamlari — nisbatan yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bunda “zona” tushunchasi ma’muriy chegara emas, balki ma’lum nutq xususiyatlari va tarixiy etnik qatlamning ustunligi sifatida tushuniladi. Qipchoq xususiyatlari ayniqsa Chiroqchi, Ko‘kdala, Qamashi va G‘uzor tomonlarda sezilarli bo‘lsa, Qarluq

qatlamlari Kitob, Shahrisabz, Koson va Yakkabog‘ tumanlari hamda Qarshi, Shahrisabz shaharlarining markaziy qismi va unga tutash qishloqlarda kuchliroq namoyon bo‘ladi (2-jadval).

2-jadval

Qashqadaryo viloyati aholisi lahjalari va uning tarqalishi

Etnolingvistik zona	Asosiy hududlar	Xarakterli xususiyat
Qipchoq	Chiroqchi, Ko‘kdala, Qamashi, G‘uzor va ayrim qo‘shni hududlar	Qipchoq dialektal xususiyatlari, qishloq nutqining ayrim o‘ziga xosligi, etnografizmlar
Qarluq	Kitob, Shahrisabz, Qarshi, Koson, Yakkabog‘ning ayrim hududlari	Qarluq asosli nutq, shaharcha va voha nutqining differensial xususiyatlari
Oraliq hududlar	Qipchoq va Qarluq zonalarini tutashdigan joylar	Aralash yoki o‘tish xususiyatlari, ikki qatlamning o‘zaro ta’siri
O‘zbek-tojik kontakt hududlari	Viloyatning sharqiy qismidagi tog‘li tumanlar	Fors-tojik tili bilan uzoq muddatli kontakt natijasidagi fonetik va leksik ta’sirlar

Qashqadaryo viloyati qarluq lahjasi Farg‘ona vodiysi, Toshkent dialektidan birmuncha farq qiladi. Jadval ma’lumotlariga ko‘ra ushbu dialect viloyatning aholi zich yashaydigan tarixiy tuman, shaharlarida so‘zlashiladi. Viloyat qarluq lahjasini ham leksik-fonetik jihatdan shartli 2 ga ajratiladi:

1. Kitob-Shahrisabz qarluq shevasi
2. Qarshi qarluq shevasi

Kitob-Shahrisabz qarluq shevasida umumturkiy qatlam va so‘zlashuv leksikasida tojik tilining fonetik ta’siri va o‘ziga xos singarmoniya biroz seziladi. Mahalliy og‘zaki nutqda “gididi/girdi” (atrof, tevarak), “tut” (to‘rt), “bachcha” (bola), “hamsaya” (qo‘shni) kabi birliklarning faol qo‘llanishi kuzatiladi. Shuningdek, hozirgi zamon fe’l shaklining “yapti” qo‘shimchasi “kelopti, qilopti” shaklida talaffuz qilinadi. Aynan shu xususiyat orqali Kitob-Shahrisabz shevasiga tojik tilining fonetik ta’siri yaqqol seziladi.

Qarshi qarluq shevasida esa Kitob-Shahrisabz qarluqchasidan farqli ravishda leksik-fonetik xususiyatlar umumiy qarluq lahjasiga yaqinroq. Lekin tovush singarmoniyasida katta katta farq mavjud [5; 56-b].

Qashqadaryo viloyati qipchoq shevasi umumiy o'zbek qipchoq lahjasiga singarmonik, leksik, fonetik jihatdan deyarli farq qilmaydi. 2-jadval ma'lumotlari bo'yicha qipchoq shevasida so'zlashuvchilar viloyatning markaziy tumanlarida istiqomat qilishadi. Qipchoq lahjasida so'zlashuvchilar taxminan viloyat aholisining 55 %dan ortig'ini tashkil etadi. Bu ko'rsatkich tumanlar kesimida farq qilib Chiroqchi, Ko'kdala tumanlarida 80 %gacha ko'tariladi. Muborak, Mirishkor tumanlarida 15-20 %gacha o'zgarib boradi.

Qashqadaryo o'zbeklarining shakllanishida qarluq va qipchoq qatlamlari asosiy yo'nalishlardan biri bo'lsada, tarixiy o'g'uz komponentlarini ham butunlay chetlab bo'lmaydi. O'g'uz komponentini tarixiy-etnolingvistik qatlam sifatida, yozma manba, etnotoponim, dialekt material va boshqa dalillar bir-birini tasdiqlagan holatlarda baholash maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, Qashqadaryo etnolingvistik shakllanishini "qarluq+qipchoq asosiy qatlamlari→O'g'uz va boshqa turkiy komponentlar → mahalliy eroniy aholi bilan uzoq muddatli kontakt → zamonaviy hududiy etnomadaniy qiyofa" modeli orqali tushuntirish mumkin. Bu model etnik tarixni bitta urug' yoki bitta til qatlamiga qisqartirmaslik imkonini beradi.

Kitob-Shahrisabz hududidagi qarluq asosli o'zbek nutqi boshqa qarluq hududlari bilan umumiy jihatlariga ega bo'lsada, uning mahalliy fonetik, leksik va intonatsion xususiyatlari tarixan, o'zbek-tojik til kontaktlari ta'sirida shakllangan bo'lishi mumkin. Tarixchi, etnolog va lingvist olimlar o'zbek tilining qarluq lahjasi tarkibidagi Kitob-Shahrisabz shevasi shakllanishida quyidagi omillarni keltirishadi:

-geografik joylashuv omili; tabiiy sharoitning qulayligi, Buyuk ipak yo'li yaqinida joylashganligi, savdo-hunarmandchilik va shaharsozlik madaniyati takomillashib, o'troq shahar turmush tarzining shakllanishi;

-tarixiy omil: turli tarixiy davrlarda xususan, Movarounnahrning qadimiy Kesh viloyatining markazi ekanligi, tarixiy Samarqand va Qarshi shaharlari madaniy-iqtisodiy ta'sir etganligi;

Mazkur holat Samarqand shahri, Kattaqo'rg'on, Urgut, Buxoro o'zbeklari, Denov-Sariosiyo kabi hududlar bilan qiyoslash uchun muhim imkoniyat beradi.

Biroq bu hududlarning barchasini bitta lahja sifatida birlashtirish mumkin emas. Ular o‘zaro yaqin, ammo turli darajadagi til kontaktlari va tarixiy sharoitlarga ega areallardir. Qashqadaryoda ayniqsa Kitob–Shahrisabz makonini alohida mikrodialektologik kuzatuvlar asosida tadqiq etish ilmiy yangilik berishi mumkin.

Etnomadaniy o‘zlik faqat etnik nom yoki urug‘ga mansublik bilan belgilanmaydi. U xo‘jalik faoliyati, qarindoshlik tizimi, mahalla, kundalik muloqot, oilaviy marosimlar, diniy-amaliy tasavvurlar, folklor va tarixiy xotira orqali mustahkamlanadi. Qashqadaryoning tog‘oldi va tekislik hududlarida dehqonchilik va chorvachilikning turli nisbatlarda uyg‘unlashuvi turmush tarzining hududiy variantlarini shakllantirgan [10, 159].

Shu ma’noda “Qashqadaryocha” etnomadaniy o‘zlikni alohida etnik birlik sifatida emas, balki umumiy o‘zbek etnomadaniy makonining tarixiy-geografik va etnolingvistik jihatdan differensiallashtirilgan mintaqaviy varianti sifatida tushunish lozim.

Qashqadaryoni Xorazm, Samarqand-Buxoro, Farg‘ona va Surxondaryo bilan qiyoslash hududiy o‘zlikning o‘ziga xosligini aniqroq ko‘rsatadi. Xorazmda vohaning nisbatan yaxlit sug‘orma-dehqonchilik makoni va mahalliy dialektal an’analar kuchliroq bo‘lsa, Qashqadaryoda tog‘oldi-tekislik o‘tish zonalarida va dehqonchilik-chorvachilik kombinatsiyasi katta ahamiyatga ega. Samarqand-Buxoro makonida o‘zbek-tojik til kontaktlari kengroq shahar-madaniy muhit bilan bog‘langan; Qashqadaryoning Kitob-Shahrisabz hududida esa shu kontaktning o‘ziga xos mahalliy ko‘rinishlari kuzatiladi [8, 210-b].

Farg‘ona vodiysida aholi zichligi, shahar-qishloq aloqalari va qadimiy sug‘orma dehqonchilik tizimi etnomadaniy jarayonlarning boshqa modelini yuzaga keltirgan. Surxondaryo bilan qiyosda esa Qipchoq qatlamlari, janubiy hududlararo aloqalar va chorvachilik madaniyatining ayrim umumiy jihatlari ko‘rinadi. Demak, Qashqadaryo o‘ziga xosligi faqat bitta etnik komponent bilan emas, balki bir necha qatlamning aynan shu geografik muhitda qo‘shilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqotning muhim amaliy natijalaridan biri Qashqadaryodagi urug‘-qabila nomlari va etnotoponimlarning hududiy tarqalishini xaritalash imkoniyatidir. Xarita

“urug‘ nomi + etnotoponim + qishloq + tuman + manba + tarixiy davr” tamoyili asosida tuzilishi lozim. Bunda “Qandli etnotoponimi qayd etilgan hudud” kabi ehtiyotkor belgilar ishlatilishi, etnotoponimning o‘zi hozirgi urug‘ joylashuvining mutlaq dalili sifatida ko‘rsatilmasligi kerak.

Tahlil va natijalar: Qashqadaryoning etnik makonini faqat ma‘muriy tumanlar yoki zamonaviy aholini ro‘yxatga olish ko‘rsatkichlari orqali tushuntirish etarli emasligini ko‘rsatadi. Hududiy-etnologik tahlilda tarixiy migratsiya, urug‘-qabila xotirasi, etnotoponim, dialekt, xo‘jalik va marosim bir-birini to‘ldiruvchi dalillar tizimini tashkil etadi. Ayniqsa qipchoq va qarluq zonalarini qat‘iy chegaralashdan ko‘ra, ularning ustunlik va o‘tish hududlarini aniqlash ilmiy jihatdan aniqroqdir.

Etnotoponimlar Qashqadaryo etnik tarixini tiklashda juda muhim manba bo‘lsada, ularni tarixiy hujjatlar va dala materiallari bilan tekshirish zarur. Masalan, barlos, mang‘it, kenagas, qipchoq, qo‘ng‘irot, nayman va boshqa etnonimlar bilan bog‘liq joy nomlari etnik xotiraning izlarini saqlashi mumkin, biroq nomning paydo bo‘lish va saqlanish mexanizmi har bir hududda alohida tekshirilishi kerak.

Til materiallari ham etnik tarixning to‘g‘ridan-to‘g‘ri “pasporti” emas. Biror fonetik yoki leksik xususiyat ko‘pincha qo‘shni areal, ikki tillilik, shahar-madaniy ta’sir yoki umumiy innovatsiya natijasi bo‘lishi mumkin. Shuning uchun Kitob-Shahrisabz nutqidagi fors-tojik ta’sirini o‘rganishda fonetika, leksika, urg‘u va intonatsiya bo‘yicha tizimli dala materiallari to‘planishi lozim.

Umuman, Qashqadaryo uchun quyidagi integrativ model taklif etiladi: geografik muhit → tarixiy etnik joylashuv → urug‘-qabila qatlamlari → xo‘jalik va turmush → til/lahja va mahalliy leksika → marosim va ijtimoiy institutlar → tarixiy xotira → hududiy etnomadaniy o‘zlik. Mazkur model etnologiya, tarixiy geografiya va dialektologiya kesishmasida yangi tadqiqot yo‘nalishini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar: Qashqadaryo vohasining etnik-madaniy qiyofasi geografik muhit, tarixiy-demografik jarayonlar, migratsiya, urug‘-qabila tarkibi, xo‘jalik, til va marosimlarning uzoq muddatli o‘zaro ta’siri natijasidir.

- Voha o'zbeklarining urug'-qabila tarkibi ko'p qatlamli bo'lib, barlos, kenagas, qipchoq, mang'it, qo'ng'iroq, nayman, jaloyir, do'rmon, qang'li, saroy, qutchi, uz va boshqa guruhlar bilan bog'liq tarixiy-etnotoponimik izlar mavjud;
- Qipchoq va qarluq qatlamlari Qashqadaryo etnolingvistik makonining muhim yo'nalishlari bo'lsada, ularni qat'iy ma'muriy chegaralar bilan tenglashtirish mumkin emas; o'tish va aralash hududlar mavjud;
- Kitob-Shahrisabz hududining qarluq asosli nutqi o'zbek-tojik til kontaktlari ta'sirida o'ziga xos fonetik va leksik belgilarni shakllantirgan bo'lishi mumkin. Bu masala maxsus dialektologik dala tadqiqotini talab etadi;
- Giddi/girdi, tut, bachcha, hamsaya va "o'lay sangga" kabi mahalliy nutq birliklari hududiy leksikaning dala materiallari sifatida qiziqarli bo'lib, ularning areal va etimologik maqomi alohida tekshirilishi zarur;
- Qashqadaryoning "Qashqadaryocha" etnomadaniy o'zligi alohida etnik birlik emas, balki umumiy o'zbek etnomadaniy makonining tarixiy-geografik va etnolingvistik jihatdan differensiallashgan mintaqaviy variantidir;
- Qashqadaryo etnik tarixini yanada chuqur o'rganish uchun etnotoponimik ma'lumotlar, tarixiy manbalar, dialekt yozuvlari va dala etnografiyasi yagona raqamli ma'lumotlar bazasida birlashtirilishi lozim;
- Qashqadaryo urug'-qabila nomlari va etnotoponimlari bo'yicha tumanlar kesimida elektron ma'lumotlar bazasini yaratish;
- Etnotoponimlarni tarixiy hujjatlar, etnografik manbalar va dala kuzatuvlari bilan o'zaro tekshirish;
- Kitob-Shahrisabzdagi o'zbek-tojik til kontaktlarini Samarqand, Buxoro, Urgut, Denov-Sariosiyo hududlari bilan qiyosiy o'rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akmatov O. Qashqadaryo vohasi qishloq jamoasining ijtimoiy tuzilishi (XX asr boshlarida). T: 2025. 45-b.
2. Jabborov X. Qashqadaryo shevalarining o'rganilish tarixidan // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. Istanbul - 2025. 234-b.
3. Jabborov X., Chariyeva S.T. Qashqadaryo viloyati shevalar tadqiqiga doir ayrim qaydlar // ACUMEN: International Journal of Multidisciplinary Research. 2024. 28-b.

4. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. Toshkent "Mash'ala" 2020. 34-b.
5. Ochildiyev L. Qashqadaryo vohasi tarixiy-madaniy yodgorliklari, ziyoratgohlari ularning tarixiy-etnografik xususiyatlari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2025.47–56-b.
6. Raxmanov B.A., Boypo'latova S.A., Qo'ziboyeva S.A. Qashqadaryo va Surxondaryo Qipchoq dialekt va etnografizmlarini yaxlit o'rganish muammolari // Modern Science and Research. 2023. B.228–232-b.
7. Salayev F.Sh. XX asrda Qashqadaryo vohasi aholisining etnodemografik holatini o'rganilishi va tadqiq etilishi // Ilm-fan va innovatsiya. 2024. 39-b.
8. Salayev F.Sh. XX asr 50–80-yillarida Qashqadaryo vohasi aholisining demografik holati va etnik tarkibi. T:2023. 210-b.
9. Tirkasheva D. Qashqadaryo vohasidagi motam marosimlarida saqlanib qolgan qadimgi e'tiqod izlari // Наука и инновации. 2025. 41–44-b.
10. Tursunova I. Qashqadaryo o'zbeklarining oilaviy marosimlari tarixi: urf-odatlar va qadriyatlar tizimidagi uzluksizlik // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. 2026. 159-b.

****=====****

O'ZBEK XALQINING AN'ANAVIY MAROSIMLARIDA ASAL VA ASALARINING O'RNI

Bazarbayev Sanjar Xamzayevich
Jizzax davlat pedagogika universiteti
tarix o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek an'anaviy madaniyatida asal va asalarichilik mahsulotlarining oilaviy marosimlar, urf-odatlar hamda kundalik turmushdagi etnomadaniy ahamiyati tadqiq etiladi. Tadqiqotda asalning oziq-ovqat va xalq tabobatidagi amaliy funksiyalari bilan bir qatorda, uning shirin hayot, baraka, farovonlik, sog'lik, mehr-oqibat, oilaviy totuvlik va uzoq umr kabi tushunchalarni ifodalovchi ramziy mazmuni tahlil qilinadi. Xususan, farzand tug'ilishi va chaqaloqlik davri bilan bog'liq marosimlar, beshik to'yi va ism qo'yish udumlari, nikoh va to'y an'analari, kelin-kuyovga oid marosimlarda asalning qo'llanilishi hamda yangi kelinning xonadondagi ijtimoiy-madaniy moslashuvi jarayonidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: asal, asalari, asalarichilik, o'zbek an'anaviy madaniyati, o'zbek oilasi, oilaviy marosimlar, urf-odat, udum, an'ana, marosim, etnografiya, etnologiya, chaqaloq marosimlari, beshik to'yi, ism qo'yish, nikoh marosimi, kelin-kuyov, shirinlik ramzi, baraka, farovonlik, oq fotiha, otaxon, onaxon, uzoq umr, xalq tabobati, marosimiy amaliyotlar, milliy madaniyat.

Аннотация. В данной статье исследуется этнокультурное значение меда и продуктов пчеловодства в узбекской традиционной культуре, в

частности в семейных ритуалах, обычаях и повседневной жизни. Наряду с практическим применением меда в питании и народной медицине, в исследовании анализируется его символическое значение, воплощающее такие понятия, как «сладкая жизнь», изобилие, благополучие, здоровье, доброжелательность, семейное согласие и долголетие. В частности, освещается использование меда в ритуалах, связанных с рождением ребенка и периодом младенчества, свадебных обрядах и традициях, а также его роль в процессе социально-культурной адаптации невесты в новой семье.

Ключевые слова: мед, пчела, пчеловодство, узбекская традиционная культура, узбекская семья, семейные ритуалы, обычай, обряд, традиция, церемония, этнография, этнология, детские ритуалы, бешик той (колыбельный праздник), наречение именем, свадебный обряд, невеста и жених, символ сладости, изобилие, благополучие, белая фатиха (благословение), аксакал, мать, долголетие, народная медицина, обрядовая практика, национальная культура.

Abstract. This article explores the ethnocultural significance of honey and beekeeping products in Uzbek traditional culture, specifically within family rituals, customs, and daily life. Alongside the practical functions of honey in nutrition and folk medicine, the study analyzes its symbolic meaning, embodying concepts such as a "sweet life," abundance, prosperity, health, kindness, family harmony, and longevity. In particular, the paper highlights the use of honey in rituals related to childbirth and infancy, beshik tui (cradle ceremony) and naming traditions, wedding customs, and its role in the bride's socio-cultural adaptation into her new household.

Keywords: honey, bee, beekeeping, Uzbek traditional culture, Uzbek family, family rituals, custom, rite, tradition, ceremony, ethnography, ethnology, infant rituals, beshik tui, naming, wedding ceremony, bride and groom, symbol of sweetness, abundance, prosperity, white blessing (oq fotiha), elderly father (otaxon), elderly mother (onaxon), longevity, folk medicine, ritual practices, national culture.

Kirish

Har bir xalqning tarixiy va madaniy qiyofasini uning kundalik hayot tarzi, oilaviy munosabatlari, urf-odatlari, an'analari hamda marosimlaridan ajratib tasavvur etish qiyin. Ayniqsa, o'zbek xalqining an'anaviy madaniyatida inson hayotining turli bosqichlarini ifodalovchi marosimlar alohida o'rin egallaydi. Insonning dunyoga kelishi, bolalik va voyaga yetish davri, oila qurishi, farzandli bo'lishi, keksalik bosqichiga yetishi kabi muhim jarayonlar o'ziga xos urf-odat va marosimlar orqali ifodalangan. Bunday marosimlar davomida avlodlar o'rtasidagi ma'naviy aloqa mustahkamlanib, kattalarga hurmat, kichiklarga g'amxo'rlik, qarindoshlik rishtalari, mehr-oqibat va o'zaro hamjihatlik kabi qadriyatlar yosh avlodga yetkazilgan. Shu jihatdan oilaviy marosimlar xalqning tarixiy tajribasi,

ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassam etuvchi muhim madaniy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekistonning nomoddiy madaniy merosiga doir materiallarda ham oilaviy marosimlar inson hayotidagi tug'ilish, voyaga yetish, nikoh va boshqa muhim hayotiy bosqichlarni ifodalovchi ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida talqin qilinadi. [1:168-b]

Ana shunday marosimiy tizimda oziq-ovqat mahsulotlari ham alohida ramziy vazifani bajargan. Non, sut, qatiq, yog', qand, holva, mayiz, yong'oq, meva va boshqa mahsulotlar bilan bir qatorda asal ham o'zbeklarning kundalik hayoti va marosim madaniyatida o'ziga xos o'rin egallagan.

Asalning o'ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o'zida tabiat ne'mati, mehnat mahsuli, oziq-ovqat, shifobaxsh vosita va ramziy timsol sifatida namoyon bo'ladi. Asalarichilik bilan shug'ullangan oilalarda asalning iqtisodiy ahamiyati bilan bir qatorda uning marosimiy va ma'naviy qiymati ham shakllangan. Shu jihatdan asalni o'zbek oilaviy marosimlarining alohida komponenti sifatida o'rganish xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishga xizmat qiladi.

Maqolaning asosiy maqsadi – o'zbek oilalarida asal bilan bog'liq urf-odat va marosimlarni inson hayotining turli bosqichlari asosida ketma-ketlikda tahlil qilish, asalning ushbu marosimlardagi ramziy mazmunini aniqlash hamda uning zamonaviy oilaviy hayotdagi transformatsiyasini ko'rsatishdan iborat.

Metodologiyasi

Tadqiqotda etnologiya, antropologiya va folklorshunoslik fanlarida qo'llaniladigan bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi.

Avvalo, tarixiy-qiyosiy metod orqali o'zbek oilaviy marosimlarining turli davrlardagi shakllari va asal bilan bog'liq amaliyotlar o'zaro qiyoslandi. Bu metod orqali marosimlarning tarixiy shakli bilan zamonaviy ko'rinishi o'rtasidagi o'zgarishlarni aniqlashga imkon yaratildi.

Etnografik metod yordamida asalning oilaviy turmush, mehmondorchilik, nikoh va yubiley marosimlaridagi o'rni tahlil qilindi. Etnografik yondashuv marosimni faqat uning tashqi ko'rinishi orqali emas, balki unda ishtirok etuvchi

kishilarning munosabati, marosimning maqsadi va ramziy mazmuni bilan birgalikda o'rganishni taqozo etadi.

Natijalar

O'zbek xalq dunyoqarashida asal avvalo "shirinlik" tushunchasi bilan bog'lanadi. "Shirin hayot", "shirin turmush", "shirin so'z", "shirin muomala"[2] kabi tushunchalar xalqning axloqiy-estetik qarashlarida ijobiy mazmun kasb etadi. Shu sababli marosimlarda shirin taom va shirinliklarning qo'llanilishi oddiy mehmondorchilikdan tashqari ezgu tilaklarni ifodalash vazifasini ham bajargan.

O'zbek to'y marosimlarida kuyov va kelinning hayoti "shirin" bo'lishini tilash maqsadida turli qand-qurs va shirinliklar olib kelish odati qayd etilgan.[3:75] Bunday marosimiy mantiqda asalning o'rni yanada kuchli bo'ladi: asalning tabiiy shirinligi oilaviy hayotning totuvligi va baxtli bo'lishiga qiyoslanadi.

Asalning ikkinchi ramziy mazmuni – mo'l-ko'llik va farovonlikdir. Asalarichilik mehnati tabiat bilan uzviy bog'liq bo'lib, asal olish jarayoni mehnat, sabr va tabiat ne'matlaridan oqilona foydalanishni talab qiladi. Shu sababli asalarichilik bilan shug'ullangan oilalarda asal nafaqat iste'mol qilinadigan mahsulot, balki xonadonning mehnat va rizq manbalaridan biri sifatida ham qadrlangan.

Uchinchi jihat – asalning shifobaxsh mahsulot sifatidagi qadri. O'zbek xalq tabobatida asal turli o'simliklar va boshqa mahsulotlar bilan birgalikda ishlatilgani haqida manbalarda ma'lumotlar uchraydi.[4] Demak, asalga nisbatan shakllangan ijobiy munosabat uning marosimlardagi "sog'lik" va "bardavomlik" ramzi sifatidagi mazmunini ham kuchaytirgan.

Shuningdek, xalq og'zaki ijodida ham asal obrazining ijobiy ma'noda ishlatilishi kuzatiladi. Masalan, bolani erkalashda "asal qizim", "asal bolam" kabi murojaatlarning qo'llanishi asalning shirinlik va yoqimlilik timsoliga aylanganini ko'rsatadi.[5]

Shunday qilib, asalning o'zbek madaniyatidagi ramziy mazmunini quyidagi asosiy tushunchalar orqali ifodalash mumkin: asal - shirinlik - baxt - mehr - totuvlik - sog'lik - farovonlik - uzoq umr.

Aynan shu semantik zanjir asalning oilaviy marosimlarda qo'llanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek oilaviy marosimlarining dastlabki va eng muhim bosqichi farzandning dunyoga kelishi bilan boshlanadi. Chaqaloq tug'ilishi bilan bog'liq marosimlar tizimiga chilla saqlash, ism qo'yish, beshikka solish, beshik to'yi, soch olish, tirnoq olish, tish to'yi va boshqa udumlar kiradi.[6:45]

Bu marosimlarning har birida asosiy maqsad chaqaloqning sog'-salomat ulg'ayishi, baxtli bo'lishi, kelajakda yaxshi inson bo'lib voyaga yetishi haqidagi ezgu tilaklarni ifodalashdan iborat bo'lgan.

Asalning chaqaloq bilan bog'liq marosimlardagi o'rnini baholashda ilmiy ehtiyotkorlik zarur. Chunki "har bir o'zbek oilasida yangi tug'ilgan chaqaloqqa albatta asal yalatilgan" degan umumiy xulosa ishonchli etnografik dalil bilan tasdiqlanmaydi. Ayrim oilaviy va hududiy amaliyotlarda asalning chaqaloqqa atalgan dasturxon yoki marosimiy shirinlik tarkibida qo'llanilishi mumkin bo'lgan bo'lsa-da, uni umumxalq marosimining majburiy elementi sifatida ko'rsatish to'g'ri emas.

Biroq chaqaloq bilan bog'liq marosimlarning umumiy semantikasida "shirinlik" tushunchasi muhim o'rin tutadi. Masalan, beshik to'yida dasturxonga turli shirinliklar qo'yilishi, marosim yakunida chaqaloq ustidan shirinlik sochilishi va bolaga baxt tilanishi qayd etilgan.[7:124] Bu holat asalning ushbu marosimiy tizimga ramziy jihatdan yaqinligini ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, asal chaqaloq bilan bog'liq marosimlarda ikki xil mazmunda namoyon bo'lishi mumkin: birinchidan, shirinlik sifatida; ikkinchidan, bolaning hayoti "shirin", sog'lom va farovon bo'lishi haqidagi tilakning ramziy ifodasi sifatida.

Chaqaloqqa ism berish o'zbek oilasidagi muhim marosimlardan biridir. Ism orqali ota-onaning farzand kelajagiga oid orzu-umidlari ifodalanadi. Shu sababli ism qo'yish marosimida aytiladigan duo va tilaklarda baxt, sog'lik, uzoq umr, el-yurtga foydali inson bo'lish kabi mazmunlar ustuvor bo'lgan.

Ayrim xonadonlarda bunday marosimdan keyingi dasturxonda shirinliklar tortilishi, mehmonlarga choy va asal kabi mahsulotlarning taklif qilinishi marosimning “shirin boshlanish” mazmunini kuchaytiradi. Bunda asalning asosiy vazifasi diniy yoki majburiy ritual emas, balki ezgu niyat va mehmondorchilik ramzi sifatida qaraladi.

Beshik to‘yi o‘zbek oilaviy marosimlarining eng muhimlaridan biri bo‘lib, odatda to‘ng‘ich farzand tug‘ilishi munosabati bilan tantanali tarzda o‘tkazilgan. Beshikni ona tomondan bobosi, buvisi, tog‘a va xolalari tayyorlab kelishi, dasturxonga non, patir va turli shirinliklar qo‘yilishi, marosim yakunida bolaga shirinlik sochilishi qayd etiladi.[8:208]

Bunday marosimda asalning mavjudligi hudud va oilaga qarab farqlanishi mumkin. Agar asal dasturxonga qo‘yilsa, u shirinlikning oddiy turi sifatida emas, balki bolaning kelajagi shirin va barakali bo‘lishi haqidagi niyatni anglatishi mumkin.

Beshik to‘yidagi shirinlik sepish udumi ham alohida e‘tiborga loyiq. Chunki shirinlikni bolaning ustidan yoki beshik ustidan sochish orqali uning hayoti quvonch, farovonlik va baxt bilan to‘lishi istaladi.[9:128]

O‘zbek oilaviy marosimlari faqat chaqaloqlik davri bilan chegaralanmaydi. Bola ulg‘ayishi jarayonida soch to‘yi, tish to‘yi, birinchi qadam, sunnat to‘yi, muchal kabi marosimlar shakllangan.[10:210]

Ularning har birida shirinliklar muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, bola hayotining yangi bosqichga o‘tishini nishonlovchi marosimlarda mehmonlarga shirinlik tarqatish, bolaga yaxshi tilaklar bildirish va uning kelajagini “shirin” tasavvur qilish keng tarqalgan.

Shu jihatdan asalning bolalik marosimlaridagi ramziy funksiyasini “hayot yo‘lining shirin bo‘lishi” konsepti bilan izohlash mumkin.

O‘zbek oilaviy marosimlarining keyingi muhim bosqichi – nikoh va oila qurish bilan bog‘liq marosimlardir. Sovchilik, unashtiruv, fotiha to‘yi, nikoh, to‘y, kelin tushirish, kelin salom, yuz ochdi va boshqa marosimlar o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi.

Sovchilik jarayonida dasturxonning o‘zi ham ramziy ahamiyat kasb etgan. Ayrim joylarda qiz tomonning roziligi turli taniq taomlar bilan ifodalangan. Fotiha to‘yida esa oqsoqollar va hurmatli kishilarning ishtirok etishi, non sindirish va duo qilish kabi marosimlar bajarilgan.[11:125]

Bu bosqichda asalning ramziy mazmuni ayniqsa kuchli namoyon bo‘ladi. Chunki turmush qurayotgan ikki yoshning kelajak hayoti “shirin” bo‘lishi haqidagi tilak o‘zbek marosim madaniyatining asosiy mazmunlaridan biridir.

Asal bilan bevosita bog‘liq eng qiziqarli nikoh udumlaridan biri – **asal yalatish** odatidir.

Ayrim hududiy va oilaviy an‘analarda nikoh to‘yidan so‘ng kelin va kuyovning chimildiqdagi dastlabki uchrashuvi bilan bog‘liq tarzda kuyovga yoki kelin-kuyovga asal yalatish odati qayd etilgan. Etnopedagogik materiallarda ham nikoh to‘yiga oid urf-odatlar qatorida “asal yalatish” alohida tilga olinadi.¹¹ Badiiy-etnografik manbalarda ham kuyovning chimildiqqa kirganida kelinning barmog‘iga asal surtilib, uni yalatish odati tasvirlangan.[12:292]

Ushbu udumning mazmunini bir necha jihatdan izohlash mumkin.

Birinchidan, asal – shirin oilaviy hayot ramzi. Yangi turmush qurgan ikki insonning kelajak hayoti shirin, totuv va baxtli bo‘lishi tilangan.

Ikkinchidan, asal – mehr va yaqinlik ramzi. Nikohdan keyingi ilk marosimiy vaziyatda asalning qo‘llanishi er-xotin o‘rtasidagi yangi munosabatning ijobiy va shirin kechishini ifodalagan.

Uchinchidan, asal – baraka va farzandlilik tilagi bilan ham bog‘lanishi mumkin. O‘zbek an‘anaviy dunyoqarashida nikoh faqat ikki kishining ittifoqi emas, balki yangi avlodning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq ijtimoiy hodisa hisoblangan.

Shuning uchun asal yalatish udumini oddiy oziq-ovqat iste‘moli sifatida emas, balki nikohning ramziy semantikasini ifodalovchi marosimiy amal sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Kelin tushirish bilan bog‘liq marosimlar o‘zbek oilaviy marosimlarining muhim tarkibiy qismidir. Kelin salom, yuz ochdi, qaynota-qaynona bilan ko‘rishish,

qarindoshlar bilan tanishish kabi marosimlar orqali yangi kelinning xonadondagi maqomi shakllantiriladi.

Yangi kelin uchun aytiladigan tilaklarda “qo‘li shirin”, “so‘zi shirin”, “ro‘zg‘ori butun”, “oilasi tinch” bo‘lishi [13] kabi mazmunlar uchraydi. Shu nuqtayi nazardan asal obrazi “qo‘li shirin kelin” tushunchasi bilan ham semantik jihatdan yaqinlashadi.

Kelin salom marosimida turli shirinliklarning tarqatilishi yoki mehmonlarga asal va boshqa shirin mahsulotlarning tortilishi yangi kelinning xonadonga olib kirgan “shirinlik va baraka” ramzi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Biroq bu yerda ham asalning barcha hududlarda majburiy marosimiy unsur bo‘lganligi haqida qat’iy xulosa chiqarishdan tiyilish lozim. Chunki o‘zbek to‘y marosimlarining hududiy variantlari bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi.[14:49]

Nikoh to‘yidan keyingi davrda kelin va kuyovni qarindoshlar, qudalar va qo‘ni-qo‘shnilar tomonidan mehmondorchilikka chaqirish an‘anasi mavjud bo‘lgan. “Chorlash” yoki “chaqiriq” marosimi to‘ydan keyingi qarindoshlik munosabatlarini mustahkamlashga xizmat qilgan. [15:295]

Xulosa

O‘zbek oilalarida asal bilan bog‘liq urf-odat va marosimlarni o‘rganish xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyati o‘rtasidagi uzviy aloqani ochib berish imkonini beradi. Asal o‘zbek an‘anaviy turmushida oziq-ovqat mahsuloti, xalq tabobati vositasi, sovg‘a-salom va marosimiy dasturxon unsuri sifatida namoyon bo‘lish bilan birga, muayyan ramziy mazmunlarni ham o‘zida mujassam etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, asalning marosimiy semantikasi, avvalo, “shirin hayot”, “totuvlik”, “mehr”, “baraka”, “sog‘lik” va “uzoq umr” tushunchalari bilan bog‘liq. Ayniqsa, kelin-kuyov bilan bog‘liq asal yalatish udumi asalning bevosita marosimiy funksiyasini yaqqol namoyon etadi.

Chaqaloq bilan bog‘liq marosimlarda esa asalning o‘rnini umumlashtirib, uni barcha o‘zbek oilalari uchun majburiy marosim elementi sifatida ko‘rsatish to‘g‘ri emas. Biroq beshik to‘yi va boshqa bolalik marosimlarida shirinliklarning

qo‘llanishi asalning ramziy semantikasini tushunish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yosh kelin-kuyovlarning nikohdan keyingi hayotida asal shirin va totuv turmush timsoli sifatida namoyon bo‘lsa, katta avlod – 60, 70, 80 yoshli otaxon va onaxonlar bilan bog‘liq yubiley hamda oilaviy tadbirlarda u uzoq umr, sog‘lik, shirin hayot va avlodlar davomiyligi ramzi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Shu tariqa asal o‘zbek oilaviy marosimlarida hayotning turli bosqichlarini bog‘lovchi ramziy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Uning “shirinlik” xususiyati xalqning oilaviy baxt, totuvlik va farovonlik haqidagi tasavvurlari bilan uyg‘unlashadi.

Bugungi kunda ushbu udumlarning ayrimlari o‘zining qadimgi shaklini yo‘qotayotgan bo‘lsa-da, ularning mazmuni – shirin hayot, mehr-oqibat, kattalarga hurmat, farzandlar kamoli va oilaviy totuvlik kabi qadriyatlar zamonaviy o‘zbek oilalarida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Demak, asal bilan bog‘liq urf-odatlarini tadqiq etish faqat bitta oziq-ovqat mahsulotining tarixini o‘rganish emas, balki o‘zbek xalqining oila, nikoh, farzand, keksalik, avlodlar davomiyligi va baxt haqidagi an’anaviy tasavvurlarini tadqiq etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Axmedova O., Isakulova N., Abdullayeva M. Xalq tabobati bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalar: Toshkent, 2022.
2. Dala yozuvlari, Jizzax viloyati, Zomin, Baxmal, Arnasoy, Do‘stlik tumanlari, 2023-2025.
3. Mo‘minjon Sulaymonov. O‘zbek folklori. – Toshkent:. – B. 75
4. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/b/beshik-toyi/>
5. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/b/beshik-toyi/>
6. O‘zbekiston nomoddiy madaniy merosi. Oilaviy marosimlar, 2010, 45-b
7. Yo‘ldoshev Q. Eskirmas tuyg‘ularning yangicha tasviri. Toshkent – 2012, 124-b
8. Sattor M. O‘zbek udumlari. – Toshkent: Adolat, 2004. – 208 b.
9. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986. – 128 b.
10. Sattor M. O‘zbek udumlari. – Toshkent: Adolat, 2004. – 210 b.
11. Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. – Toshkent, 1984. 125-b
12. Jo‘rayev M. O‘zbek mavsumiy marosim folklori. – Toshkent: Fan, 2008. – 292 b.

13. Dala yozuvlari, Jizzax viloyati, Mirzacho'l, Paxtakor, Arnasoy, Yangiobod tumanlari, 2023-2025.
14. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. Oilaviy marosimlar, 2010, 49-b
15. Jo'rayev M. O'zbek mavsumiy marosim folklori. – Toshkent: Fan, 2008. – 295 b.

=====

JIZZAX SHAHRI AHOLISINING DEMOGRAFIK O'ZGARISHLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

D.T.Abdurasulova

JDPU o'qituvchisi Jizzax, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jizzax shahri aholisining demografik o'zgarishlari va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotda aholi sonining o'sishi, tabiiy o'sish, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari, migratsiya jarayonlari, aholining yosh tarkibi hamda mehnat resurslarining shakllanishi kabi demografik omillarga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ichki va tashqi migratsiyaning shahar aholi tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Demografik jarayonlarning hozirgi holati va dinamikasi asosida Jizzax shahri aholisining kelgusidagi rivojlanish tendensiyalari baholangan. Tadqiqot natijalari shaharning demografik salohiyatini samarali boshqarish, mehnat bozorini rivojlantirish va aholi uchun ijtimoiy infratuzilmani takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: demografiya, tabiiy o'sish, migratsiya jarayonlari, yosh tarkibi, mehnat bozori, aholi soni, tashqi migratsiya, ichki migratsiya, tug'ilish darajasi, o'lim ko'rsatkichlari, aholi sonining o'sib borishi.

Abstract: This article analyzes demographic changes and population development trends in Jizzakh city. The study focuses on key demographic factors such as population growth, natural increase, birth and mortality rates, migration processes, the age structure of the population, and the formation of labor resources. In addition, the impact of internal and external migration on the size and structure of the city's population, as well as on its social and economic development, is examined. Based on the current state and dynamics of demographic processes, prospective trends in the development of the population of Jizzakh are assessed. The findings of the study can serve as a basis for effective management of the city's demographic potential, development of the labor market, and improvement of social infrastructure for the population.

Key words: Demography, natural population growth, migration processes, structure, labor market, population size, external migration, internal migration, birth rate, mortality rates, and population growth.

Аннотация: В данной статье проанализированы демографические изменения и тенденции развития населения города Джизак. В исследовании

особое внимание уделено таким демографическим факторам - как рост численности населения, естественный прирост, показатели рождаемости и смертности, миграционные процессы, возрастная структура населения, а также формирование трудовых ресурсов. Кроме того, рассмотрено влияние внутренней и внешней миграции на численность населения и структуру населения города, а также на его социально-экономическое развитие. На основе современного состояния и динамики демографических процессов, оценены перспективные тенденции развития населения города Джизак. Результаты исследования могут служить основой для эффективного управления демографического потенциала города, развития рынка труда и совершенствования социальной инфраструктуры среди населения.

Ключевые слова: Демография, естественный прирост, миграционные процессы, возрастная структура, рынок труда, численность населения, внешняя миграция, внутренняя миграция, уровень рождаемости, показатели смертности, рост численности населения.

Aholi demografiyasi hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini ifodalovchi eng muhim ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Aholi sonining o'zgarishi, tabiiy o'sish, migratsiya jarayonlari, yosh tarkibi va shaharlashuv insonlarning turmush darajasi, mehnat bozori va ijtimoiy infratuzilma rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mustaqilligimizning ilk yillaridanoq viloyat markazi – Jizzax shahrida ham demografik jarayonlar yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ta'sirida davom etmoqda. Jumladan, 1991–2025 yillar Jizzax shahri aholisi dinamikasida bosqichma-bosqich o'zgarish, barqaror o'sish tendensiyasi kuzatiladi. Istiqlolning dastlabki yillarida, xususan 1991 yilda shahar aholisi taxminan 110 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, 2000 yilga kelib bu ko'rsatkich 125 mingga yetdi[3. 62-65]. Xususan, Jizzax shahar aholici soni yillar kesimida tahlil qilinsa, 1991 yilda – 110 ming, 2000 yilda – 125 ming, 2010 yilda – 145 ming, 2020 yilda – 172 ming, 2022 yilda – 185 ming, 2026 yilga kelib – 202 ming nafarga yetgan.

Ta'kidlash lozimki, 1991–2000 yillar Jizzax shahri aholisi uchun ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar davri bo'ldi. Bu davrda iqtisodiy qiyinchiliklar, ishlab chiqarish hajmlarining qisqarishi va migratsiya jarayonlari aholi dinamikasiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Shunga qaramay, respublikaga xos bo'lgan yuqori tug'ilish darajasi Jizzax shahrida ham saqlanib qoldi. Tabiiy o'sish aholi sonining keskin kamayib ketishining oldini oldi. 1990 yillar boshida shaharda tashqi

migratsiya (ayniqsa, boshqa davlatlarga chiqib ketish) holatlari ko'proq kuzatiladi. Bu jarayon aholining milliy va yosh tarkibida muayyan o'zgarishlar bo'lishiga ta'sir qildi. Biroq, 1990 yillar oxiriga kelib migratsiya jarayonlari biroz barqarorlashdi. 2000 yillar boshida shaharda iqtisodiy barqarorlikning ta'minlanishi aholi soniga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. 2010 yilga kelib Jizzax shahar aholisi 145 ming nafarga yetdi [3. 62-65]. 2001–2010 yillarda tabiiy o'sish hisobiga Jizzax shahrida ham aholi soni ortib bordi. Tug'ilish darajasining yuqoriligi, sog'liqni saqlash tizimining yaxshilanishi tufayli oldingi yillarga nisbatan o'lim ko'rsatkichlari nisbatan pasaydi[3. 62-65].

Ushbu davrda shahar infratuzilmasi rivojlanishi natijasida qishloq hududlaridan shaharga ko'chib kelish (ichki migratsiya) kuchaydi. Jizzax shahri viloyat markazi sifatida keng aholiga ish o'rinlari, sifatli ta'lim imkoniyatlarini taklif etuvchi hududga aylandi. Shahar infratuzilmasining yildan yilga rivojlanib borishi, yangi ish o'rinlari yaratilishi va yuzlab uy-joylar barpo etilishi natijasida aholi soni o'sib bormoqda. Xususan, 2020 yilga kelib Jizzax shahar aholisi soni 177 ming kishini tashkil qildi[5. 88-91]. Urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi natijasida 2022 yilga kelib shahar aholisi soni 185 ming nafarga yetdi[6. 92-95].

1991 yildan buyon Jizzax shahrida tug'ilish va o'lim, nikoh va ajrashishlar soni izchil tahlil qilinsa, so'nggi 35 yil ichida sodir bo'lgan demografik o'zgarishlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Dastlabki ma'lumotlar tahlilicha, Jizzax shahrida 2020 yilning 1 yanvar holati bo'yicha uning doimiy aholisi soni 177,4 ming kishini tashkil etib, yil boshidan 3,0 ming kishiga yoki 1,7 foizga o'sgan. 2022 yilning 1 yanvar holatiga Jizzax shahri doimiy aholi soni 185,2 ming kishini tashkil qilib, yil boshidan 4,7 ming kishiga yoki 102,6 foizga ko'paygan. Shuningdek, 2022 yilning 1 yanvar holatiga Jizzax shahrida aholining 50,0 foizini erkaklar va yana shuncha foizini ayollar tashkil etgan. Demak, mazkur holatda Jizzax shahrida erkaklar soni ayollar soniga teng ekanligini kuzatishim mumkin.

Shaharda 2019 yil mobaynida ayrim aholi qatlamlarining jamiga nisbatan ulushi sezilarli o'sishi kuzatiladi: 7-13 yoshdagi aholi ulushi jamiga nisbatan minus 0,4 foizga kamaygan bo'lsa, 61-70 yoshdagi aholi ulushi 0,3 foizga o'sgan.

2019 yilga kelib aholining tabiiy o'sishi avvalgi yillarga nisbatan sezilarli darajada, ya'ni 2,0 promillega, 2017 yilga nisbatan esa 4,2 promillega o'sgan. Buning asosiy sababi: shaharda tug'ilishlar sonining nisbatan ko'payishi va o'lim darajasining kamayishidir. 2020 yil 1 yanvar holatiga tug'ilganlar soni 3 963 kishini tashkil qilib, 2018 yilning shu davriga (3 627 kishi) nisbatan 336 taga ko'paygan, shunga mos ravishda tug'ilish koyeffisiyenti 22,5 promilleni tashkil qilgan. Va aksincha, avvalgi yillarga nisbatan 18-24 yoshdagi aholi ulushi sezilarli kamaygan, jami aholiga nisbatan bu ko'rsatkich minus 0,6 foizni tashkil etmoqda. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, 2020 yil 1 yanvar holatiga shahardagi mehnatga layoqatli aholi soni 60,3 foizni tashkil qilib, o'tgan yilga nisbatan minus 2,8 foizga kamaygan. Aholining o'rtacha yoshi 2020 yil boshlarida – 29,8 yoshga yetgan, bunda erkaklarning o'rtacha yoshi – 28,9, ayollarda bu ko'rsatkich – 30,7 yoshni tashkil qilib, ular erkaklarga nisbatan 1,8 yil ko'proq umr ko'rmoqda.

2021 yilning yanvar-dekabr holatiga Jizzax shahrida tug'ilganlar soni 5 545 kishini tashkil qilib, 2020 yilning shu davriga (4 079 kishi) nisbatan 1 466 kishiga ko'paygan. Tug'ilish koyeffisiyenti mos ravishda 30,3 promilleni tashkil qilib, 2020 yilning shu davri (22,8) ga nisbatan 7,5 promillega ko'paygan. 2023 yilning yanvar-iyun oylarida tug'ilganlar soni Jizzax viloyatida 19 720 kishini tashkil etib, 2022 yilning shu davri (18 330 kishi)ga nisbatan 1390 kishiga ko'paygan, shunga mos ravishda tug'ilish koyeffisiyenti 26,8 promillega yetgan. Jizzax shahrida tug'ilish koyeffisiyentining sezilarli oshishi (27,9 dan 33,7 promillegacha)[2. 130]. bo'lgan miqdorni ko'rsatmoqda. 2021 yilning yanvar-dekabr holatiga ko'ra Jizzax shahrida o'limlar soni 773 ta tashkil qilib, 2020 yilning shu davriga nisbatan (848 kishi) minus 75 taga kamaygan. Shunga mos ravishda o'lim koyeffisiyenti – 4,2 promilleni tashkil qiladi (2020 yilning tegishli davrida – 4,7 promille).

Migratsiya – bu aholining yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq demografik jarayon. Shahar aholisi o'sishiga asosiy ta'sir evchil omillarga: tabiiy o'sish (tug'ilish darajasining yuqoriligi); qishloq hududlaridan shaharga ichki migratsiya; iqtisodiy va ma'muriy markaz sifatida aholining shaharga jalb qilinishi va h.k.larni misol qilish mumkin. Jizzax shahrida aholining o'sishi asosan tabiiy o'sish hisobiga

kechgan bo'lsa-da, biroq migratsiya ham aholi dinamikasiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Ichki migratsiyalar shahar aholisi sonini oshirgan bo'lsa, tashqi mehnat migratsiyasi ayrim yillarda aholi o'sish sur'atlarini sekinlashtirgan.

Jizzax shahrida migratsiya asosan ikki turda kuzatilgan. Ichki migratsiya misolida tahlil qilinsa, viloyatda qishloq hududlaridan shaharga ko'chib keluvchilar soni yuqori bo'lganligi kuzatiladi. Bu shaharda ish o'rinlari va ta'lim muassasalarining ko'pligi bilan ham bog'liq. Tashqi mehnat migratsiyasi misolida qaralsa, 1990 yillardan keyin iqtisodiy sabablarga ko'ra Jizzax viloyati aholisining bir qismi Rossiya va Qozog'iston kabi davlatlarga chiqib ketgan. 2018 yil statistikasi bo'yicha, Jizzax viloyatga 11 ming kishi kelgan, 12 ming kishi chetga chiqib ketgan, migratsiya balansi –800 kishini tashkil qilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, 2020 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, shaharga ko'chib kelganlar soni – 1 933 kishini, shu davr mobaynida ko'chib ketganlar soni esa – 2 191 kishini tashkil qilgan. Shunga mos ravishda migratsiya qoldig'i – 258 kishini tashkil etgan, 2019 yilning mos davrida – minus 247 kishi bo'lgan. 2021 yilning yanvar-dekabr oylarida Jizzax shahriga ko'chib kelganlar soni –1 947 kishini, shu davr ichida ko'chib ketganlar soni esa – 2 087 kishini tashkil qilgan. Migratsiya qoldig'i – minus 140 kishi (2020 yilning shu davrida – minus 162 kishi). Ma'lumotlar tahlilicha, 2023 yilning yanvar-iyun oylarida viloyat bo'yicha ko'chib kelganlar soni –3 022 kishi, shu davr mobaynida ko'chib ketganlar soni esa – 3 873 kishi tashkil qilgan. Shundan kelib chiqib, migratsiya qoldig'i – (minus 851 kishi)ni tashkil etgan, 2022 yilning mos davrida – (minus 903 kishi) bo'lgan. Migratsiya saldosing yuqori darajasi G'allaorol (minus 164 kishi) va Baxmal (minus 230 kishi) tumanlarida qayd etiladi. Migratsiyaning ijobiy saldos Sh. Rashidov tumani (77 kishi), Jizzax shahrida (48 kishi) va Paxtakor (4 kishi) kuzatiladi[1. 137].

Nikohlar va ajralishlar. 2021 yilning yanvar-dekabrda FHDYO organlari tomonidan 1 729 ta nikoh va 218 ta ajralishlar qayd etilgan. Ming nafar aholiga nisbatan 9,5 ta nikoh (2020 yilning tegishli davrida 8,7 ta) va 1,2 ta ajralishlar (2020 yilning tegishli davrida 1,1) to'g'ri keladi.

O‘rtacha oylik ish haqi. 2021 yilning yanvar-dekabr oylarida shaharda o‘rtacha oylik, nominal hisoblangan ish haqi – 3 201,4 ming so‘mni tashkil etib, viloyat aholisining o‘rtacha ish xaqiga nisbatan (129,5 foiz)ni tashkil etgan. Bunda ish haqiga ustama, mukofot, rag‘batlantirish xususiyatiga ega to‘lovlar, kompensatsiya va ishlanmagan vaqt uchun haq kabi to‘lovlar kiritilgan, shuningdek, uning tarkibida jismoniy shaxslarning daromad solig‘i, ijtimoiy sug‘urta va kasaba uyushmasiga to‘lovlar ham mavjud.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Jizzax shahrida aholini ijtimoiy himoyalashning yangi tizimi bosqichma bosqich shakllanib, izchil ravishda takomillashib bordi. Davlat tomonidan ijtimoiy siyosatning ustuvor yo‘nalish sifatida belgilanishi aholining kam ta‘minlangan qatlamlari, nogironligi bo‘lgan shaxslar, keksalar, xotin-qizlar va yoshlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan samarali mexanizmlarni amaliyotga joriy etish imkoniyatini yaratdi. Shaharda aholiga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam ko‘rsatish xizmati, bandlikni ta‘minlash, tibbiy xizmat va ta‘lim sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar aholi turmush darajasining yaxshilanishiga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda raqamlashtirish, manzilli ijtimoiy himoya va “Temir daftar”, “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari”ning joriy etilishi ijtimoiy himoyaning samaradorligini oshirdi. Bu kabi o‘zgarishlar ijtimoiy adolatni ta‘minlash, aholi farovonligini yuksaltirish va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy himoya qilish tizimini doimiy ravishda takomillashtirilishi, zamonaviy talablar asosida isloh qilinishi va manzilli yordamni kuchaytirilishi viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin tutmoqda.

Jizzax shahrida mustaqillik davrida aholi soni izchil o‘sib bormoqda. Bu o‘sish, avvalo tabiiy ko‘payish (tug‘ilish darajasining yuqoriligi) hamda ma‘lum darajadagi ichki migratsiya hisobiga to‘g‘ri keladi. Qishloq hududlaridan shaharga ko‘chish shahar aholisining ortishiga xizmat qilmoqda. Shuningdek, aholi umumiy tarkibida yoshlar ulushi yuqori bo‘lib, bu mehnat resurslarining kengayishi va iqtisodiy faollikning oshishiga turtki bermoqda. Ta‘lim, sog‘liqni saqlash kabi himoya tizimlarining takomillashuvi aholi sifat ko‘rsatkichlariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Shaharda urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi aholining shahar turmush tarziga moslashuvini tezlashtirdi. Bu esa o'z navbatida Jizzax shahrida uy-joy qurilishi, infratuzilma va xizmat ko'rsatish sohalarining rivojlanishiga bevosita ta'sir qilmoqda. Umuman olganda, Jizzax shahri demografik jihatdan barqaror o'sish, yosh aholi ulushining yuqoriligi va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida shakllangan zamonaviy demografik tizimga ega bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jizzax shahar statistik Axborotnomasi. 2021- yil yanvar – dekabr.
2. Jizzax shahar statistik Axborotnomasi. Jizzaxb 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston aholisi: 2001–2010 yillar. – Toshkent: O'zstat, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekistonda demografik holat. – Toshkent, 2011 yillar nashrlari.
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Demografik yilnoma – 2020. – Toshkent, 2021.
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston aholisi 2023 yil statistik to'plami. – Toshkent, 2024.

=====

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ ЭФТАЛЛАР ХУКМРОНЛИГИ ДАВРИ ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Носирбек Бувақов

Андижон давлат техника институти

“Тиллар ва гуманитар фанлар кафедраси” ассистенти

V–VIII асрлар Ўзбекистон ҳудуди тарихида этномаданий жараёнлар ниҳоятда мураккаб, кўп қатламли ва узоқ муддатли оқибатларга эга бўлган босқич ҳисобланади. Мазкур даврда Эфталлар сиёсий уюшмаси, кейинроқ Турк хоқонлиги ҳукмронлиги, Суғд, Бактрия–Тохаристон, Хоразм, Чоч ва Фарғона каби Ўзбекистон ҳудудидаги маҳаллий тарихий-маданий ҳудудлар ўзаро фаол алоқада бўлган. Бу жараёнларда туркий, эроний, сўғдий, кўчманчи ва ўтроқ маданиятлар бир-бирига таъсир кўрсатган.

Бироқ ушбу даврни ўрганишда тарихшуносликда узоқ вақт давомида сиёсий тарих устувор бўлиб келди. Эфталлар ва Турк хоқонлиги, асосан,

давлатчилик, ҳукмдорлар, ҳарбий юришлар, дипломатик муносабатлар ва ташқи сиёсий алоқалар нуқтаи назаридан ёритилди. Этномаданий жараёнлар эса кўпинча шу сиёсий воқеликлар фонида, иккинчи даражали масала сифатида қаралди. Замонавий тарихшуносликда эса мазкур даврни фақат сиёсий тузилмалар тарихи орқали эмас, балки аҳоли таркиби, маданий муҳит, тил, ёзув, дин, этник идентификация, маданий интеграция ва этномаданий симбиоз орқали таҳлил қилиш зарурати кучаймоқда.

Бунда асосий эътибор Эфталлар даври, Турк хоқонлиги даври, маҳаллий этник муҳит, туркийлашув жараёнлари, суғд, бактрий ва хоразмий компонентлар, антропологик-археологик далиллар, ўзбек халқи этногенези билан боғлиқ баҳслар ҳамда замонавий тарихшуносликдаги янги назарий ёндашувларга қаратилади.

Эфталлар даври V–VI асрлар Ўзбекистон ҳудудидаги этномаданий жараёнларни ўрганишда муҳим босқичлардан бири ҳисобланади. Эфталлар сиёсий уюшмасининг Марказий Осиё, хусусан, Бактрия–Тохаристон, Суғд, Чоч, Фарғона ва қўшни ҳудудлар билан боғлиқлиги мазкур давр тарихшунослигида узоқ вақтдан бери баҳс объекти бўлиб келмоқда. Бироқ Эфталлар муаммоси тарихшуносликда кўпинча уларнинг этник келиб чиқиши, сиёсий ҳукмронлиги ёки Сосонийлар билан муносабатлари доирасида ёритилган. Этномаданий жараёнлар масаласи эса нисбатан кейинроқ, айниқса археология, эпиграфика ва замонавий маданий тарих ёндашувлари ривожланганидан сўнг алоҳида тадқиқот объектига айлана бошлади.

Эфталлар даври этномаданий жараёнларини ўрганишда асосий муаммо шундаки, Эфталлар ҳақидаги ёзма маълумотлар кўпинча ташқи манбаларда – хитой, Византия, сурия, арман ва араб-форс анъаналарида сақланган. Маҳаллий ёзма манбаларнинг чекланганлиги тадқиқотчиларни археологик, эпиграфик, нумизматик ва антропологик материалларга мурожаат қилишга мажбур этган. Шу сабабли Эфталлар даври тарихшунослиги кўп манбали ва кўп баҳсли хусусиятга эга.

Эфталлар муаммоси бўйича тарихшуносликда бир нечта асосий йўналиш шакллланган. Биринчи йўналиш Эфталларнинг этник мансублигини аниқлашга қаратилган бўлиб, унда улар хуннлар, туркийлар, эронийлар ёки аралаш сиёсий-этник бирлашма сифатида турлича талқин қилинган. Иккинчи йўналиш Эфталларни Сосонийлар, Бактрия–Тохаристон ва Шарқий Эрон сиёсати билан боғлиқ ҳолда ўрганган. Учинчи йўналиш Эфталлар даврини Марказий Осиёдаги маданий алоқалар, шаҳар маданияти, диний муҳит ва этномаданий интеграция жараёнлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилишга қаратилган. Замонавий тарихшуносликда айнан учинчи йўналиш тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Эфталлар ҳақидаги илк илмий қарашлар XIX аср охири ва XX аср бошларида шарқшунослик ва классик манбашунослик доирасида шаклланди. Бу даврда тадқиқотчилар асосан Византия, хитой ва араб-форс манбаларидаги маълумотларни қиёсий таҳлил қилиш орқали Эфталларнинг келиб чиқиши, географик тарқалиши ва сиёсий роли ҳақида хулосалар чиқаришга ҳаракат қилдилар. “White Huns” — “оқ хунлар” атамаси айни шу даврда Ғарб тарихшунослигида кенг қўлланилди.

Илк тарихшуносликда Эфталлар кўпинча “хуннлар” билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган. Бу ёндашувда асосий эътибор Эфталларнинг кўчманчи табиати, ҳарбий фаоллиги ва Сосонийлар ҳамда Ҳиндистон билан муносабатларига қаратилган. Бироқ мазкур ёндашув Эфталлар сиёсий уюшмасининг Марказий Осиёдаги маҳаллий маданий муҳитлар билан муносабатини етарли даражада очиб бермаган. Эфталлар, асосан, ташқи сиёсий куч сифатида тасвирланган.

В.В. Бартольд асарларида Эфталлар масаласи Марказий Осиё тарихининг муҳим бўғини сифатида тилга олинади. Бартольд Марказий Осиё тарихини ёзма манбалар асосида тизимли ўрганишга катта ҳисса қўшган бўлса-да, унинг даврида Эфталлар даври этномаданий жараёнлари махсус мустақил муаммо сифатида ҳали тўлиқ шакллланмаган эди[1]. Шу сабабли Эфталлар ҳақидаги

карашлар кўпроқ сиёсий тарих ва манбашунослик маълумотлари доирасида қолган.

Совет тарихшунослигида Эфталлар муаммоси янги босқичга кўтарилди. Бу даврда археологик тадқиқотлар, нумизматик материаллар ва ёзма манбаларни қиёсий таҳлил қилиш имкониятлари кенгайди. Эфталлар, аввало, Марказий Осиёда кечган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва этник жараёнлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилди.

Б.А. Литвинскийнинг Эфталлар даврига оид тадқиқотлари совет тарихшунослигида алоҳида аҳамиятга эга. У Эфталлар даврини Бактрия–Тохаристон, Шарқий Эрон ва Марказий Осиё маданий муҳити билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилди. Литвинский Эфталлар давлатини фақат ҳарбий-сиёсий куч сифатида эмас, балки Марказий Осиёдаги маданий алоқалар тизимида муҳим ўрин тутган сиёсий уюшма сифатида баҳолади[2].

Совет тарихшунослигида Эфталлар даври кўпинча феодал муносабатларнинг шаклланиши, шаҳар маданиятининг ривожланиши, хунармандчилик ва савдо алоқалари билан боғлиқ ҳолда талқин қилинди. Бу ёндашувнинг ижобий томони шундаки, у Эфталлар даврини фақат ҳарбий юришлар тарихи билан чекламай, моддий маданият ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан боғлади. Бироқ совет методологияси таъсирида этномаданий жараёнларнинг идентификацион, тил, диний ва маданий қоришув жиҳатлари етарли даражада мустақил назарий масала сифатида кўрилмади.

С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, М.Е. Массон, Я.Ғ. Ғуломов ва бошқа совет тадқиқотчилари томонидан амалга оширилган археологик тадқиқотлар Эфталлар даврига оид моддий маданиятни ўрганишга замин яратди. Бироқ совет тарихшунослигида археологик маданиятни муайян этник гуруҳ билан боғлаш тенденцияси мавжуд бўлгани сабабли, Эфталлар давридаги маданий ўзгаришлар баъзан этник ҳаракатлар билан бевосита изоҳланди. Замонавий нуқтаи назардан бундай ёндашув эҳтиёткорлик билан қайта баҳоланиши лозим.

Эфталлар муаммосининг энг мураккаб жиҳатларидан бири уларнинг этник мансублиги масаласидир. Тарихшуносликда Эфталлар турли даврларда хуннлар, туркийлар, эронийлар ёки аралаш сиёсий-этниқ уюшма сифатида баҳоланган. Бу баҳслар, асосан, хитой манбаларидаги этнонимлар, Византия муаллифларининг “оқ хунлар” ҳақидаги маълумотлари, нумизматик далиллар ва антропологик ҳулосалар асосида юритилган.

Эфталларни хуннлар билан боғловчи ёндашув Ғарб ва Россия тарихшунослигида анча вақт таъсирли бўлган. Бу қарашда “Nephthalites” ва “White Huns” атамалари бир-бирига яқин маънода қўлланилган. Бироқ кейинги тадқиқотларда ушбу атамаларнинг шартлилиги ва ташқи манбалардаги номлаш анъаналари билан боғлиқлиги кўрсатилди. “Оқ хунлар” атамаси тарихий воқеликни тўлиқ акс эттирмаслиги, балки Византия ва бошқа ташқи муаллифлар тасаввурининг маҳсули бўлиши мумкинлиги таъкидланди.

Эфталларни туркий муҳит билан боғловчи қарашлар ҳам тарихшуносликда мавжуд. Бу ёндашувда Эфталлар кўчманчи сиёсий тузилмалар, туркий қабилалар ёки кейинги Турк хоқонлиги билан боғлиқ жараёнлар орқали тушунтирилади. Бироқ бу қараш ҳам мутлақлаштирилса, Эфталлар давридаги Бактрия–Тохаристон, Суғд ва Шарқий Эрон маданий муҳитининг ролини камайтириб қўйиши мумкин.

Эфталларни эроний муҳит билан боғловчи ёндашувда эса уларнинг Бактрия, Тохаристон ва Шарқий Эрон билан алоқаларига алоҳида урғу берилади. Бактрий тили, маҳаллий маъмурий анъаналар, нумизматик материаллар ва Сосонийлар билан муносабатлар бу қарашнинг асосий далиллари сифатида келтирилади. Худодод Ризоҳони ва бошқа замонавий тадқиқотчилар Эфталлар масаласини айнан Шарқий Эрон ва Марказий Осиёдаги кеч антиқ давр трансформациялари доирасида кўришга ҳаракат қиладилар[3].

Замонавий тарихшуносликда Эфталларни бирор ягона этниқ гуруҳ сифатида қатъий белгилашга нисбатан эҳтиёткор муносабат кучаймоқда. Кўплаб тадқиқотчилар Эфталларни кўп компонентли сиёсий уюшма, яъни

турли этник ва маданий гуруҳларни ўз ичига олган сиёсий бирлашма сифатида талқин қилишга мойил. Бу ёндашув Эфталлар давридаги этномаданий жараёнларни “этник мансублик” саволи билан чекламасдан, маданий интеграция, сиёсий мослашув ва ҳудудий ўзаро таъсирлар доирасида таҳлил қилиш имконини беради.

Эфталлар даври этномаданий жараёнларини ўрганишда Бактрия–Тохаристон ҳудуди алоҳида аҳамиятга эга. Мазкур ҳудуд Эфталлар сиёсий таъсири, Сосонийлар билан муносабатлар, буддавийлик, маҳаллий эроний тил муҳити ва шаҳар маданияти кесишган макон бўлган. Шу сабабли тарихшуносликда Эфталлар муаммоси кўпинча Бактрия–Тохаристон материаллари билан боғлиқ ҳолда ўрганилади.

Б.А. Литвинский, Франц Грене, Николас Симс-Уильямс ва Худодод Ризохони тадқиқотларида Бактрия–Тохаристон муҳити Эфталлар даврини тушуниш учун асосий ҳудудлардан бири сифатида баҳоланади. Айниқса Симс-Уильямс томонидан нашр этилган бактрий ҳужжатлар маҳаллий тил, ҳуқуқий муносабатлар, маъмурий амалиёт ва ижтимоий муҳит ҳақида муҳим маълумотлар беради[4]. Бу ҳужжатлар Эфталлар ва ундан кейинги даврларда Шарқий Эрон ва Тохаристон ҳудудида маҳаллий ёзма маданиятнинг сақланиб қолганини кўрсатади.

Эфталлар даврида Бактрия–Тохаристон муҳитининг аҳамияти шундаки, бу ҳудудда сиёсий ҳукмронлик ва маданий ҳаёт бир-бири билан тўлиқ мос келмаган. Яъни сиёсий ҳокимият Эфталлар ёки кейинроқ туркий элиталар қўлида бўлган ҳолларда ҳам маҳаллий бактрий тил муҳити, буддавий ва зардуштий анъаналар, шаҳар маданияти ва ҳуқуқий амалиёт сақланиб қолган. Бу ҳолат этномаданий жараёнларни фақат сиёсий ҳукмронлик ўзгариши билан изоҳлаш мумкин эмаслигини кўрсатади.

Эфталлар даврида Суғд, Чоч ва Фарғона ҳудудлари ҳам Марказий Осиё этномаданий жараёнларининг муҳим таркибий қисмлари бўлган. Гарчи Эфталлар даври тарихи кўпинча Бактрия–Тохаристон ва Сосонийлар билан муносабатлар контекстида ўрганилган бўлса-да, Суғд ва Фарғона каби

худудларнинг маданий роли ҳам тарихшуносликда тобора кўпроқ эътиборга олинмоқда.

Суғд муҳити Эфталлар даврида шаҳар маданияти, савдо алоқалари, ёзув анъаналари ва диний хилма-хиллик билан ажралиб турган. Кейинги Турк хоқонлиги даврида Суғд турк-суғд муносабатларининг марказий майдонига айланган бўлса-да, унинг илк асослари Эфталлар даврида ҳам мавжуд эди. Этьен де ла Вёсьер суғдларни кенг Евроосиё савдо тармоқларининг фаол иштирокчилари сифатида талқин қилиб, уларнинг Марказий Осиёдаги маданий жараёнлардаги ролини қайта баҳолади[5].

Чоч ва Фарғона муҳити эса Эфталлар даврида маҳаллий шаҳар маданияти, савдо йўллари ва турли этник гуруҳлар алоқалари билан боғлиқ ҳолда аҳамият касб этган. Б.Матбобоевнинг Фарғона водийси археологияси бўйича тадқиқотлари мазкур ҳудудда маҳаллий маданий давомийлик ва ташқи алоқаларнинг муҳимлигини кўрсатади. Бу ҳудудлардаги археологик материаллар Эфталлар даврида ҳам маҳаллий маданий анъаналар сақланганини ва ташқи сиёсий таъсирлар билан бирга ривожланганини кўрсатади.

Бу жиҳат тарихшунослик учун муҳим: Эфталлар даврини фақат “Эфталлар давлати” тарихи сифатида эмас, балки турли ҳудудий маданий муҳитлар – Бактрия-Тохаристон, Суғд, Чоч, Фарғона ва Хоразм ўзаро алоқаси сифатида ўрганиш зарур.

Эфталлар даврида Марказий Осиё диний ва маданий жиҳатдан хилма-хил муҳит бўлган. Буддавийлик, зардуштийлик, маҳаллий эътиқодлар, христианликнинг айрим оқимлари ва бошқа диний таъсирлар турли ҳудудларда бир-бири билан ёнма-ён мавжуд бўлган. Тарихшуносликда бу масала дастлаб сиёсий ва археологик контекстда кўрилган бўлса, кейинги тадқиқотларда маданий интеграция ва диний мулоқот нуқтаи назаридан таҳлил қилина бошлади.

Франц Грене тадқиқотларида Кидарийлар ва Эфталлар даврида Марказий Осиё ҳамда Шимолий-Ғарбий Ҳиндистон ўртасидаги маданий алоқалар,

буддавийлик ва бошқа диний таъсирларнинг ўзаро муносабати муҳим ўрин тутади[6]. Бу ёндашув Эфталлар даврини фақат ҳарбий-сиёсий воқелик сифатида эмас, балки маданий ва диний алоқалар даври сифатида тушуниш имконини беради.

Диний хилма-хиллик этномаданий жараёнлар учун муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Чунки дин фақат эътиқод тизими эмас, балки ёзув, санъат, шаҳар маданияти, халқаро алоқалар ва идентификация билан боғлиқ маданий институтдир. Шу сабабли Эфталлар давридаги диний муҳитни ўрганиш этник ва маданий жараёнларни чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

Сўнгги ўн йилликларда Эфталлар даври тарихшунослигида муҳим методологик ўзгариш юз берди. Илгари асосий эътибор Эфталларнинг этник келиб чиқиши ва сиёсий тарихи масалаларига қаратилган бўлса, ҳозирги тадқиқотларда уларнинг кўп компонентли сиёсий-этномаданий муҳитдаги ўрни, маҳаллий маданий жараёнлар билан муносабати ва минтақавий алоқалардаги роли кўпроқ таҳлил қилинмоқда.

Худодод Ризохони Эфталларни Шарқий Эрон ва антик давр Евроосиёси контекстида талқин қилса, Франц Грене уларни минтақавий маданий алоқалар тизимида кўради. Николас Симс-Уильямс маҳаллий бактрий хужжатлар орқали Эфталлар ва ундан кейинги даврлардаги тил ва маъмурий муҳитни қайта тиклаш имконини беради. Этьен де ла Вёсьер эса Суғд савдо тармоқлари орқали Марказий Осиёдаги маданий алоқаларнинг кенглигини кўрсатади.

Мазкур замонавий ёндашувлар Эфталлар даври этномаданий жараёнларини янги нуқтаи назардан баҳолашга имкон беради. Улар Эфталларни бирор ягона этник категорияга боғлаб қўймасдан, сиёсий уюшма, маданий таъсир майдони ва минтақавий интеграция жараёни сифатида кўришни таклиф қилади.

Эфталлар даври этномаданий жараёнларининг тарихшуносликдаги талқини таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур муаммо XX аср давомида асосан этник келиб чиқиш ва сиёсий тарих масалалари атрофида ўрганилган. Бироқ XXI асрга келиб Эфталлар муаммоси маданий интеграция, минтақавий

алоқалар, кўп компонентли сиёсий уюшма ва этномаданий муҳит нуқтаи назаридан қайта баҳоланмоқда.

Эфталлар даврини Ўзбекистон ҳудудидаги этномаданий жараёнлар тарихшунослигида алоҳида босқич сифатида баҳолаш лозим. Бу даврда маҳаллий суғд, бактрий, тохаристон, чоч, фарғона ва хоразмий муҳитлар ташқи сиёсий таъсирлар билан бирга мавжуд бўлган. Эфталлар сиёсий уюшмаси ушбу муҳитларни йўқ қилмаган, балки улар билан ўзаро муносабатга киришган. Шу сабабли Эфталлар даврини “этник алмашинув” ёки “кўчманчи ҳукмронлик” модели орқали эмас, балки маданий интеграция, сиёсий мослашув ва этномаданий симбиоз нуқтаи назаридан талқин қилиш мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бирга, Эфталлар муаммосини ҳал қилишда бирор ягона манба тури ёки бирор ягона тарихшунослик мактабига таяниш етарли эмас. Хитой манбалари, Византия маълумотлари, араб-форс анъаналари, археология, эпиграфика, нумизматика ва антропологик далиллар комплекс таҳлил қилингандагина Эфталлар давридаги этномаданий жараёнлар ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Шундай қилиб, Эфталлар даври Ўзбекистон ҳудудидаги V–VIII асрлар этномаданий жараёнларининг дастлабки муҳим босқичларидан бири бўлиб, кейинги Турк хоқонлиги даврида кучайган туркий сиёсий ва маданий таъсирлар учун тарихий замин яратган.

Адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. Ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. - Москва: Наука, 1963. - С. 199-221.
2. Litvinsky B.A. The Hephthalite Empire // History of Civilizations of Central Asia. Vol. III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750 / Ed. by B.A. Litvinsky. - Paris: UNESCO Publishing, 1996. - P. 135-162.
3. Rezakhani K. ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017. - P. 125-165.
4. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan. I: Legal and Economic Documents. - Oxford: Oxford University Press, 2000. - 255 p.
5. de la Vaissière É. Sogdian Traders: A History / Trans. by James Ward. - Leiden; Boston: Brill, 2005. - P. 105-156.

6. Grenet F. Regional Interaction in Central Asia and Northwest India in the Kidarite and Hephthalite Periods // Indo-Iranian Languages and Peoples / Ed. by N. Sims-Williams. - Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 2002. - P. 203-224.

=====

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ ТУРК ХОҚОНЛИГИ ДАВРИ ЭТНОМАДАНИЙ МУҲИТИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИКДАГИ ТАЛҚИНИ

Носирбек Бувақов

*Андижон давлат техника институти
“Тиллар ва гуманитар фанлар кафедраси” ассистенти*

Турк хоқонлиги даври VI–VIII асрларда Ўзбекистон ҳудудида кечган этномаданий жараёнларнинг энг муҳим босқичларидан бири ҳисобланади. Бу даврда ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди, хусусан, Суғд, Чоч, Фарғона, Тохаристон ва Хоразм туркий сиёсий таъсир доирасига кирган бўлса-да, маҳаллий эроний тилли, шаҳарсозлик ва деҳқончилик маданиятига асосланган муҳитлар ўз ички анъаналарини сақлаб қолган. Шу сабабли Турк хоқонлиги даврини фақат сиёсий ҳукмронлик ёки давлатчилик тарихи сифатида эмас, балки туркий сиёсий элита, маҳаллий суғд-бактрий-хоразмий муҳит, шаҳар маданияти, савдо алоқалари, тил ва ёзув тизимлари ўзаро таъсирлашган этномаданий жараён сифатида таҳлил қилиш зарур.

Тарихшуносликда Турк хоқонлиги узоқ вақт давомида асосан сиёсий тарих, ҳарбий юришлар, хоқонликнинг Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниши, Хитой билан дипломатик муносабатлар, Сосонийлар ва Византия билан алоқалар нуқтаи назаридан ўрганилган. Бироқ Ўзбекистон ҳудудидаги этномаданий жараёнларни тушуниш учун бу ёндашув етарли эмас. Чунки Турк хоқонлиги даврида минтақада сиёсий ҳокимият туркий элита қўлида бўлган ҳолда, иқтисодий, савдо, ёзув, диний ва шаҳар маданиятида суғдлар, бактрияликлар, хоразмликлар ва маҳаллий аҳоли муҳим роль ўйнашда давом этган.

Шу маънода Турк хоқонлиги даври этномаданий муҳитининг тарихшуносликдаги талқини бир нечта асосий йўналишда шаклланган: биринчиси – Турк хоқонлигини қадимги турк давлатчилиги ва сиёсий тизими сифатида ўрганиш; иккинчиси – турк-суғд муносабатларини сиёсий, иқтисодий ва маданий мулоқот сифатида таҳлил қилиш; учинчиси – Чоч, Фарғона, Суғд ва Тохаристонда туркий сиёсий таъсир ва маҳаллий маданий анъаналарнинг ўзаро муносабатини кўрсатиш; тўртинчиси – туркийлашув жараёнини этник алмашинув эмас, балки тил, сиёсий маданият, элита ва маданий интеграция жараёни сифатида баҳолаш.

Совет тарихшунослигида Турк хоқонлиги даври Марказий Осиё тарихи бўйича муҳим тадқиқот объекти сифатида ўрганилган. Бу даврга оид тадқиқотларда асосий эътибор туркий қабиаларнинг сиёсий уюшуви, хоқонликнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми, кўчманчи ва ўтроқ аҳоли муносабатлари, шаҳар маданияти ва этногенез муаммоларига қаратилган.

А.Н. Бернштам Турк хоқонлиги ва қадимги турклар тарихи бўйича совет тарихшунослигида муҳим ўрин тутган олимлардан бири ҳисобланади. Унинг “Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков” асарида қадимги турк жамиятининг ижтимоий ва иқтисодий асослари, ҳарбий-сиёсий ташкилоти ва қабилавий тузилмаси таҳлил қилинган¹. Бернштам ёндашувида Турк хоқонлиги фақат сиёсий бирлашма эмас, балки муайян ижтимоий-иқтисодий тараққиёт босқичи сифатида кўрилади.

Совет тарихшунослигида мазкур ёндашувнинг ижобий жиҳати шундаки, Турк хоқонлиги даври кўчманчи туркий жамоаларнинг тарихий фаоллиги, уларнинг давлатчилик тузуми ва ўтроқ аҳоли билан муносабатлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинди. Бироқ бу тадқиқотларда этномаданий жараёнлар кўпинча формацион назария, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва этногенез муаммолари доирасида тушунтирилди. Натижада идентификация, маданий қоришув, тил муҳитининг кўп қатламлилиги ва турк-суғд маданий симбиози каби масалалар мустақил назарий муаммо сифатида етарлича очилмади.

Л.Н. Гумилёв асарларида эса қадимги турклар Евроосиё тарихида фаол сиёсий ва цивилизацион куч сифатида талқин қилинди². У Турк хоқонлигини кенг дашт макони ва Евроосиё алоқалари тизимида баҳолашга ҳаракат қилди. Бироқ унинг пассионарлик назарияси академик тарихшуносликда баҳсли бўлгани сабабли мазкур тадқиқотда Гумилёв ишлари методологик асос сифатида эмас, балки совет тарихшунослигида туркий омилни кучайтирган йўналиш сифатида баҳоланади.

Турк хоқонлиги даврини ўрганишда хитой сулолавий солномалари асосий манбалардан бири ҳисобланади. “Чжоу шу”, “Бэй ши”, “Суй шу”, “Цзю Тан шу”, “Синь Тан шу” каби манбаларда турклар, уларнинг хоқонлари, қабилавий таркиби, Хитой билан муносабатлари, элчиликлар ва сиёсий воқеалар ҳақида муҳим маълумотлар сақланган. Шу сабабли Турк хоқонлиги тарихшунослигида хитой манбаларини ўрганиш алоҳида йўналиш сифатида шаклланган.

Liu Mau-tsai'нинг “Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken” асари хитой манбаларида қадимги турклар ҳақидаги маълумотларни тизимлаштиришда муҳим ўрин тутди³. Ушбу иш асосан Шарқий туркларга бағишланган бўлса-да, Турк хоқонлиги тарихи, туркий сиёсий муҳит ва хитой-турк муносабатларини ўрганишда муҳим манбашунослик таянч бўлиб хизмат қилади.

Туркия тарихчиси Аҳмад Тошағил ҳам Гўктурклар тарихини хитой манбалари асосида кенг таҳлил қилган. Унинг тадқиқотлари Турк хоқонлиги сиёсий тарихи, хоқонлар фаолияти, туркий қабилалар ва Хитой билан муносабатларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга⁴. Бироқ мазкур тадқиқотларда асосий урғу сиёсий тарихга берилгани сабабли, Ўзбекистон ҳудудидаги маҳаллий этномаданий муҳит – Суғд, Чоч, Фарғона ва Тохаристон билан боғлиқ жараёнлар кўпроқ билвосита кўринади.

Хитой манбаларидаги маълумотларни этномаданий жараёнлар нуқтаи назаридан таҳлил қилишда эҳтиёткорлик зарур. Чунки хитой муаллифлари туркларни ташқи сиёсий субъект сифатида тасвирлаган. Манбалардаги

этнонимлар, қабила номлари ва ҳудудий атамаларни замонавий этник тушунчалар билан тўғридан-тўғри тенглаштириш методологик хатоларга олиб келиши мумкин. Шу сабабли хитой манбалари археологик, эпиграфик, суғдшунослик ва нумизматик материаллар билан қиёсий таҳлил қилинганда юқори илмий натижа беради.

Ғарбий Турк хоқонлиги ва Ўзбекистон ҳудудидаги маҳаллий муҳит

Ўзбекистон ҳудуди учун айниқса Ғарбий Турк хоқонлиги даври муҳимдир. Чунки Суғд, Чоч, Фарғона, Тохаристон ва Хоразм мазкур даврда туркий сиёсий таъсир, маҳаллий шаҳар маданияти ва савдо алоқалари кесишган ҳудудлар сифатида намоён бўлади. Тарихшуносликда Ғарбий Турк хоқонлиги кўпинча сиёсий тузилма сифатида ўрганилган бўлса-да, унинг маҳаллий этномаданий муҳитларга таъсири масаласи сўнгги йилларда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Ғ.Б. Бобоёровнинг Ғарбий Турк хоқонлиги давлат тузумига оид тадқиқотлари мазкур масалани ўрганишда муҳим ўрин тутди⁵. Унинг ишларида Ғарбий Турк хоқонлиги сиёсий тизими, унвонлар, бошқарув тузилмаси, Чоч ва Суғд билан боғлиқ нумизматик ва эпиграфик материаллар таҳлил қилинади. Бу тадқиқотлар Турк хоқонлиги даврида Ўзбекистон ҳудудида туркий сиёсий маданият ва маҳаллий шаҳар муҳити ўртасидаги алоқаларни тушунишга ёрдам беради.

Ғарбий Турк хоқонлиги даврида сиёсий ҳокимият ва маданий муҳит ўртасида тўлиқ мослик бўлмаган. Туркий элита ҳукмрон сиёсий куч сифатида намоён бўлган бўлса-да, Суғд ва Чоч каби ҳудудларда маҳаллий шаҳар маданияти, суғд тили, ёзув анъаналари, ҳунармандчилик ва савдо тармоқлари сақланиб қолган. Бу ҳолат этномаданий жараёнларни “туркийлашув”нинг бир йўналишли модели орқали эмас, балки сиёсий ва маданий қатламларнинг ўзаро муносабати сифатида тушуниш зарурлигини кўрсатади.

Ғ.Бобоёров тадқиқотларининг аҳамияти шундаки, улар туркий сиёсий терминология, нумизматик белгилар ва маҳаллий ҳукмдорлик анъаналарини боғлаб таҳлил қилиш имконини беради. Бу эса Турк хоқонлиги даврида

этномаданий муҳитни фақат этник таркиб нуктаи назаридан эмас, балки сиёсий маданият, рамзлар ва маҳаллий бошқарув амалиёти орқали ўрганишга хизмат қилади.

Турк хоқонлиги даври этномаданий жараёнларини ўрганишда турк-суғд муносабатлари марказий масалалардан бири ҳисобланади. Суғдлар VI-VIII асрларда Марказий Осиёнинг савдо, шаҳар маданияти, ёзув ва дипломатик алоқаларида муҳим роль ўйнаган. Турклар эса кенг сиёсий ҳокимият, ҳарбий ташкилот ва дашт макони билан боғлиқ сиёсий куч сифатида намоён бўлган. Бу икки муҳитнинг ўзаро муносабати Турк хоқонлиги даври этномаданий симбиозининг асосий кўринишларидан бири эди.

А.Отахўжаевнинг турк-суғд муносабатларига оид монографияси ушбу масалани Ўзбекистон тарихшунослигида махсус ўрганган муҳим тадқиқотлардан бири ҳисобланади⁶. Унда турк ва суғд жамоаларининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва цивилизацион муносабатлари таҳлил қилиниб, улар ўртасидаги алоқалар бир томонлама ҳукмронлик ёки қарама-қаршилик сифатида эмас, балки ўзаро таъсир жараёни сифатида баҳоланади.

Гарб тарихшунослигида Этьен де ла Весьер суғдларни Евроосиё савдо тармоқларининг фаол иштирокчилари сифатида талқин қилади⁷. Унинг ёндашувида суғдлар Турк хоқонлиги даврида фақат маҳаллий шаҳар аҳолиси эмас, балки туркий сиёсий макон билан Хитой, Эрон ва бошқа ҳудудларни боғловчи трансминтақавий куч сифатида намоён бўлади. Бу ёндашув турк-суғд муносабатларини иқтисодий, дипломатик ва маданий интеграция тизими сифатида тушунишга имкон беради.

Турк-суғд муносабатлари тарихшунослигида муҳим жиҳат шундаки, бу жараёнда сиёсий ва маданий роллар бир-биридан фарқ қилган. Турклар сиёсий-ҳарбий элита сифатида ҳукмронлик қилган бўлса, суғдлар савдо, ёзув, дипломатия ва шаҳар маданиятида катта таъсирга эга бўлган. Демак, Турк хоқонлиги даври этномаданий муҳитида “ҳукмрон этнос – бўйсунган аҳоли” каби содда модель етарли эмас. Унинг ўрнига сиёсий ҳокимият ва маданий инфратузилма ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таҳлил қилиш керак.

Турк хоқонлиги даврида Чоч ва Фарғона ҳудудлари ҳам этномаданий жараёнлар нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу ҳудудлар туркий сиёсий таъсир, маҳаллий шаҳар маданияти, савдо йўллари ва қишлоқ ҳўжалиги анъаналари кесишган минтақалар сифатида тарихшуносликда алоҳида ўрин тутди.

Чоч нумизматик материаллари ва эпиграфик маълумотлари Турк хоқонлиги даврида туркий сиёсий рамзлар ва маҳаллий ҳукмдорлик анъаналари ўзаро алоқада бўлганини кўрсатади. Чоч тангаларидаги унвонлар, тамғалар ва ёзувлар сиёсий таъсир ва маҳаллий маданият ўртасидаги боғлиқликни ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Ғ.Бобоёровнинг Чоч тангалари ва туркий унвонлар ҳақидаги тадқиқотлари шу жиҳатдан муҳимдир.

Фарғона водийсида эса маҳаллий археологик маданият, шаҳарсозлик, савдо алоқалари ва туркий сиёсий таъсир ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланган. Б.Матбобоевнинг Фарғона водийси ва Давань давлатчилигига оид тадқиқотлари бу ҳудудда маҳаллий маданий давомийлик ва ташқи таъсирларнинг ўзаро муносабатини кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга⁸. Турк хоқонлиги даврида Фарғона фақат сиёсий тобе ҳудуд эмас, балки ўзига хос маҳаллий маданий-иқтисодий муҳитга эга минтақавий марказ сифатида қаралиши лозим.

Чоч ва Фарғона мисоли Турк хоқонлиги давридаги этномаданий жараёнларни тушунишда муҳим методологик ҳулоса беради: туркий сиёсий таъсир маҳаллий маданиятларни тўлиқ алмаштирмаган, балки улар билан мослашган, айрим ҳолларда эса янги сиёсий-маданий синтез шаклларини юзага келтирган.

Турк хоқонлиги даври этномаданий муҳитининг тарихшуносликдаги талқинида тил ва ёзув масалалари алоҳида аҳамиятга эга. Бу даврда туркий тил сиёсий-ҳарбий муҳит ва хоқонлик элитаси билан боғлиқ бўлган бўлса, суғд тили савдо, дипломатия ва шаҳар маданиятида муҳим роль ўйнаган. Бактрий, хоразмий ва бошқа маҳаллий тиллар ҳам ўз ҳудудий вазифасини сақлаб қолган.

А.Б. Эржиласуннинг туркий тил тарихи бўйича тадқиқотлари қадимги туркий тил муҳитини тушунишда муҳим аҳамиятга эга⁹. Бироқ Ўзбекистон ҳудудидаги V–VIII асрлар этномаданий жараёнларини таҳлил қилишда туркий тил тарихини маҳаллий суғд, бактрий ва хоразмий тил муҳитлари билан қиёсий ўрганиш зарур. Чунки мазкур даврда тил манзараси бир тилли эмас, балки кўп тилли бўлган.

Абдулқодир Донукнинг қадимги турк давлатларидаги маъмурий-ҳарбий унвон ва терминларга оид тадқиқоти туркий сиёсий маданиятни тушунишда муҳимдир¹⁰. “Қаған”, “ябғу”, “шад”, “тегин”, “тархан” каби унвонлар Турк хоқонлиги сиёсий тузумининг асосий белгилари ҳисобланади. Бироқ бундай терминларнинг маҳаллий муҳитда учраши аҳолининг тўлиқ туркийлашганини эмас, балки туркий сиёсий маданият ва бошқарув таъсирини кўрсатиши мумкин.

Шу сабабли тил ва сиёсий терминология масаласи этномаданий жараёнларни талқин қилишда эҳтиёткор ёндашувни талаб қилади. Тил, ёзув ва унвонлар этник мансубликни бевосита белгиламайди; улар сиёсий ҳокимият, маъмурий амалиёт, маданий таъсир ва элита идентификациясининг кўрсаткичлари бўлиши мумкин.

Турк хоқонлиги даври этномаданий муҳитини ўрганишда туркийлашув жараёни алоҳида муҳим муаммо ҳисобланади. Тарихшуносликда туркийлашув баъзан туркий қабилаларнинг кириб келиши ва маҳаллий аҳолининг этник ўзгариши сифатида талқин қилинган. Бироқ замонавий ёндашувларда бу жараён анча мураккаб кўрилади.

Туркийлашувни фақат этник алмашинув сифатида тушуниш тўғри эмас. У тил, сиёсий ҳокимият, ҳарбий-маъмурий тизим, элита маданияти, никоҳ алоқалари, савдо муносабатлари ва маданий мослашув орқали кечган узок жараён бўлган. Турк хоқонлиги даврида маҳаллий аҳоли тўлиқ “туркийлашиб кетган” деб айтиш учун манбалар етарли эмас; аксинча, суғд, бактрий, хоразмий ва бошқа маҳаллий компонентлар ўз ролини сақлаб қолган.

Замонавий тарихшуносликда туркийлашув кўпроқ маданий интеграция ва идентификация жараёни сифатида баҳоланмоқда. Бу ёндашув Турк хоқонлиги даврида сиёсий ҳокимият туркий бўлгани ҳолда, маданий ҳаёт кўп компонентли бўлиб қолганини тушунтириш имконини беради. Шу маънода туркийлашув этник “алмашинув” эмас, балки узок муддатли этномаданий трансформация сифатида қаралиши лозим.

Турк хоқонлиги даври этномаданий муҳитининг тарихшуносликдаги талқини таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур давр узок вақт сиёсий тарих марказида ўрганилган. Хоқонликнинг пайдо бўлиши, ҳудудий кенгайиши, Хитой, Сосонийлар ва Византия билан муносабатлари тарихшуносликда кенг ёритилган. Бироқ Ўзбекистон ҳудудидаги этномаданий жараёнларни тушуниш учун сиёсий тарих етарли эмас.

Турк хоқонлиги даврида Ўзбекистон ҳудудидаги этномаданий муҳитни камида уч қатламда таҳлил қилиш лозим. Биринчи қатлам – туркий сиёсий-ҳарбий элита ва хоқонлик бошқарув тизими. Иккинчи қатлам — маҳаллий суғд, чоч, фарғона, бактрий ва хоразмий шаҳар-деҳқончилик маданияти. Учинчи қатлам – савдо, тил, ёзув, дин ва сиёсий терминология орқали юзага келган маданий интеграция жараёни.

Шу нуқтаи назардан Турк хоқонлиги даври этномаданий муҳитини “туркий ҳукмронлик” ёки “маҳаллий маданият давомийлиги” дан бири билан чеклаб бўлмайди. Аксинча, бу даврни туркий сиёсий таъсир ва маҳаллий маданий муҳит ўзаро мослашган, баъзан рақобатлашган, кўп ҳолларда эса бир-бирини тўлдирган этномаданий симбиоз даври сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Чунки Ўзбекистон ҳудудидаги этник муҳит ва аҳоли таркиби ҳақидаги тарихшунослик қарашлар айнан Эфталлар ва Турк хоқонлиги даврида шаклланган кўп компонентли этномаданий муҳитни таҳлил қилиш орқали очилади.

Адабиётлар:

1. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1946.

2. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. - Москва: Наука, 1967.
- 3 Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). 2 Bde. - Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958.
- 4 Taşağıl A. Gök-Türkler. - 5. Baskı. - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021. - XIX+473 s.
- 5 Бобоёров Ғ.Б. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. - Тошкент, 2012.
- 6 Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. - Тошкент: ART-FLEX, 2010.
- 7 De la Vaissière É. Sogdian Traders: A History / Trans. by James Ward. - Leiden; Boston: Brill, 2005.
- 8 Матбабаев Б.Х. Древнеферганское государство Давань // Очерки по истории государственности Узбекистана. - Ташкент: Шарк, 2001. - С. 25-38.
- 9 Ercilasun A.B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. - Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- 10 Donuk A. Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler. - İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

****=====****

QORAQALPOQ AN'ANAVIY CHOLG'U IJROCHILIK MAKTABI:

SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI

(baqsi, jirovlar misolida)

Ramatullaeva Zamira

Innovatsion texnologiyalar universiteti

«Tarix va ijtimoiy fanlar»

kafedrasi, assistant-o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq xalqining an'anaviy musiqa asboblariidagi ijrochilik an'analari, ularning shakllanishi va rivojlanishi, ustoz-shogird an'anasining ahamiyati ko'rib chiqiladi. Qoraqalpoqlarning dutor, qo'biz, baxshi-dutor kabi musiqa asboblariidagi ijrochilik usullari xalqning tarixi, turmush tarzi va ma'naviy madaniyati bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Shuningdek, an'anaviy ijrochilik maktablarining og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tishi, kasbiy mahoratning shakllanishi ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: qoraqalpoqlar, an'anaviy musiqa asboblari, qobiz, dutor, ustoz-shogird, madaniyat

Аннотация: В статье рассматриваются традиции исполнительства на народных музыкальных инструментах каракалпакского народа, их становление и развитие, а также значение традиции "устаз-шагирд" (наставник-ученик). Анализируются исполнительские приемы на таких каракалпакских музыкальных инструментах, как дутар, кобыз, бахши-дутар,

в связи с историей, бытом и духовной культурой народа. Также показана устная передача традиционных исполнительских школ из поколения в поколение и формирование профессионального мастерства.

Ключевые слова: каракалпаки, традиционные музыкальные инструменты, кобыз, дутар, наставник-ученик, культура

Abstract: This article examines the traditions of instrumental performance among the Karakalpak people, their formation and development, and the significance of the master-apprentice tradition. The performance techniques of the Karakalpaks on musical instruments such as the dutar, qobiz, and baqshi-dutar are analyzed in the context of the people's history, way of life, and spiritual culture. It also describes the oral transmission of traditional performance schools from generation to generation and the development of professional mastery.

Keywords: Karakalpaks, traditional musical instruments, qobiz, dutar, master-apprentice, culture

Qoraqalpoq xalqining an'anaviy musiqa madaniyati ko'p asrlik tarixiy-madaniy tajriba asosida shakllangan ma'naviy hodisalardan biridir. Xalqning turmush tarzi, kasbiy faoliyati, urf-odatlari, marosimlari va dunyoqarashi musiqiy ijodda o'z aksini topgan. Ayniqsa, an'anaviy sozandalik san'atining shakllanishi xalqning professional musiqa madaniyatiga xos o'ziga xosliklarni namoyon etadi.

Qoraqalpoq musiqa cholg'ulari orasida dutor, qo'biz, g'ijjak, sibizg'i va boshqa asboblari alohida o'rin tutadi. Ular nafaqat musiqiy asarlarni ijro etish vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, estetik didi va ma'naviy tajribasini yetkazib beruvchi madaniy hodisa sifatida ham ahamiyatlidir.

Qoraqalpoqlarda an'anaviy musiqa asboblari ijrochilikning kasbiy mahorati ustozdan shogirdga og'zaki tarzda o'tishiga asoslangan. Bu jarayonda nota yozuvi emas, balki tinglash, takrorlash, yodda saqlash va ko'p marotaba ijro etish orqali o'rganish asosiy o'rin tutgan.

Ustoz-shogird munosabati faqatgina texnik ijro usullarini o'rgatish bilangina cheklanmagan. Shogird ustozdan asarning mazmunini, ijro tartibini, ohangning o'ziga xosliklarini, sahna madaniyatini hamda musiqiy an'anaga bo'lgan hurmatni ham o'rgangan. Shu sababli an'anaviy ijrochilik maktabini nafaqat musiqiy texnika, balki madaniy bilimlarni yetkazib berish tizimi sifatida baholash mumkin.

An'anaviy ijrochining mahorati uning cholg'u asbobini texnik jihatdan egallagani bilan birga, musiqiy asarning hissiy mazmunini tinglovchiga yetkaza

olish qobiliyatida ham namoyon bo'ladi. Bu holat qoraqalpoq an'anaviy musiqasining ijrochilik o'ziga xosliklarini belgilab beradi.

Qoraqalpoq an'anaviy musiqa asboblari ijro etuvchilardan eng eskisi bujirawlar hisoblanadi. Jiraw qoliga qobiz olib, xalqning adabiy merosi bo'lgan dostonlarni, tarixiy qo'shiqlarni kuylab, yig'ilgan ko'pchilikka tomosha ko'rsatuvchi, o'z zamonasining orzu-armonini qo'shiqqa qo'shib aytuvchi, og'zaki adabiyotning naql, hikmatli so'zlar, terma-to'lg'ovlarini targ'ib etuvchi so'z ustasi, iste'dod egasi [1:72].

Qoraqalpoq jirovlari chertadigan asbob — qo'biz — eng qadimiy musiqa asbobidir. Qo'biz asbobi boshqa xalqlarda ham bo'lgan. Masalan, qo'biz ukrain xalqida ham uchrab, "kobzar" deb atalgan. Keyinchalik bu asbob o'rnini ko'p torli bandura egallagan. XVII asrda yashagan musiqashunos Darvish Alining aytishicha, bir turdagi tanbura o'xshash qo'biz juda qadimiy cholg'u hisoblanadi. Uning ko'rsatishicha, bu asbobdan musiqa nazariyasini puxta o'zlashtirgan XIV asrning mashhur musiqachisi Sulton Uvays davrida foydalanilgan [2:17].

Turkiy tilli xalqlarning deyarli barchasida qo'biz tushunchasining negizi bir xil: "Qo'biz", "xomus", "qobus", "kamus", "key-kobuz" deb ataladi. "Qo'biz" so'zi "hay" degan ma'noni anglatadi, ya'ni "haylab kuylash", "hay-haylash" – ijro etish demakdir. "Hay" so'zi esa ayrim turkiy xalqlarda tomoqni qirib ijro etish ma'nosini bildiradi. Qozoq, o'zbek qo'bizlari ham qoraqalpoq qo'biziga o'xshash. Qo'bizning boshi, ikki qulog'i, egilgan bo'yni, pastki tomoni teri bilan qoplangan chanog'i, ot qilidan yasalgan tori, tiyagi va ishqagichi bir xil. Ovoz tor bilan ishqagichning ishqalanishidan hosil bo'ladi [3: 99-100].

Qobizchilik an'anasining o'ziga xos jihati shundaki, asbob nafaqat estetik maqsadda, balki xalqning ruhiy dunyosini ifodalovchi ramziy vosita sifatida ham qo'llanilgan. Turkiy xalqlar an'analarida qo'biz nafaqat musiqa asbobi, balki muqaddas ma'noga ega sakral vosita sifatida ham qaralgan. Ayrim hollarda uning ovozi ruhlar bilan muloqot qilish, trans holatiga tushish va marosim samaradorligini ta'minlash vositasi sifatida talqin qilingan.

Qobiz qoraqalpoqlarning eng qadimiy musiqa asboblari biri bo'lib, uning tarixi xalqning baxshichilik an'analari bilan chambarchas bog'liq. Qobizning o'ziga xos tembri, sadosining teranligi hamda ijro uslubi uni epik va marosim ijrochiligida qo'llash imkonini bergan.

Baxshi-jirovlar o'z ijrolarida musiqa asbobi bilan so'z san'atini uyg'unlashtirgan. Ular epik asarlarni, afsonalarni, tarixiy voqealarni kuy-ohanglar orqali yetkazgan. Bu ijrochilik shaklida ijrochi bir vaqtning o'zida ham sozanda, ham jirov, ham an'ana davomchisi sifatida namoyon bo'lgan.

Qoraqalpoq an'anaviy musiqa madaniyatida keng tarqalgan cholg'u asboblari biri dutor hisoblanadi. Uning ijrochilik imkoniyatlari xalqning lirik, epik va instrumental repertuarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan, uni ijro etuvchilar esa baqsilar deb aytiladi.

Qoraqalpoq baqshilari jirovlarga qaraganda keyin paydo bolgan [4: 126]. Dutor repertuarida xalqning turmushini, muhabbatini, el-yurtga bo'lgan sog'inchini, tarixiy voqealarni hamda falsafiy qarashlarini bayon etuvchi asarlar uchraydi. Shu sababli dutorchilikni qoraqalpoqlarning ma'naviy madaniyatini saqlashning muhim vositalaridan biri deb hisoblash mumkin.

Qoraqalpoq an'anaviy musiqa ijrochiligi maktabining asosiy belgilaridan biri - ustoz-shogird tizimidir. Bu tizim orqali musiqiy asarlar, ijro uslubi, repertuar hamda kasbiy tajriba bir avloddan ikkinchi avlodga meros bo'lib o'tgan. Shogirdni tanlashda uning musiqiy eshitish qobiliyatiga, xotirasiga, ritmni his qilishiga va musiqaga bo'lgan qiziqishiga ahamiyat berilgan. Shogird dastlab ustozining ijrosini tinglab, so'ng ayrim ohanglarni takrorlash orqali saboq olgan. Vaqt o'tishi bilan u to'liq asarlarni mustaqil ijro etish darajasiga yetgan. Bu tizim an'anaviy musiqaning barqarorligini ta'minlash bilan birga, uning doirasida o'ziga xos ijrochilik maktablarining paydo bo'lishiga ham sharoit yaratgan.

Xulosa qilib aytganimizda, qoraqalpoq an'anaviy cholg'u ijrochiligi maktabi xalqning ko'p asrlik ma'naviy-madaniy tajribasini saqlovchi va yetkazib beruvchi muhim institut sanaladi. Dutorchilik, qo'bizchilik singari boshqa cholg'ulardagi ijrochilik an'analari nafaqat musiqiy mahoratni, balki xalqning tarixiy xotirasi,

estetik tushunchalari va dunyoqarashini ham o'zida mujassam etadi. An'anaviy ijrochilik maktabining eng muhim xususiyati-uning ustoz-shogird an'anasiga, og'zaki ta'lim berishga va yakka ijrochilik mahoratiga asoslanganidadir. Bugungi kunda bu an'ana kasbiy musiqiy ta'lim tizimi bilan uyg'unlashib, yangi mazmun va shakllar bilan rivojlanib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айымбетов К. Халық даналығы. –Нөкис, Қарақалпақстан. 1988. 72 б
2. Акбаров И. А. Қарақалпақ халық намалары. –Ташкент, 1959. 17 б.
3. Бахадирова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Наўруз» баспасы, 2017. – Б. 99–100.****=====****

QADIMGI USTRUSHONA XALQLARI HARBIY SAN'ATINING O'RGANILISHI HAQIDA

Xaliyeva Shahnoza Aliyevna
Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qadimgi Ustrushona xalqlari harbiy san'ati tarixi masalalariga oid qadimgi va ilk o'rta asrlarga taalluqli harbiy istehkomlar, dastlabki qurol-yarog'lar, jang uslublari yozma va arxeologik manbalar asosida tahlil qilingan. Ushbu manbalarda keltirilgan ma'lumotlar orqali qadimgi Ustrushonaning siyosiy va ijtimoiy holati haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar. Harbiy, qurol, istexkom, tuzilma, dubulg'a, kamonchi, hufya xizmati, otliq, Kansou, mudofaa, qal'a, xavsizlik, hujum, o'qdon.

Аннотация. В данной статье на основе письменных и археологических источников анализируется военное искусство народов древней Уструшаны - в частности, фортификационные сооружения, ранние виды вооружения и боевые приемы, относящиеся к периодам древности и раннего Средневековья. На основе сведений, содержащихся в этих источниках древней Уструшаны.

Ключевые слова: военное дело, оружие, фортификация, сооружение, илем, лучник, разведка, всадник, Кансу, оборона, крепость, безопасность, атака, колчан.

Annotation. This article analyzes the military art of the peoples of ancient Ustrushona - specifically military fortifications, early weaponry, and combat techniques dating from the ancient and early medieval periods - based on written and archaeological sources. Through the information presented in these sources the of ancient Ustrushona.

Keywords: Military, weapon, fortification, structure, helmet, archer, intelligence service, cavalryman, Kansou, defense, fortress, security, attack, quiver.

Qadimgi davr harbiy san'ati tarixi Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayoti va mudofaa inshootlari tizimini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etib, so'nggi yillarda ilmiy jamoatchilikning e'tiborini tobora tortmoqda. Sohaga oid ko'plab tadqiqotlar tahlil qilinsa, mintaqadagi himoya istehkomlari, qurol-yarog' ishlab chiqarish jarayoni, hududiy harbiy-ma'muriy tuzilmalar, va harbiy ish usullari bo'yicha muhim ma'lumotlar berilgan. Biroq, tarixiy-ilmiy adabiyotlarda aynan Ustrushona mintaqasi harbiy tarixining yaxlit va qiyosiy tahlili yetarlicha o'rganmagan. Mazkur masalani hal etish nafaqat nazariy bilimni boyitadi, balki tarixiy harbiy ashyolar asosida tarixni qayta tiklashga xizmat qiladi.

Yurtimizda yashagan qadimiy xalqlarga xos harbiy san'at masalalari mazkur davrga oid qator yozma manbalarda ham keltirilgan. Jumladan, Avestoda tilga olingan uchqur otli tur qabilalarini olimlar saklar bilan bog'laydi. [1] Yevrosiyo dashtlarida yashagan so'nggi bronza davri ko'chmanchi aholisida alohida suvoriylar guruhlarini shakllangan. Ular otda jang olib borishga qulay bo'lgan uzun nayza, qilich, qalqon keyinchalik uzoq masofaga otadigan kamonlar bilan qurollangan edi. [2] Yunon tarixchisi Geradot sak qabilalarining ahamoniylarga qarshi kurashlari, ularning qurollanishi jang qilish uslubi va qo'shin tuzilishi haqida ma'lumot bergan. Ushbu muarrixning yozishicha, yunon-fors urushlari paytida Ahamoniylarning eng saralangan qo'shinlari sak qabilalaridan bo'lgan. Ularning asosiy jang qurollari kamon, xanjar, ikki qirrali keskir jang boltalari – sagarislar bo'lgan. [3] Ushbu ma'lumotdan bilishimiz mumkinki, saklar yaqin masofada jang qilishga va yaklama-yakka qo'l janglarida temirdan yasalgan xanjar, kalta qilich va ikki tomoni keskir jang boltalaridan foydalanishgan.

Tarixchi Kvint Kursiy Rufning yozishicha, Markaziy Osiyoning cho'llik jangchilari "temir plastiklardan" iborat bo'lgan sovutlarga ega bo'lgan. Arrianning ma'lumot berishicha, jangchilar muhorabada temir sovutlar bilan "yaxshilab yopilgan" bo'lgan. Temir dubulg'a, har xil shakl va o'lchamdagi qalqonlardan ham foydalanilgan. Arxeologiya mal'umotlariga ko'ra, Markaziy Osiyoda otlarni himoya anjomlari bilan jihozlash birinchi bo'lib saklar tomonidan joriy qilingan. Ko'rib chiqilayotgan davrda har bir hukmdor yaxshi qurollangan yollangan jangchilar

otryadiga ega bo'lgan. Bundan tashqari, qabila yoki to'da boshliqlari o'q-yoy, nayza va qilichlar bilan jangni olib borgan. O'z qabiladoshlari yoki urug'lariga rahbarlik qilgan. Bundan tashqari, qabilaning har bir jangchisi o'zi bilan safarda oziq-ovqat (talqon), qaynatilgan go'sht, suv idishlarini olib yurgan.

Mil. avv. V asrda saklar tomonidan Markaziy Osiyoda skiflarnikidan ko'ra murakkabroq tartibga ega kamon qo'llanilgan. U otish uzoqligi va samaradorligi oshirilganligi bilan ajralib turgan. Kamonning bir nechta turi malum. Baqtryaliklar hamda sug'dliklar, parfiyaliklar va xorazmliklar kamonlarni yasash uchun qamishdan foydalangan. Kamon o'qlarining uchi temirdan (yoki misdan) yasalgan.

Gerodot, Ksenofont, Arrianning manbalarida sak va massagetlarning "kamonchilari" – "otliq kamonchilari" esga olinadi. Murakkab "skif" kamonlari yaxshi jangovar sifatlarga ega bo'lgan. Kamonning o'qdoni teridan va yupqa yog'ochdan yasalgan. Markaziy Osiyolik jangchilar sopqonni mohirlik bilan ishlata olgan. Bunday jang qurollari Qadimgi Ustrushona xalqlarida ham mashhur bo'lib, bunday murakkab tuzilishga ega bo'lgan kamonning tana qismiga oid topilmalar Eski Xovos va Asht dashtligi qabrlaridan o'rganilgan. [4] Tuzilishi va xususiyatiga ko'ra bu yoy ot ustida turib jang qilishga mo'ljallangan bo'lib, nisbatan kichik o'lchamli bo'lishiga qaramasdan otish uzoqligi va nishonga aniq tegishi bilan ajralib turgan. Farg'ona vodiysidagi Qorabuloq mozorida to'rtta kamon va uning qismlari o'rganilgan. [5] Bunday kamonlar vodiydagi Munchoqtepa mozor qo'rg'onlarida ham o'rganilgan bo'lib, ularni o'rgangan olimlar bu kamonlarni ikki xil tipga va paykonlarni ham ikki xil turga ajratgan.[6] Umuman olganda, ular murakkab tarkibli kamonlar qatoriga kiradi. Bunday kamonlar O'rta Osiyoda keng tarqalgani bo'lib, ular «xunlar kamoni» tipiga kiradi. Bu murakkab tuzilgan yoy bir nechta yog'och bo'laklaridan yasalgan bo'lgan.

Qadimgi aholi orasidagi harbiy ishlar rivojiga oid ma'lumotlarni so'nggi o'n yilliklarda Ustrushona hududida olib borilgan arxeologik qazuv tadqiqotlari ochiq-lamoqda. O'rta Osiyo hududida tadqiq qilingan arxeologik yodgorliklarda harbiy qurollar, jangchi tasviri tushirilgan buyumlar va sovutlar ko'plab o'rganilgan. Bunday topilmalar Ustrushonadagi (mil.avv. II-I va milod boshlari) ga oid

Sag'onoq, G'ulbo va Shirinsoy kabi mozor qo'rg'onlarda o'rganilib, bu qabrlarda marhumlar "to'liq qurollangan holda" yoniga qilich, xanjar, kamon o'qlari – umuman, tirikligida ishlatgan jang qurollari qo'yib, olov bilan poklab (yoqib) marhumga ulug' hurmat ko'rsatilib dafn etilgan. [7] Ayni payda jasadlarni otda ketayotgan (poza vsadnika), chavandoz–jangchi yoki yarim otliq ko'rinishida dafn etish holatlari ham mavjud. Bu ko'rinishda dafn etish uning o'z umrining katta qismini ot ustida o'tkazganligiga ishora qiladi. Shu bilan birga, bunday o'tirish orqada ta'qib qilib kelayotgan dushmanga kamondan o'q uzish uchun ham juda qulay bo'lgan. Bunday misollarning harbiy va uning faoliyati bilan bog'liq muhim va asosli ma'lumotlarni berisi tarix uchun nihoyatda ahamiyatlidir.

Ustrushonaliklar jang kiyimlari ham o'ranilgan bo'lib, u zirhi qo'shqavat va turli metall qotishmalar qo'shib yasalgan dubulg'a hisoblanadi. 1984-yili Sirdaryodan topilgan ushbu dubulg'ani yasallishini olimlar mahalliy xom ashyo, jumladan, Qoramozor rudasi asosiy material bo'lib xizmat qilgan deb taxmin qiladilar.[8] Demak, Ustrushonaliklar o'zlarining sifatli jangovar qurol- aslahalarini mahalliy materiallardan foydalangan holda o'z ustalari tomonidan ishlab chiqarilgan. Shuningdek, yodgorliklarda qayd etilgan arxeologik materiallar qadimgi urug' jamoasida harbiylarning alohida mavqega ega bo'lganligini tasdiqlaydi. Bu manbalardan antik davr Ustrushonasida ijtimoiy munosabatlar taraqqiy etganligi va bunda harbiylarning alohida mavqega ega bo'lganligini anglatadi.

Arxeologlar tomonidan o'rganilayotgan harbiy ishlarga oid manbalar boshqa tarixchilarning ham tadqiqotlarida uchraydi. Jumladan, M.V.Gorelik, [9] V.A.Obelchenko [10] tomonidan olib borilgan ishlar qadimgi Sog'd, Ustrushona va uning atrofidagi himoya tizimlarini tushuntirish uchun nazariy asos yaratib berdi.Ular asosan voha hududidagi qo'rg'onlardan topilgan qurol-yarog'larning nazariy natijalariga e'tibor qaratgan. Shu bilan birga A.M.Belenitskiy, [11] V.I.Raspopova [12] va B.I.Marshak [13] kabi olimlar arxeologik manbalar va qazishmalar davomida topilgan moddiy manbalar asosida mintaqaning ilk o'rta asrlardagi harbiy san'ati, qurol-yarog'lari va mudofaa tizimini yoritgan bo'lsalar,

A.A.Freiman [14] va V.A.Livshits kabi olimlar [15] o'zlarining keng qamrovli izlanishlari natijasida Sog'd va Ustrushona hududidagi shahar madaniyatiga oid Chilxujra, Qalai Mug' kabi qal'a va qo'rgonlarning harbiy-strategik ahamiyati, qo'shin tarkibi, unvonlari, sarkardalik atamalari hamda maxfiy xabarlarni aniqlash masalalariga to'xtalgan. Ushbu olib borilgan ishlar bilan bir qatorda N.Ya.Bichurin [16] va V.V.Bartold [17] tomonidan qadimgi Xitoy va arab manbalari tarjimalari orqali mintaqada harbiy sohaning taraqqiy etganligi va aholining jang qilish uslublariga doir ma'lumotlar yozib qoldirgan.

Keyinchalik, N.N.Negmatov [18], A.A.Anorboyev [19] va E.V.Rtveladze [20] kabi olimlar harbiy-strategik qarashlarini va arxeologik qazish uslublarini kiritish orqali qadimgi Sog'd va Ustrushona hududidagi mudofaa devorlari va chegaralarini yangi nuqtai nazardan o'rgangan. Shuningdek, F.E.Toshboyev tomonidan olib borilgan ustrushonaning tog' va tog'oldi hududlaridagi qadimgi va ilk o'rta asrlar chorvador qabilalari madaniyati hamda qo'rg'on qabrlaridan topilgan qurol-yarog' turlari atroflicha o'rganilib [21], qadimgi xalqlar xayotida yetakchi o'rinni egallagan deya ilmiy xulosalar bergan.

Ilmiy adabiyotlarda harbiy tarix bo'yicha turli talqindagi fikrlar mavjud. Xususan, g'arb tadqiqotchilari Frantz Grenet [22], E.de la Vaissiere [23] va Valerie Hansen [24] ular ko'proq sug'diylarning diniy qarashlari, Buyuk ipak yo'li asosida taraqqiy etgan savdo va siyosiy aloqalar hamda harbiy kuchlarning ta'minotiga ahamiyat berishgan.

Britaniyalik olim H.A.R.Gibb tomonidan arab tilidagi manbalar (at-Tabariy, al-Balazuriy) [25] tahlili orqali vohadagi harbiy muammolarni olib chiqqan. Shu bilan birga Xitoy tarixshunosligida Lin Meicun va Wang Binghua Dunxuan va Turfon yodgorliklari asosida sug'diy askarlarning Xitoy imperiyasi qurolli kuchlari va chegara mudofaasining "Kansuo" xitoy tilida "guansuo" - harbiy nazorat va bojxona postlaridagi ishtiroklari tahlil qilingan. [26]

Ushbu manbalarda Markaziy Osiyo dasht qabilalari o'rtasida urush-to'qnashuvlar ko'p bo'lganligi uchun urug'-qabilaning har bir azosi jangchi bo'lgan. U o'z uyi, podasi, yaylov-u o'loq va suv havzasini himoya qilish uchun qilich,

kamon, nayza va boshqa qurollardan foydalana bilish hamda chavandoz bo'lishi hayotiy zarurat bo'lgan. Qurg'oqchiliklar, ochlik, qahraton qish, izg'irin sovuqlar ko'chmanchilar hayotini doimo xavf-xatarga qo'ygan. Yer-suv, yaylov-o'tloqlar uchun qo'shni urug'-qabilalar bilan o'zaro to'qnashuvlar ko'chmanchilarning hamrohi bo'lgan.

“O'zbekiston harbiy san'ati tarixi”[27] ko'p jildlik manbasi turli tahlil qilingan ma'lumotlarni mintaqa miqyosidagi harbiy konsepsiyasi doirasida birlashtirishga imkon beradi. Ushbu manbalarda harbiy sohaga oid bilimlarni tizimga solish uchun zamonaviy metodlardan tarixiy-tahliliy ma'lumotlarni raqamli modellashtirish va himoya istehkomlarining amaliy holatini ko'rsatuvchi geografik axborot tizimi asosida ma'lumotlarni xaritada tasvirlash usullarini qo'llanmoqda. Bunday uslubiy xilma-xilliklar muammoning turli jihatlarini yoritishda, asosiy manbalarni yagona tizimga soluvchi qiyosiy va tarmoqlararo tahlillar yetarli emas. Natijada, qo'yilgan masalaa yondashuvda yagona tushunchaviy asosni shakllantirish qiyinligicha qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Qadimgi Sog'd va Ustrushona xalqlari harbiy tarixiga oid ma'lumotlarning o'rganilishi keyingi ilmiy izlanishlar va amaliy qo'llanmalar uchun yo'nalish beruvchi amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishni ko'zda tutadi. Mavjud arxeologik va yozma manbalarga tayanib aytish mumkinki, yurtimizda yashagan qadimgi aholi, jumladan saklarning o'ziga xos jang taktikasi bo'lgan. Yengil qurollangan otliqlar qo'qqisdan paydo bo'lib, dushmanga o'q yog'dirgan va kutilmaganda tezlik bilan birdaniga chekingan. Yana bir jang taktikasiga ko'ra, dushman kuchlariga doimo kichik-kichik hujumlar uyushtirilib turilgan. Bu esa ularni o'z tayanch nuqtasidan uzoqlashtirgan. Natijada dushman doimiy hujumlar suvsizlik va ochlik, doimiy izg'ib yurishdan holdan toyib orqaga qaytganligi tahlil qilindi. Izlanishlar jarayonida yangi bilimlarni yaratish, tahliliy vositalarni shakllantirish va rivojlantirish orqali soha tarixshunosligiga hissa qo'shish bo'lib, bu natijalar kequsidagi tadqiqotlarimiz uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авеста. Избранные гимны. Пер. с. Авест и комментарий И.М. Стеблин-Каминского. – М., 1990. – С.173.
2. Тошбоев Ф.Э. Қадимги Уструшона чорвадорлари тарихи ва маданияти..... дисс. Тошкент, 2024. – Б. 184.
3. Геродот. История (в девяти книгах). Книга IV, VII перевод и примечания Г.А. Стратановского. – Л., 1972; Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент, 1996. – Б.55.
4. Салтовская Е. Д. О раскопках могильника Дашти Ашт в 1976 г... – С.263; Грицина А., Рахимов К., Мамиров О. Эски Ховосдан топилган мураккаб таркибли камон хусусида // O‘zbekiston arxeologiyasi. 2- (27) сон. – Самарқанд, 2022. – Б. 11;.
5. Баруздин Ю.Д. Карабулакский могильник // ИАН Киргизской ССР. Серия общественных наук. Том III. Вып.3. (История). – Фрунзе, 1961. – С. 43-82.
6. Матбобоев Б. Х. Фаргона водийсида ҳарбий қурол аслаҳалар тарихига доир(мил. авв/ VII- милоднинг VIII асрлари) // “Евроосиё халқлари маданий мероси: замонавий тадқиқотлар, муаммо ва ўрганиш усуллари”. – Жиззах, 2022. – Б. 89-92.
7. Тошбоев Ф.Э. Қадимги Уструшона чорвадорлари маданияти... – Б. 149-150.
8. “Комсомольская правда”, 1984, 10- февраля; “Совет Ўзбекистони”, 1984, 18-февраль.
9. Горелик М. В. Оружие Древнего Востока. IV тысячелетие — IV век до н. э. — М.: Восточная литература, 1993.
10. Obelchenko O. V. Mechi i kinjali iz kurganov Sogda // Sovetskaya arxeologiya. — Moskva, 1978.
11. Беленицкий А. М. Монументальное искусство Пенджикента: Живопись, скульптура. — М.: Искусство, 1973.
12. Raspopova V. I. Metallicheskie izdeliya rannesrednevekovogo Sogda. / Otv. red. A. M. Belenickiy. – Leningrad: Nauka, 1980.
13. Marshak B. I., Raspopova V. I. Voyna glazami sogdiyskix xudojnikov. // Materiali po istorii i arxeologii Centralnoy Azii. – Dushanbe: Donish, 1998.
14. Freyman A. A. Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Vip. I. Chtenie, perevod, kommentariy. – М.: Izd-vo vostochnoy literaturi, 1962.
15. Лившиц В. А. Согдийские документы из замка Чильхуджра // Письменные памятники Востока. – 2003.
16. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. –
17. Бартольд В. В. Сочинения. Том I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1963.
18. Негматов Н. Н. Исследования в Северном Таджикистане и Уструшане // Археологические открытия. — М., 1975.

19. Анарбаев А. А. Оборонительные сооружения городов раннесредневекового Илака и Уструшаны. // История материальной культуры Узбекистана. – Самарканд, 2006.
20. Ртвеладзе Э. В. Стена Дарбента (Железные ворота Согда) в древности и средневековье // Археология, история и культура Средней Азии. – Ташкент: Фан, 2002.
21. Тошбоев Ф.Э. Уструшона халкларининг харбий куроллари хакида дастлабки мулоҳазалар.// Ўзбекистон археологияси, Тошкент: Фан, 2013. № 7. Б. 68-73.
22. Grenet, F., De la Vaissière, É. "The Last Days of Panjikent". – Silk Road Art and Archaeology, 2002.
23. De la Vaissière, É. "Sogdian Traders: A History" (Trans. J. Ward). – Brill, 2005.
24. Hansen, V. "The Silk Road: A New History". – Oxford University Press, 2012.
25. Gibb H. A. R. The Arab Conquests in Central Asia. – London, 1923; Ат-Табари. История пророков и царей. – Тошкент: Фан, 1987.
26. Lin Meicun. Sogdian colonies in Dunhuang and Turfan // Journal of Western History. – Beijing, 2002.
27. O‘zbekiston tarixi (O‘zbekiston harbiy san’ati tarixi). Ko‘p jildlik. VIII jild. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2023.

=====

B.X. KARMISHEVA ASARLARIDA CHORVACHILIK MASALASI

Amirbek Ashirbayevich Tag‘bayev

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va etnologiyasi kafedrası
amirbektfi@mail.ru tel: (90) 9214334*

Annotatsiya. Mazkur tezisda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O‘zbekistonning janubiy hududlarida chorvachilik xo‘jaligining tarixiy-etnografik xususiyatlari B.X. Karmisheva tadqiqotlari asosida tahlil qilinadi. Olimaning asarlarida chorvachilikning ko‘chma, haydov-yaylov, haydov va qo‘ton-haydov kabi turlarga ajratilgani, ularning tabiiy-geografik sharoit, xo‘jalik ixtisoslashuvi hamda etnik guruhlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Shuningdek, qo‘y, qorako‘l, hisori qo‘y, echki, ot va qoramol boqish, yaylovlardan mavsumiy foydalanish hamda chorvachilik mahsulotlarining xo‘jalik va savdo-sotiqdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqotda Karmishevaning dala materiallari va tarixiy-etnografik yondashuvi O‘zbekiston etnografiyasini o‘rganishdagi muhim ilmiy manba sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: B.X. Karmisheva, O‘zbekiston etnografiyasi, chorvachilik, yaylov, ko‘chma chorvachilik, haydov-yaylov, qo‘ton-haydov, qorako‘lchilik, o‘zbek urug‘lari, Janubiy O‘zbekiston.

Аннотация. В тезисе на основе исследований Б. Х. Кармышевой рассматриваются историко-этнографические особенности животноводства в южных районах Узбекистана в конце XIX – начале XX века. Анализируется предложенная исследовательницей классификация типов животноводства: кочевой, отгонно-пастбищный, пастбищный и кошарно-отгонный. Показана связь хозяйственных форм с природно-географическими условиями, этническим составом населения и традиционными занятиями. Особое внимание уделяется овцеводству, каракулеводству, разведению гиссарских овец, коз, лошадей и крупного рогатого скота, а также сезонному использованию пастбищ. Отмечается значение полевых материалов и историко-этнографического подхода Б. Х. Кармышевой для изучения традиционного хозяйства населения Узбекистана.

Ключевые слова: Б. Х. Кармышева, этнография Узбекистана, животноводство, пастбища, кочевое животноводство, отгонное животноводство, каракулеводство, узбекские роды, Южный Узбекистан.

Abstract. The thesis examines the historical and ethnographic features of livestock farming in southern Uzbekistan in the late nineteenth and early twentieth centuries on the basis of the studies of B. Kh. Karmysheva. Particular attention is paid to her classification of livestock farming into nomadic, seasonal pasture, driving and corral-pasture forms. The study highlights the relationship between these forms, natural-geographical conditions, ethnic groups and traditional economic activities. Sheep breeding, karakul sheep breeding, the raising of Hissar sheep, goats, horses and cattle, seasonal pasture use, and the economic and commercial significance of livestock products are also considered. Karmysheva's field materials and historical-ethnographic approach are evaluated as an important source for studying the traditional economy and ethnography of Uzbekistan.

Keywords: B. Kh. Karmysheva, ethnography of Uzbekistan, livestock farming, pasture, nomadic livestock farming, seasonal pasture farming, karakul breeding, Uzbek tribes, Southern Uzbekistan.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida O‘zbekiston hududida chorvachilik dehqonchilik bilan bir qatorda aholining muhim xo‘jalik tarmoqlaridan biri bo‘lgan. Ayniqsa, janubiy vohalarning tabiiy-geografik sharoiti, tog‘oldi va dasht hududlarining mavjudligi hamda keng yaylovlar chorvachilikning turli shakllarda rivojlanishiga imkon bergan. O‘zbekistonning an‘anaviy xo‘jaligi va etnik tarixini o‘rgangan B.X. Karmisheva ushbu jarayonlarni dala materiallari hamda tarixiy-etnografik ma’lumotlar asosida tadqiq etgan.

Karmishevaning chorvachilikka oid tadqiqotlari orasida 1954-yilda nashr etilgan “Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Вып. I. Историко-этнографический очерк животноводства в дореволюционный период” asari

alohida o‘rin tutadi. Mazkur ishda o‘zbek-loqaylarning an’anaviy xo‘jaligi, chorvachilikning xususiyatlari va uning hududiy sharoit bilan bog‘liqligi yoritilgan. Keyinchalik olimaning “Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана” maqolasida Janubiy O‘zbekiston va Tojikiston hududlarida mavjud bo‘lgan chorvachilik shakllari yanada tizimli ravishda tasniflangan. [1, 86-b.]

B.X. Karmisheva janubiy hududlarda chorvachilikning to‘rtta asosiy turini ajratadi: ko‘chma usul, haydov-yaylov usuli, haydov usuli va qo‘ton-haydov usuli. Ushbu tasnif chorva boqish shakllarini faqat xo‘jalik jarayoni sifatida emas, balki aholining turmush tarzi, tabiiy muhitdan foydalanish usuli va etnik guruhlarining tarixiy xo‘jalik tajribasi bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini beradi. [2, 86-b.]

Ko‘chma usulda mayda shoxli chorva yil davomida mavsumiy yaylovlar bo‘ylab ko‘chirilgan. Haydov-yaylov usulida chorva yil davomida turli mavsumiy yaylovlarga haydab boqilgan va asosan cho‘ponlar nazoratida saqlangan. Haydov usulida yirik shoxli chorva doimiy yashash joylari, qishloqlar atrofi va ekindan bo‘shagan yerlarda boqilgan. Qo‘ton-haydov usulida esa chorva mavsumga qarab qo‘ton va yaylovlar o‘rtasida harakatlantirilgan. Shu jihatdan Karmishevaning tasnifi chorvachilikning ekologik va xo‘jalik sharoitlariga moslashgan shakllarini ko‘rsatadi.

Olima chorvachilikning tarqalishini aholining etnik tarkibi bilan ham bog‘laydi. Ilgari ko‘chmanchi bo‘lgan Movarounnahr turklari, shuningdek, Dashti Qipchoqdan kelib joylashgan qo‘ng‘irot, loqay, qarluq, turk kabi yirik etnik guruhlar orasida chorvachilik muhim xo‘jalik mashg‘uloti bo‘lgan. Bahorda qo‘ylar bolalagandan keyin podalarni tog‘ va adir yaylovlariga yoki dasht o‘tloqlariga haydash an‘anasi saqlangan. Bu ma’lumotlar chorvachilikning etnik guruhlarining tarixiy xo‘jalik tajribasi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. [3, 67-b.]

Janubiy O‘zbekistonda chorvachilikning rivojlanishida yaylovlardan mavsumiy foydalanish tizimi muhim ahamiyat kasb etgan. Karmisheva yaylovlarni tabiiy sharoitiga ko‘ra tog‘oldi va cho‘l zonalaridagi kuzgi, qishki va bahorgi yaylovlar; o‘rta tog‘ rayonlaridagi bahorgi, yozgi va kuzgi yaylovlar; yuqori tog‘ rayonlaridagi yozgi yaylovlarga ajratilganligini qayd etadi. Bunday tizim

chorvadorlarning tabiiy muhitdan oqilona foydalanish tajribasini namoyon etadi. [2, 86-b.]

Chorvachilik tarkibida qo'ychilik va qorako'lchilik alohida o'rin egallagan. Janubiy O'zbekistonning ayrim dasht rayonlarida qorako'l qo'ylari keng yaylovlarda boqilgan, kuzga yaqin podalar qishloq atrofidagi qo'tonlarga qaytarilgan. Qorako'l terilari bozorga chiqarilgan, qo'y go'shti esa mahalliy iste'molda muhim o'rin tutgan. Shuningdek, hisori qo'ylar tog'li yaylovlarda boqilib, ularning juni va terisidan turli xo'jalik buyumlari tayyorlangan. Demak, chorvachilik nafaqat oziq-ovqat manbai, balki xomashyo va savdo manbai sifatida ham xizmat qilgan. [1, 54-b.]

O'troq ziroatchilik bilan shug'ullanuvchi aholi orasida chorvachilikning ko'lami ayrim hollarda cheklangan bo'lsa-da, ot, ho'kiz, tuya va eshakdan yer haydash, xirmon yanchish, yuk tashish va transport vositasi sifatida foydalanilgan. Chorva mahsulotlari – sut, qatiq, go'sht, jun va teri – kundalik xo'jalik ehtiyojlarini ta'minlagan. Shu tariqa chorvachilik va dehqonchilik bir-birini to'ldiruvchi xo'jalik tarmoqlari sifatida faoliyat ko'rsatgan.

Karmishevaning tadqiqotlarida chorvachilik masalasi etnik tarix bilan uzviy bog'langan. Uning “Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков” tadqiqotida ayrim etnografik guruhlarining xo'jalik xususiyatlari, jumladan, chorvachilik bilan bog'liq faoliyati tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida yoritilgan. Keyingi “Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана” asarida ham xo'jalik va etnik jarayonlar o'rtasidagi aloqalar kengroq kontekstda ko'rib chiqilgan. [5, 3–22-b.]

Janubiy O'zbekiston aholisining xo'jalik tuzilishini o'rgangan N. Tursunov ham vo'ha va dasht hududlarida dehqonchilik hamda yaylov chorvachiligining o'zaro uyg'unlashganini ko'rsatadi. Bu fikr Karmishevaning chorvachilikni tabiiy-geografik sharoit, etnik guruhlar va xo'jalik ixtisoslashuvi bilan birgalikda o'rganish yondashuvini to'ldiradi. [7]

Karmisheva tadqiqotlarining ilmiy ahamiyati shundaki, olimlar chorvachilikni oddiy xo'jalik tarmog'i sifatida tasvirlash bilan cheklanmay, uning hududiy, etnik

va tarixiy xususiyatlarini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilgan. Uning dala materiallari orqali chorvadorlarning yaylovlardan foydalanish tartibi, chorva turlarining tarkibi, mavsumiy harakatlanish, xo‘jalik mahsulotlarining almashinuvi va savdoga chiqarilishi haqida muhim ma’lumotlar qayd etilgan. [1, 54-b.]

Xulosa qilib aytganda, B.X. Karmishevaning chorvachilikka oid tadqiqotlari O‘zbekiston etnografiyasi, xususan, Janubiy O‘zbekiston aholisining an’anaviy xo‘jaligini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Olimaning chorvachilik turlarini tasniflash, ularning etnik guruhlar va tabiiy muhit bilan aloqasini ko‘rsatish, yaylovlardan mavsumiy foydalanish tizimini yoritish hamda chorvachilik mahsulotlarining iqtisodiy ahamiyatini ochib berish borasidagi xulosalari tarixiy-etnografik tadqiqotlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur merosni 07.00.08 – Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari nuqtayi nazaridan tahlil qilish Karmishevaning O‘zbekiston etnografiyasini o‘rganishga qo‘shgan hissasini yanada aniqroq baholash imkonini beradi. [1; 2; 3]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Вып. I. Историко-этнографический очерк животноводства в дореволюционный период. – Сталинабад, 1954.
2. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана // Советская этнография. – Москва, 1969. – № 2/3. – С. 86.
3. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976.
4. Кияткин П.Ф. Ўзбекистонда қўйчилик. – Тошкент: Ўздавнашр, 1952.
5. Кармышева Б.Х. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (историко-этнографические данные) // Советская этнография. – 1960. – № 1. – С. 3–22.
6. Кармышева Б.Х. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана // Советская этнография. – 1964. – № 6. – С. 98.
7. Турсунов Н. [Janubiy O‘zbekiston aholisi xo‘jalik xususiyatlariga oid tadqiqot].

O‘ZBEK XONLIKLARINI O‘RGANISHDA CHET EL DIPLOMATIK MISSIYALARINING O‘RNI: 1820-YILGI ROSSIYA DIPLOMATIK MISSIYASI VA E.K. MEYENDORFF MA’LUMOTLARI MISOLIDA

Odinayev Qurbon Shavkatovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Magistratura bo‘limi Tarix yo‘nalishi

1-bosqich 125-guruh talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrning birinchi choragida Buxoro amirligiga yuborilgan Rossiya diplomatik missiyasi faoliyati hamda uning tarkibida ishtirok etgan E.K. Meyendorffning tarixiy-geografik va etnografik kuzatuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi chet el diplomatik missiyalarining O‘zbek xonliklari tarixini o‘rganishdagi manbashunoslik ahamiyatini aniqlashdan iborat. 1820-yilda A.F. Negri boshchiligida Buxoroga yuborilgan Rossiya missiyasi diplomatik va savdo-iqtisodiy vazifalar bilan bir qatorda geografik, statistik, etnografik hamda siyosiy ma’lumotlarni to‘plash imkonini bergan. Missiya a’zosi E.K. Meyendorffning kuzatuvlari keyinchalik alohida asar holida nashr etilib, Yevropa ilmiy jamoatchiligini Buxoro va Markaziy Osiyo haqidagi yangi ma’lumotlar bilan tanishtirgan. Maqolada Meyendorff ma’lumotlarining tarixiy qiymati bilan bir qatorda, ularni Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlari va muallifning tashqi kuzatuvchi pozitsiyasini hisobga olgan holda tanqidiy tahlil qilish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, diplomatik missiya, E.K. Meyendorff, A.F. Negri, Rossiya imperiyasi, tarixiy manba, manbashunoslik, etnografiya, XIX asr, O‘zbek xonliklari.

Аннотация: В статье анализируется деятельность российской дипломатической миссии, направленной в Бухарский эмират в первой четверти XIX века, а также историко-географические и этнографические наблюдения, сделанные участником миссии Э.К. Мейендорфом. Основная цель исследования — определить значение иностранных дипломатических миссий как источников для изучения истории узбекских ханств. Российская миссия, отправленная в Бухару в 1820 году под руководством А.Ф. Негри, наряду с выполнением дипломатических и торгово-экономических задач, способствовала сбору географических, статистических, этнографических и политических сведений. Наблюдения участника миссии Э.К. Мейендорфа впоследствии были опубликованы отдельным трудом, открывшим европейскому научному сообществу новые данные о Бухаре и Центральной Азии. В статье обосновывается историческая ценность сведений Мейендорфа и одновременно подчеркивается необходимость их

критического анализа с учетом политических интересов Российской империи и позиции автора как стороннего наблюдателя.

Ключевые слова: Бухарский эмират, дипломатическая миссия, Э.К. Мейендорф, А.Ф. Негри, Российская империя, исторический источник, источниковедение, этнография, XIX век, узбекские ханства.

Abstract: This article analyzes the activities of the Russian diplomatic mission sent to the Emirate of Bukhara in the first quarter of the 19th century, as well as the historical-geographic and ethnographic observations made by E.K. Meyendorff, a member of the mission. The primary objective of the study is to determine the significance of foreign diplomatic missions as sources for the study of the history of the Uzbek khanates. The Russian mission sent to Bukhara in 1820 under the leadership of A.F. Negri facilitated the collection of geographic, statistical, ethnographic, and political data alongside its diplomatic and trade-economic objectives. The observations of mission member E.K. Meyendorff were subsequently published as a separate work, introducing the European scientific community to new information about Bukhara and Central Asia. The article substantiates the historical value of Meyendorff's data while also arguing for the necessity of a critical analysis that takes into account the political interests of the Russian Empire and the author's perspective as an outside observer.

Keywords: Emirate of Bukhara, diplomatic mission, E.K. Meyendorff, A.F. Negri, Russian Empire, historical source, source studies, ethnography, 19th century, Uzbek khanates.

XIX asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyoda, xususan, Buxoro, Xiva va Qo'qon davlatlari bilan Rossiya imperiyasi, Angliya hamda boshqa Yevropa davlatlari o'rtasidagi aloqalar tobora kuchayib bordi [2, 15-b.]. Mazkur jarayon siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan bir qatorda, mintaqada turli xil diplomatik, geografik, statistik va etnografik ma'lumotlarning Yevropa ilmiy muhitiga kirib kelishiga ham sabab bo'ldi. Shu jihatdan diplomatik missiyalar tomonidan qoldirilgan yozma ma'lumotlar O'zbek xonliklari tarixini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Chunki bunday missiyalar vakillari nafaqat muzokaralar olib borgan, balki safar davomida hududning geografik sharoiti, aholisi, siyosiy boshqaruvi, iqtisodiy hayoti, savdo yo'llari, harbiy salohiyati, urf-odatlar va madaniy hayoti haqida ma'lumotlar to'plagan. 1820-yilda A.F. Negri boshchiligidan Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoroga yuborilgan diplomatik missiya aynan shu jihatdan e'tiborga loyiqdir. Uning tarkibida polkovnik E.K. Meyendorff ham ishtirok etgan. Meyendorffning asosiy kuzatuvlari keyinchalik 1826-yilda Parijda

Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820 nomi bilan nashr etilgan [1, 5-b.; 4, 1-b.].

1. 1820-yilgi diplomatik missiyaning tashkil etilishi

1820-yilgi missiya Rossiya imperiyasining Buxoro bilan aloqalarini mustahkamlashga qaratilgan siyosiy va iqtisodiy harakatlarining bir qismi edi [2, 45-b.]. Missiyaga A.F. Negri rahbarlik qilgan bo'lib, uning tarkibida E.K. Meyendorff, E.E. Eversman va boshqa mutaxassislar ishtirok etgan [7, 3-b.]. Zamonaviy tadqiqotlarda ham missiyaning asosiy vazifalari savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish, siyosiy aloqalarni mustahkamlash va Buxoro haqida ma'lumot to'plash bilan bog'langanligi ko'rsatiladi [2, 50-b.]. Missiyaning tarkibiga turli soha vakillarining kiritilishi ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, E.K. Meyendorff geografik va statistik ma'lumotlarni yig'ish bilan shug'ullangan, tabiatshunos X. Pander esa tabiiy sharoit va biologik obyektlarni o'rgangan [7, 5-b.]. Tarixiy manbalarda missiya tarkibida harbiy xizmatchilar, tarjimonlar va boshqa mutaxassislar ham bo'lgani qayd etiladi. Demak, missiya tarkibining o'zi Rossiya hukumatining Buxoro haqidagi bilimlarni kengaytirishga qiziqishi faqat diplomatik muzokaralar bilan chegaralanmaganini ko'rsatadi.

2. E.K. Meyendorff kuzatuvlarining tarixiy manba sifatidagi ahamiyati

Meyendorffning eng muhim merosi uning 1820-yilgi safar taassurotlari asosida tayyorlangan asaridir [1, 1-b.]. 1826-yilda Parijda nashr etilgan ushbu asarda Buxoro va unga olib boruvchi yo'llar haqida keng ma'lumot berilgan [4, 25-b.]. AQSh Kongress kutubxonasi katalogida ham asar Markaziy Osiyo, Buxoro xonligi, tabiiy tarix va ilmiy ekspeditsiyalar bilan bog'liq manba sifatida qayd etilgan. Asar mundarijasining o'zi uning qamrovini ko'rsatadi. Unda Buxoroning chegaralari, shaharning ko'rinishi, tarixiy ma'lumotlar, aholisi, o'zbeklar, qishloq xo'jaligi, savdo, pul va o'lchov birliklari, davlat boshqaruvi, tashqi aloqalar hamda urf-odatlariga oid alohida qismlar mavjud [4, 7-10-b.]. Bu esa Meyendorff asarini faqat "sayohatnoma" sifatida emas, balki Buxoro amirligining XIX asr boshlaridagi holatini o'rganishda kompleks tarixiy manba sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

Ayniqsa, geografik ma'lumotlar muhimdir. Rossiya Milliy elektron kutubxonasi ma'lumotlariga ko'ra, asarda ilgari Yevropa xaritalarida yetarlicha aks etmagan 2000 ga yaqin geografik nom qayd etilgan [5, 40-b.]. Bu ma'lumotlar Buxoro amirligining nafaqat siyosiy tarixini, balki hududiy geografiyasi, savdo yo'llari va aholi joylashuvini tadqiq qilish uchun ham imkoniyat yaratadi.

3. Diplomatik missiya — siyosiy manbami yoki ilmiy manbami?

Maqolaning eng muhim masalalaridan biri shundan iboratki, Meyendorff ma'lumotlarini qanday baholash kerak? Bir tomondan, u bevosita diplomatik missiya tarkibida bo'lgan. Demak, uning faoliyati Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy manfaatlaridan butunlay mustaqil bo'lmagan [2, 112-b.]. Ikkinchi tomondan esa, uning asarida diplomatik muzokaralardan ancha kengroq ma'lumotlar mavjud [6, 322-b.]. Tadqiqotchilar Meyendorff hisobotlarini siyosiy va iqtisodiy maqsadlar bilan birga geografik, etnografik va statistik ma'lumotlarni yig'ish vositasi sifatida ham baholamoqda, shu sababli mazkur manbani o'rganishda ikki tamoyilga amal qilish lozim: birinchidan, undagi faktik ma'lumotlardan foydalanish; ikkinchidan, muallifning shaxsiy kuzatuvlari, Yevropalik tashqi kuzatuvchi sifatidagi qarashlari va Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlarini hisobga olish. Bu manbashunoslik nuqtayi nazaridan juda muhim. Chunki xorijiy diplomatning yozuvlari o'sha davr Buxorosining ichki hayotini yoritishi mumkin, biroq uni mahalliy tarixiy manbalar hamda N.V. Xanykov kabi mualliflarning ma'lumotlari bilan solishtirmasdan mutlaq haqiqat sifatida qabul qilish metodologik jihatdan to'g'ri emas [3, 45-b.].

4. Meyendorff ma'lumotlaridan foydalanishning ilmiy imkoniyatlari

Meyendorff asarining ilmiy qiymatini bir nechta yo'nalishda ko'rish mumkin:

- **Siyosiy tarix nuqtayi nazaridan** — Buxoro davlatining boshqaruv tizimi va tashqi aloqalarini o'rganish imkonini beradi [4, 180-b.].
- **Iqtisodiy tarix nuqtayi nazaridan** — savdo, pul muomalasi, qishloq xo'jaligi va savdo yo'llari haqida ma'lumot beradi [4, 210-b.].

- **Ijtimoiy tarix nuqtayi nazaridan** — aholining tarkibi, turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlarini tadqiq qilishga xizmat qiladi [4, 150-b.].
- **Etnografik nuqtayi nazaridan** — o‘zbeklarning urf-odatlarini, kiyinish madaniyati va kundalik hayotiga oid kuzatuvlarni o‘z ichiga oladi [4, 165-b.].
- **Geografik jihatdan** — yo‘llar, suv manbalari, tabiiy sharoit va hududiy obyektlar haqida ma’lumotlar beradi [6, 330-b.].

5. Meyendorff ma’lumotlarida Buxoro davlatining siyosiy boshqaruvi

E.K. Meyendorffning 1820-yilgi Buxoroga safari davomida to‘plagan ma’lumotlari Buxoro davlatining siyosiy va ma’muriy hayotini o‘rganish uchun ham muhim manba hisoblanadi [1, 85-b.]. Uning asarida Buxoroning davlat boshqaruvi, amaldorlar faoliyati, hukmdor hokimiyati va tashqi aloqalariga oid ma’lumotlar alohida o‘rin egallaydi. Asarning mundarijasida Buxoroning siyosiy boshqaruvi hamda tashqi munosabatlariga bag‘ishlangan maxsus bo‘limlarning mavjudligi bu masalalarning muallif uchun muhim bo‘lganini ko‘rsatadi [4, 175-b.].

Meyendorff Buxorodagi siyosiy tizimni tashqi kuzatuvchi sifatida tasvirlagan. Shu sababli uning ma’lumotlarida davlat boshqaruvining ayrim jihatlari Yevropa siyosiy qarashlari nuqtayi nazaridan baholangan. Biroq aynan shu holat manbaning ilmiy ahamiyatini kamaytirmaydi. Aksincha, Meyendorffning kuzatuvlarini mahalliy tarixiy manbalar va N.V. Xanykov ma’lumotlari bilan qiyoslash orqali XIX asr boshlaridagi Buxoro davlatining siyosiy tuzilishi haqida yanada to‘liq tasavvur hosil qilish mumkin [3, 60-b.].

Meyendorff ma’lumotlarining yana bir muhim jihati shundaki, u Buxoro hukmdorining ichki va tashqi siyosatdagi o‘rniga e’tibor qaratadi [4, 182-b.]. Diplomatik missiya tarkibida bo‘lgan muallif uchun davlat hokimiyati va uning Rossiya bilan munosabatlari alohida qiziqish uyg‘otgan [2, 120-b.]. Shu sababli uning asari nafaqat Buxoroning ichki siyosiy hayotini, balki Rossiya-Buxoro munosabatlarini o‘rganishda ham muhim manba vazifasini bajaradi.

6. Buxoroning iqtisodiy hayoti va savdo munosabatlari

Meyendorff asarining muhim qismlaridan biri Buxoroning iqtisodiy hayotiga bag'ishlangan [4, 200-b.]. Unda qishloq xo'jaligi, savdo, pul va o'lchov birliklari, ichki hamda tashqi savdo masalalari haqida ma'lumotlar berilgan. Asarning mundarijasida "Agriculture", "Commerce intérieur", "Monnaies", "Commerce extérieur" kabi alohida bo'limlarning mavjudligi muallif iqtisodiy masalalarni tizimli ravishda kuzatganini ko'rsatadi [4, 202-240-b.]. Buxoro iqtisodiyotida savdo muhim o'rin tutgan. Shahar Markaziy Osiyoning yirik savdo markazlaridan biri bo'lib, turli hududlar o'rtasidagi savdo aloqalarida vositachi vazifasini bajargan [2, 135-b.]. Meyendorffning ma'lumotlari orqali savdo yo'llari, karvonlar, savdogarlar va savdo qilinadigan mahsulotlar haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ayniqsa, Rossiya bilan Buxoro o'rtasidagi savdo aloqalari diplomatik missiyaning amaliy maqsadlari bilan bevosita bog'liq edi [2, 140-b.].

Meyendorff pul muomalasi va o'lchov birliklariga ham e'tibor qaratgan [4, 220-b.]. Bunday ma'lumotlar iqtisodiy tarix uchun katta ahamiyatga ega, chunki ular XIX asr boshlaridagi Buxoro bozor munosabatlari va savdo tizimini tiklash imkonini beradi. Shuningdek, uning ma'lumotlari orqali Buxoro iqtisodiyotining faqat mahalliy ehtiyojlarga emas, balki mintaqalararo savdoga ham bog'langanini ko'rish mumkin. Qishloq xo'jaligiga oid kuzatuvlar ham alohida ahamiyatga ega. Buxoro hududida sug'orma dehqonchilikning rivojlanganligi, ekin maydonlari va tabiiy sharoitning xo'jalik faoliyatiga ta'siri haqidagi ma'lumotlar o'sha davr iqtisodiy hayotini o'rganishda foydalanilishi mumkin [4, 205-b.].

7. Aholi va etnografik ma'lumotlarning tarixiy ahamiyati

Meyendorffning asarida Buxoro aholisi, xususan, o'zbeklar va boshqa etnik guruhlar haqida ham ma'lumotlar mavjud [4, 145-b.]. Asarning alohida qismida "Habitans de la Boukharie" hamda "Ouzbeks" mavzularining berilishi muallif Buxoro aholisining tarkibiga jiddiy e'tibor qaratganini ko'rsatadi [4, 147-160-b.].

Bu ma'lumotlar O'zbek xonliklari tarixini ijtimoiy-etnik jihatdan o'rganishda muhimdir. Chunki davlatning siyosiy tarixini faqat hukmdorlar va harbiy voqealar orqali o'rganish yetarli emas. Aholining tarkibi, turmush tarzi, urf-odatlar, kasb-

hunari va kundalik hayotini o'rganish orqali jamiyatning ichki tuzilishini ham aniqlash mumkin. Meyendorff o'z kuzatuvlarida Buxoro aholisi hayotining turli jihatlariga e'tibor bergan. Uning asarida urf-odatlar, islom dinining jamiyat hayotidagi o'rni, kundalik turmush va madaniy xususiyatlarga oid ma'lumotlarning mavjudligi shundan dalolat beradi [4, 168-b.]. Bunday ma'lumotlar XIX asr boshlaridagi Buxoro jamiyatining madaniy va ijtimoiy hayotini tadqiq qilish uchun qo'shimcha manba vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, etnografik ma'lumotlardan foydalanishda muallifning tashqi kuzatuvchi ekanligini hisobga olish zarur. Ayrim urf-odatlar yoki ijtimoiy hodisalar Meyendorff tomonidan o'sha davrdagi Yevropa qarashlari asosida talqin qilingan bo'lishi mumkin. Shuning uchun uning ma'lumotlarini mahalliy tarixiy manbalar bilan qiyoslash ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi [3, 88-b.].

8. Geografik ma'lumotlar va savdo yo'llarini o'rganish

Meyendorff merosining eng muhim jihatlaridan biri uning geografik ma'lumotlaridir [1, 40-b.]. U Orenburgdan Buxorogacha bo'lgan yo'lni batafsil kuzatgan, yo'nalish bo'ylab uchragan suv manbalari, quduqlar, daryolar, aholi punktlari va tabiiy hududlar haqida ma'lumotlar to'plagan [4, 30-100-b.]. 1826-yilgi nashrning o'zida Orenburgdan Buxorogacha bo'lgan marshrutga oid xarita va batafsil yo'l tavsiflari mavjud [4, 508-b.].

Bu ma'lumotlar tarixiy geografiya uchun katta ahamiyatga ega. Chunki XIX asr boshlarida Markaziy Osiyong ko'plab hududlari Yevropa ilmiy doiralariga yetarlicha ma'lum emas edi.

Meyendorffning safar davomida to'plagan ma'lumotlari Yevropa geografik bilimlarini kengaytirishga xizmat qilgan [6, 340-b.]. Ayniqsa, savdo yo'llarini o'rganishda uning asaridan foydalanish mumkin. Karvonlarning harakat yo'nalishlari, suv manbalari va aholi punktlarining joylashuvi o'sha davrdagi iqtisodiy va siyosiy aloqalarni tushunishga yordam beradi. Shu jihatdan diplomatik safar davomida to'plangan geografik ma'lumotlar keyinchalik nafaqat ilmiy, balki amaliy va strategik ahamiyatga ham ega bo'lgan [2, 160-b.].

9. Meyendorff ma'lumotlarining manbashunoslikdagi o'rni

Meyendorff asarining asosiy ilmiy qiymati uning ko'p yo'nalishli manba ekanligidadir. Birgina asar orqali XIX asr boshlaridagi Buxoroning siyosiy boshqaruvi, iqtisodiy hayoti, aholisi, etnografiyasi, geografiyasi, savdo munosabatlari va tashqi aloqalariga oid ma'lumotlarni o'rganish mumkin [1; 4].

Biroq ushbu manbaga tanqidiy yondashish talab etiladi. Meyendorff Rossiya imperiyasi diplomatik missiyasi tarkibida Buxoroga kelgan va uning safaridan Rossiyaning Markaziy Osiyodagi siyosiy hamda iqtisodiy manfaatlari ham ko'zlangan [2, 175-b.]. Shu sababli muallifning ayrim xulosalarida Rossiya imperiyasining manfaatlari aks etgan bo'lishi ehtimolini hisobga olish lozim.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan Meyendorff ma'lumotlarini uch guruhga ajratish mumkin:

1. **Muallifning bevosita kuzatuvlari** [4, 45-b.].
2. **Mahalliy aholidan va boshqa shaxslardan olingan ma'lumotlar** [4, 110-b.].
3. **Muallif tomonidan mavjud bilimlar asosida berilgan umumlashtiruvchi xulosalar** [4, 280-b.].

Ushbu uch guruh ma'lumotlarini bir-biridan ajratish manbani to'g'ri tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, Meyendorff asarini Buxoro tarixiga oid mahalliy manbalar, boshqa Rossiya diplomatik missiyalari materiallari (masalan, N.V. Xanykov asarlari [3, 12-b.]) va keyingi tarixiy tadqiqotlar [2, 200-b.] bilan qiyoslash zarur. Ana shunday kompleks yondashuv orqali manbadagi ishonchli faktlarni muallifning subyektiv qarashlaridan ajratish mumkin.

Xulosa

1820-yilda A.F. Negri boshchiligida Buxoroga yuborilgan Rossiya diplomatik missiyasi O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim xorijiy manbalardan birini shakllantirdi [2, 210-b.]. Missiya tarkibida E.K. Meyendorff kabi kuzatuvchan va ilmiy ma'lumot to'plashga e'tibor qaratgan mutaxassisning ishtirok etishi uning tarixiy ahamiyatini yanada oshirdi [7, 8-b.]. Meyendorffning 1820-yilgi safari asosida tayyorlangan va 1826-yilda Parijda nashr etilgan asari

Buxoro haqida Yevropa ilmiy jamoatchiligiga katta hajmdagi tarixiy-geografik va etnografik ma'lumotlarni taqdim etdi [1; 4; 6]. Asarda Buxoro aholisi, o'zbeklar, qishloq xo'jaligi, savdo, pul muomalasi, davlat boshqaruvi, tashqi aloqalar, urf-odatlar va geografik sharoitlar alohida yoritilgan [4, 7-10-b.].

Shunday qilib, E.K. Meyendorff merosi O'zbek xonliklari tarixini faqat diplomatik munosabatlar nuqtayi nazaridan emas, balki siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, geografik va etnografik jihatdan kompleks o'rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, uning ma'lumotlaridan foydalanishda Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlari va muallifning tashqi kuzatuvchi sifatidagi pozitsiyasini hisobga olish lozim [2, 215-b.]. Umuman olganda, 1820-yilgi Rossiya diplomatik missiyasi va E.K. Meyendorffning asari O'zbek xonliklari tarixini o'rganishda chet el diplomatik missiyalarining manbashunoslik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Mazkur manbani boshqa mahalliy va xorijiy tarixiy materiallar bilan qiyosiy o'rganish XIX asr boshlaridagi Buxoro amirligi tarixining hali to'liq ochilmagan jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мейендорф Е.К. Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820, à travers les steppes qui s'étendent à l'est de la mer d'Aral et au-delà de l'ancien Jaxartes. — Paris: Dondey-Dupré père et fils, 1826.
2. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). — М.: Наука, 1974. — 404 с.
3. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. — СПб., 1843.
4. Meyendorff, G. de. Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820, à travers les steppes qui s'étendent à l'est de la mer d'Aral et au-delà de l'ancien Jaxartes. Paris: Dondey-Dupré père et fils, 1826. — 508 p.
5. Meyendorff, G. de. Voyage d'Orenbourg à Boukhara, fait en 1820... Google Books raqamli nashri, 1826. — 508 p.
6. Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. Vol. 31, No. 95. Septembre 1826. "Voyage d'Orenbourg à Boukhara..." — pp. 321–366.
7. Meyendorff, Georg von; Pander, Christian Heinrich; Senkovskiy, Osip Ivanovich. Voyage d'Orenbourg à Boukhara... Edited by Pierre-Amédée Jaubert. Paris: Dondey-Dupré père et fils, 1826.

JIZZAX VOHASI TOJIKLARINING TURAR JOYLARI VA MODDIY MADANIYATIDAGI O'ZIGA XOS JIHATLARI

Babayev Shoxrux Esanbayevich

*Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy
meros ilmiy tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi
shohruh2296@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada Jizzax vohasi tojiklarining an'anaviy turar joylari, uy qurilish usullari, uy-joy bilan bog'liq urf-odatlari hamda moddiy madaniyatning ayrim ko'rinishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Forish tumani Mojurum va Uxum qishloqlarida 2022–2023-yillarda olib borilgan dala materiallari, shuningdek, etnografiya va moddiy madaniyatga oid ilmiy manbalardan foydalanildi. Natijalar vodi, tog' oldi va tog'li hududlardagi turar joylar tabiiy-geografik sharoitga moslashganini, ichkari–tashqari, mehmonxona, ayvon, taxmon, sandal, o'choq va ostona kabi unsurlar turmush va ramziy tasavvurlar bilan bog'langanini ko'rsatadi. Kashtachilik, so'zana, atlas va duxoba buyumlari, libos va uy jihozlari voha tojiklari moddiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Jizzax vohasi, tojiklar, turar joy, moddiy madaniyat, ichkari, tashqari, ayvon, sandal, o'choq, so'zana, atlas, kashtachilik.

Abstract: The article examines the traditional dwellings, house-building techniques, housing-related customs and selected forms of material culture of the Tajiks of the Jizzakh oasis. Field materials collected in 2022–2023 in Mojurum and Ukhum villages of Forish district and relevant ethnographic studies were used. The findings demonstrate the adaptation of dwellings to valley, foothill and mountain environments and reveal the cultural significance of such elements as darun, berun, mehmonkhona, ayvon, tokcha, sandal, hearth and threshold.

Keywords: Jizzakh oasis, Tajiks, dwelling, material culture, darun, berun, ayvon, sandal, hearth, suzani, atlas, embroidery.

Аннотация: Статья посвящена особенностям традиционного жилища и материальной культуры таджиков Джизакского оазиса. Рассматриваются планировка дома, строительные материалы, адаптация жилищ к природным условиям, а также связанные с домом обычаи и элементы прикладного искусства.

Ключевые слова: Джизакский оазис, таджики, жилище, материальная культура, традиции, прикладное искусство.

Kirish

An'anaviy turar joylar xalqning uzoq tarixiy tajribasi, xo'jalik-turmush tarzi, oilaviy va ijtimoiy munosabatlari hamda estetik qarashlarini mujassam etadi. Shu

sababli turar joylarni etnologik tadqiq etish mahalliy aholining etnomadaniy xususiyatlarini anglashning muhim yo‘nalishlaridan biridir [1:].

Jizzax vohasi tojiklari vodiylar, tog‘ etaklari va tog‘li hududlarda istiqomat qilgani sababli ularning turar joylari tabiiy-geografik sharoitga mos ravishda turlicha shakllangan. Tadqiqotning maqsadi ushbu turar joylarning konstruktiv xususiyatlari, ichki tuzilishi, uy-joy bilan bog‘liq tasavvurlari va moddiy madaniyat unsurlarini tizimli ravishda tahlil qilishdir.

Metodologiya

Tadqiqotda 2022–2023-yillarda Forish tumani Mojurum va Uxum qishloqlarida o‘tkazilgan dala tadqiqotlari materiallaridan foydalanildi [2]. Uy-joylarning joylashuvi, qurilish materiali, xonalar tuzilishi va marosimiy qarashlarni qayd etish uchun bevosita kuzatuv va tavsifiy-etnografik usullar qo‘llandi.

Tahlilda tarixiy-etnografik, qiyosiy va funksional metodlardan foydalanildi. Tarixiy-etnografik metod uy-joy va moddiy madaniyat unsurlarini mahalliy an‘ana doirasida tavsiflashga, qiyosiy metod turli tabiiy hududlardagi uy shakllarini solishtirishga, funksional tahlil esa uy qismlarining kundalik va ramziy vazifalarini ochib berishga xizmat qildi. Nazariy asos sifatida urf-odat va e‘tiqodlarni o‘rganishga oid etnografik tadqiqotlardan foydalanildi [1].

Natijalar

a)Turar joylarning hududiy va konstruktiv xususiyatlari

Natijalar Jizzax vohasi tojiklari turar joylarida hududiy sharoit muhim omil bo‘lganini ko‘rsatadi. Vodiy va tog‘ etaklaridagi xonadonlarda ichkari (darun) va tashqari (berun) qismlar, asosiy xonalar bilan bir qatorda mehmonxona va xo‘jalik binolari mavjud bo‘lgan. Xonalarda darcha, dahliz, obrez, katta-kichik taxmon va tokchalar uy ichki makonining funksional tuzilishini belgilagan.

Poydevor va devorlarni qurishda tosh, guvala, paxsa, sinch, somon suvoq va yog‘ochdan foydalanilgan. Ko‘plab uylarda ayvon, supa, mo‘ri va sandal mavjud bo‘lib, Mojurum va Uxum atrofida ixcham sandal keng uchraydi. Ayrim uylar ayvon-dahlizli ikki xonali shaklda qurilgan [2].

Tog‘li hududlarda esa uylar iqlim va relyefga moslashtirilgan: devorlar qalin, poydevor baland, tom esa og‘irroq qurilgan. Tosh va paxsa devorlar, shox-buta bilan yopilib ustiga tuproq tortilgan tomlar qor va kuchli shamol sharoitiga mos kelgan. Ba’zi uylarning ichki makoni ikki sathga bo‘linib, balandroq qism ro‘yi bola deb atalgan; u dam olish, ovqatlanish va yotish uchun xizmat qilgan [2].

b) Uy-joy bilan bog‘liq urf-odat va ramziy qarashlar

Voha tojiklarida uy faqat yashash makoni emas, balki muqaddas dargoh sifatida qabul qilingan. Yangi uy joyini tanlashda qabrston va ziyoratgohlardan uzoqroq hududni afzal ko‘rish, ayrim joylarda poydevor qo‘yishda qurbonlik qilish va mahalla ahli ishtirokida hashar uyushtirish qayd etildi [2].

Uyning ayrim qismlari ramziy ma’noga ega bo‘lgan. Xususan, to‘sinlar sonining toq bo‘lishi, ostonaga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va o‘choqni oilaning qut-barakasi timsoli deb bilish uy makonining xalqona e’tiqodlar bilan bog‘langanini ko‘rsatadi. O‘tish marosimlari nazariyasida makon va chegara tushunchalarining ramziy ahamiyati alohida ta’kidlanadi [3:24-b].

Uy qurilishi ko‘p mehnat talab qilganligi sababli devor ko‘tarish va tom yopishda hashar shaklidagi jamoaviy mehnat keng qo‘llanilgan. Bu hol uy-joy bilan bog‘liq amaliyotlarda qarindoshlik va mahalla birdamligining muhimligini ko‘rsatadi [4:115–122-b].

c) Moddiy madaniyat va amaliy san’at

Natijalarda naqqoshlik, ganch va yog‘och o‘ymakorligi, terrakota ishlash va kashtachilik voha tojiklari moddiy madaniyatining muhim ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ldi. So‘zana, atlas va duxoba ko‘rpa, xalta, ko‘ylak, belbog‘, salla, ro‘yiband va turli tumorchalar nafaqat amaliy buyum, balki estetik va etnik belgilar sifatida ham ahamiyatga ega.

Milliy kiyim va uy-ro‘zg‘or buyumlarini o‘rganish etnik tarix va madaniy aloqalarni anglashga xizmat qiladi. Kiyimlarda ijtimoiy munosabatlar, urf-odatlar, diniy tasavvurlar va estetik qarashlar o‘z aksini topadi [5:6-b]. Libos shakllarining taraqqiyoti esa turmush tarzi, iqlim, xo‘jalik va estetik did bilan bir qatorda tarixiy-madaniy omillar bilan ham bog‘liq [6:289-b; 7:3-b].

Muhokama

Natijalar Jizzax vohasi tojiklari turar joylarini ikki asosiy omil – tabiiy muhit va etnomadaniy an’ana – birgalikda shakllantirganini ko’rsatadi. Vodiy va tog’ oldi hududlaridagi ichkari–tashqari tuzilishi, ayvon va mehmonxonaning mavjudligi ijtimoiy hayot va mehmondo’stlik bilan bog’liq bo’lsa, tog’li hududlardagi qalin devor va og’ir tomlar ekologik moslashuvning natijasidir.

Uyga nisbatan muqaddas makon sifatidagi munosabat uning funksional xususiyatlarini ramziy tasavvurlar bilan birlashtiradi. Poydevor qo’yish, qurbonlik, hashar, ostona va o’choq bilan bog’liq qarashlar uy qurilishini oddiy xo’jalik jarayonidan kengroq madaniy hodisaga aylantiradi. Bu jihat moddiy madaniyat bilan nomoddiy merosning bir-biridan ajralmasligini ko’rsatadi.

So’zana, kashtachilik, atlas va duxoba buyumlari ham voha tojiklarining moddiy madaniyatida mahalliy estetik an’analar va mintaqaviy madaniy aloqalarning uyg’unligini aks ettiradi. Demak, turar joy va buyumlarni alohida obyekt sifatida emas, balki ijtimoiy xotira va etnik identifikatsiyaning tashuvchisi sifatida o’rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Tadqiqot Jizzax vohasi tojiklarining turar joylari va moddiy madaniyatida tabiiy-geografik sharoit, xo’jalik ehtiyoji va etnomadaniy qarashlar o’zaro uyg’unlashganini ko’rsatdi. Birinchidan, vodiy, tog’ oldi va tog’li hududlardagi uylarning konstruktiv farqlari ekologik moslashuv natijasidir. Ikkinchidan, darun, berun, mehmonxona, ayvon, sandal, ostona va o’choq kabi unsurlar kundalik funksiyadan tashqari ijtimoiy va ramziy ma’noga ham ega. Uchinchidan, uy qurilishi va yangi uyga ko’chish bilan bog’liq marosimlar jamoaviylik, ajdodlar xotirasi va oilaviy farovonlik haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. To’rtinchidan, kashtachilik, so’zana, atlas va boshqa buyumlar voha tojiklarining moddiy madaniyati va etnik o’ziga xosligini saqlovchi muhim merosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirov A. O’zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007.

2. Muallifning dala tadqiqotlari. Forish tumani Mojurum va Uxum qishloqlari. 2022–2023-yillar.
3. Gennep A. van. O'ryady perekhoda: sistematicheskoye izucheniye obryadov. – Moskva: Vostochnaya literatura, 2002.
4. Ismailov X. O narodnykh trudovykh traditsiyakh uzbekov // Sovetskaya etnografiya. – 1990. – №6. – S. 115–122.
5. Sodiqova N. O'zbek milliy kiyimlari XIX–XX asrlar. – Toshkent, 2003.
6. Suxareva O.A. Drevniye cherty v golovnykh uborakh narodov Sredney Azii // Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik. – Moskva, 1954. – T. I.
7. Kireyeva E.V. Istoriya kostyuma. – Moskva, 1976.

****=====****

JIZZAX VOHASI TOJIKLARINING OILAVIY MUNOSABATLARI VA AN'ANALARI: ETNOMADANIY TAHLIL

Babayev Shoxrux Esanbayevich

*Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi
shohruh2296@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada Jizzax vohasida istiqomat qiluvchi tojiklarning oilaviy munosabatlari va an'anaviy marosimlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 2023–2025-yillarda Forish, Arnasoy, Mirzacho'l, Zafarobod va Paxtakor hududlarida to'plangan dala materiallari hamda etnografik va lingvistik manbalardan foydalanildi. Natijalar chaqaloq tug'ilishi bilan bog'liq nom qo'yish, gahvorabandon, chillagurezon, mo'ysargiron, beshikkerti, sunnat va muchal marosimlari, shuningdek, nikoh marosimlarining to'yoldi, asosiy va to'ydan keyingi bosqichlari voha tojiklarining etnomadaniy xususiyatlarini ifodalashini ko'rsatadi. Tadqiqot ushbu marosimlarda ijtimoiy birdamlik, qarindoshlik aloqalari, ramziy tasavvurlar va etnografik terminologiyaning o'zaro bog'liqligini aniqlaydi.

Kalit so'zlar: Jizzax vohasi, tojiklar, oilaviy munosabatlar, gahvorabandon, gahvorabaxsh, chillagurezon, mo'ysargiron, muchal to'yi, nikoh marosimlari, etnomadaniyat.

Abstract: The article analyzes the family relations and traditional ceremonies of the Tajiks living in the Jizzakh oasis. The study draws on field materials collected in 2023–2025 in Forish, Arnasay, Mirzachul, Zafarabad and Pakhtakor districts, as well as ethnographic and linguistic sources. The findings show that naming, gahvorabandon, chillagurezon, muysargiron, beshikkerti, circumcision and muchal ceremonies, together with pre-wedding, wedding and post-wedding rites, constitute important markers of the ethnocultural identity of the oasis Tajiks.

Keywords: Jizzakh oasis, Tajiks, family relations, gahvorabandon, gahvorabakhsh, chillagurezon, muysargiron, muchal ceremony, wedding rituals, ethnoculture.

***Аннотация:** В статье рассматриваются семейные отношения и традиционные обряды таджиков Джизакского оазиса. Особое внимание уделяется ритуалам, связанным с рождением ребёнка, возрастными переходами и браком, а также их этнографической терминологии.*

***Ключевые слова:** Джизакский оазис, таджики, семейные отношения, традиции, свадебные обряды, этнография.*

Kirish

Milliy qadriyatlar va nomoddiy madaniy merosni o'rganish globallashuv sharoitida etnik guruhlarining tarixiy xotirasi va madaniy davomiyligini anglashda muhimdir. Ma'naviyat va ajdodlar merosining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ta'kidlanar ekan, an'anaviy oilaviy munosabatlar ham etnomadaniy merosning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi [1:4-b].

Jizzax vohasi tojiklari hayotida farzand, qarindoshlik va yangi oila barpo etish bilan bog'liq marosimlar oilaning ijtimoiy vazifalari hamda xalqona tasavvurlarni o'zida mujassam etadi. Xalq pedagogikasida farzandga bo'lgan munosabatning maqol, qo'shiq va boshqa folklor namunalari orqali ifodalanishi bu masalaning qadimiy madaniy ildizlarga ega ekanini ko'rsatadi [2:54-b].

Mazkur tadqiqotning maqsadi Jizzax vohasi tojiklarining oilaviy munosabatlari va an'alarini tahlil qilish, marosimlarning asosiy bosqichlari hamda ularga xos etnografik terminlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy savoli shundan iboratki, tug'ilish va nikoh bilan bog'liq marosimlar voha tojiklarining etnomadaniy o'ziga xosligini qaysi jihatlar orqali aks ettiradi?

Metodologiya

Tadqiqotning empirik bazasini 2023–2025-yillarda Jizzax vohasining turli hududlarida olib borilgan dala kuzatuvlari tashkil etdi. Jumladan, Arnasoy tumani Yakkatut QFY va Farovon mahallasida 2024-yilda, Mirzacho'l tumani Bog'bon mahallasida 2024-yilda, Forish tumani Asraf qishlog'ida 2024–2025-yillarda, Uxum qishlog'ida 2023-yilda, Mojurum qishlog'ida 2024-yilda, Zafarobod tumani Gulzor mahallasida 2025-yilda hamda Paxtakor tumani Sebzor mahallasida 2025-yilda qayd etilgan materiallardan foydalanildi [3].

Tadqiqotda tarixiy-etnografik, qiyosiy-tipologik, tavsifiy va semantik tahlil metodlari qoʻllanildi. Tarixiy-etnografik metod marosimlarning mahalliy koʻrinishlarini tavsiflashga, qiyosiy metod ularni boshqa tojik va Markaziy Osiyo xalqlari anʼanalari bilan solishtirishga, semantik tahlil esa marosim nomlari va etnografik birliklarning mazmunini ochib berishga xizmat qildi. Manbalarni tanlashda dala materiallari asosiy, ilmiy adabiyotlar esa tahliliy va qiyosiy manba sifatida qoʻllandi.

Natijalar

1. Tugʻilish va bolalik bilan bogʻliq marosimlar

Dala materiallari voha tojiklarida bolaning tugʻilishi bilan bogʻliq marosimlar izchil tizim hosil qilishini koʻrsatdi. Ushbu tizim suyunchi (mujdai tavallud), nom qoʻyish (nomguzori), chaqaloqni choʻmltirish, beshikka solish (gahvorabandon), chilla tutish, chillagurezon, dandonkafon, noxungiron, moʻysargiron va muchal kabi bosqichlarni qamrab oladi [3].

Beshik bilan bogʻliq leksik qatlam ayniqsa kengdir: gahvorabandon, sari gahvora, gahvorabaron va gahvorasozon kabi birliklar nafaqat buyum va amaliyotni, balki marosimning madaniy mazmunini ham ifodalaydi. Beshik jihozlari va marosimda ishlatiladigan kulcha, qayroqtosh, pichoqcha, qalampir, qoʻy goʻshti hamda boʻgʻirsoq kabi unsurlar mahalliy xalqona tasavvurlar bilan bogʻlangan [3].

Chillagurezon chaqaloqning qirq kunlik davri tugagach amalga oshiriladigan marosim sifatida izohlanadi. Unda bolani yaqin qarindosh va qoʻshnilarnikiga olib borish, ijtimoiy muhitga kiritish mazmuni ustun turadi [4:98-b]. Dandonbaroron va moʻysargiron esa bolaning yosh bosqichlari bilan bogʻliq marosimlar sifatida qayd etildi [3].

2. Beshikkerti, sunnat va muchal marosimlari

Natijalarga koʻra, voha tojiklari orasida beshikkerti yoki gahvorabaxsh qiz va oʻgʻil bolalarni beshik yoshidan kelajakdagi qudalikka niyat qilish bilan bogʻliq marosimdir. Bu hodisaning turli xalqlarda oʻxshash shakllarda uchrashi uning mintaqaviy tarixiy-madaniy aloqalar bilan bogʻliqligini koʻrsatadi [5:14-b].

Sunnat to‘yi va muchal to‘yi ham oilaviy marosimlar tizimida muhim o‘rin egallaydi. Sunnat marosimida ustoi xatna, sallabandon va choponapo‘shon kabi atamalar uchrasa, muchal to‘yi bolaning 12 yoshga kirishi bilan bog‘liq holda nishonlanadi [3].

3. Nikoh marosimlari tizimi

Nikoh bilan bog‘liq marosimlar uch asosiy guruhga ajratildi: to‘yoldi, asosiy to‘y va to‘ydan keyingi marosimlar. To‘yoldi bosqichiga xostgori, nomzadkunī, nonshikanon, oshxo‘rakon, fotiha, parchaburron, maslihatoshi, libospo‘shon va hinobandon kabi marosimlar kiradi. Asosiy to‘y bosqichida domodbiyoron, nikoh, xutbaxonī, ziyofati to‘y, kelinni kuzatish va ro‘ybinon kabi amaliyotlar qayd etildi. To‘ydan keyingi davrda esa joyandozon, joyg‘undoron, domodtalbon va kelintalbon kabi marosimlar davom etadi [3].

Nonshikanon unashtirishning muhim marosimlaridan biri bo‘lib, undan keyingi fotiha, xarajatlarni belgilash, sanduqbari va sanduqbinī kabi amallar marosimning izchil leksik-semantik zanjirini hosil qiladi [3].

Muhokama

Olingan natijalar oilaviy marosimlarni faqat alohida udumlar yig‘indisi sifatida emas, balki insonning tug‘ilishidan yangi oila barpo etishigacha bo‘lgan ijtimoiy hayot bosqichlarini tartibga soluvchi madaniy tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi. Nom qo‘yish, beshikka belash va chilla marosimlarida bolaning jismoniy va ijtimoiy himoyasi haqidagi tasavvurlar ustun bo‘lsa, sunnat va muchal marosimlarida yosh bosqichining almashinuvi ifodalanadi.

Beshikkerti marosimining o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkman va boshqa hududlardagi o‘xshash shakllari bilan qiyoslanishi Markaziy Osiyodagi madaniy aloqalar va umumiy marosimiy qatlam mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq Jizzax vohasi materiallarida mahalliy tojik shevalariga xos nomlar va marosim detallarining saqlanishi hududiy o‘ziga xoslikni belgilaydi [3; 5:14-b].

Nikoh marosimlaridagi etnografik terminlarning ko‘pligi qarindoshlik munosabatlari va ijtimoiy hamkorlikning keng marosimiy maydon orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun marosim terminologiyasini o‘rganish vo-

tojiklarining til va madaniyat tarixini birgalikda tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Tadqiqot natijasida Jizzax vohasi tojiklarining oilaviy munosabatlari tug'ilish, bolalik, yosh bosqichlari va nikoh bilan bog'liq marosimlarning yaxlit tizimi orqali namoyon bo'lishi aniqlandi. Birinchidan, gahvorabandon, chillagurezon, mo'ysargiron va muchal marosimlari bolani oilaviy hamda ijtimoiy muhitga bosqichma-bosqich kiritish funksiyasini bajaradi. Ikkinchidan, beshikkerti qarindoshlik va qudalik munosabatlarini oldindan ramziy belgilash bilan bog'liq tarixiy-madaniy hodisadir. Uchinchidan, nikoh marosimlarining ko'p bosqichli tuzilishi voha tojiklari oilaviy hayotida qarindoshlik, jamoaviylik va o'zaro yordamning muhimligini ko'rsatadi. To'rtinchidan, marosimlarga oid etnografik terminlar voha tojiklarining mahalliy etnomadaniy xususiyatlarini saqlovchi muhim nomoddiy meros hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. – Toshkent, 2021.
2. Mirtursunov Z. O'zbek xalq pedagogikasi. – Toshkent: 1973.
3. Muallifning dala yozuvlari: Arnasoy tumani Yakkatut QFY va Farovon mahallasi (2024); Mirzacho'l tumani Bog'bon mahallasi (2024); Forish tumani Asraf, Uxum va Mojurum qishloqlari (2023–2025); Zafarobod tumani Gulzor mahallasi (2025); Paxtakor tumani Sebzor mahallasi (2025).
4. Mirzayev N. O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan, 1991.
5. Xonxo'jayeva A. Etnografizmhoi to'yi nikohi shevai tojikoni Samarqand // Masalaho'i muhimi zabon va adabiyoti tojik. – Samarqand, 2009. – B. 62–65.

MAHALLANING OILAVIY-MAISHIY HAYOTDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Sanginova Maftuna Xikmatullayevna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Magistratura bo'limi Tarix yo'nalishi 2-bosqich 125-guruh talabasi

Elektiron manzil:sanginovamaftuna999@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mahalla institutining o'zbek xalqining oilaviy-maishiy turmushidagi tarixiy ildizlari, ijtimoiy tuzilishi, boshqaruv shakllari, ijtimoiy vazifalari va zamonaviy ahamiyati kompleks tarzda tahlil qilingan. Maqolada mahallachilik an'analarining nikoh-to'y marosimlari, hashar, bola tarbiyasi, aza-motam marosimlari va o'zaro yordam munosabatlarini tartibga solishdagi roliga etnografik va sotsiologik manbalar asosida yondashilgan, shuningdek mahallaning huquqiy-konstitutsiyaviy maqomi hamda mustaqillik yillarida uni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati yoritilgan.

Kalit so'zlar: mahalla, mahallachilik, oilaviy-maishiy turmush, qo'ni-qo'shnichilik, oqsoqol, hashar, nikoh-to'y marosimlari, jamoatchilik nazorati, fuqarolar yig'ini.

Аннотация. В статье комплексно анализируются исторические корни, социальная структура, формы самоуправления, социальные функции и современное значение института махалли в семейно-бытовой жизни узбекского народа. На основе этнографических и социологических источников рассматривается роль махаллинских традиций — свадебных обрядов, хашара, воспитания детей, похоронных обрядов и взаимопомощи, а также освещается конституционно-правовой статус махалли и государственная политика по её поддержке в годы независимости.

Ключевые слова: махалля, махаллинские традиции, семейно-бытовая жизнь, добрососедство, аксакал, хашар, свадебные обряды, общественный контроль, сход граждан.

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the historical roots, social structure, forms of self-governance, social functions and contemporary significance of the mahalla institution in the family and domestic life of the Uzbek people. Drawing on ethnographic and sociological sources, it examines the role of mahalla traditions — wedding ceremonies, hashar (mutual aid), child-rearing, funeral rites and mutual assistance — and reviews the constitutional-legal status of the mahalla and state policy supporting it during the years of independence.

Keywords: mahalla, mahalla traditions, family and domestic life, neighborhood community, aksakal, hashar, wedding rituals, public control, citizens' assembly.

Kirish. O‘zbek xalqining milliy o‘ziga xosligini belgilovchi ijtimoiy institutlar orasida mahalla alohida o‘rin tutadi. Asrlar davomida shakllangan mahallachilik an‘analari nafaqat hududiy-ma‘muriy birlik, balki oilaviy-maishiy hayotning barcha jabhalarini — nikoh va to‘y marosimlaridan tortib, bola tarbiyasi, aza-motam, o‘zaro yordam va jamoatchilik nazoratigacha — tartibga solib keluvchi ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ham O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosatida mahalla institutini qo‘llab-quvvatlash ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylangan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 fevraldagi PF-5938-son Farmoni bilan mahalla institutini yanada qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari belgilangan, shuningdek “Mustahkam oila yili” davlat dasturi doirasida jamiyatimiz va kundalik hayotimizda mahalla institutining rolini yanada kuchaytirish vazifasi qo‘yilgan. Mazkur maqolaning maqsadi — mahallaning oilaviy-maishiy hayotdagi tarixiy va zamonaviy o‘rnini etnografik, huquqiy va ijtimoiy-ilmiy manbalar asosida kompleks tarzda yoritishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: mahallaning tarixiy shakllanish jarayonini o‘rganish; uning an‘anaviy boshqaruv tizimini tahlil qilish; oilaviy marosimlar — nikoh-to‘y, hashar, bola tarbiyasi va aza-motamdagi vazifalarini aniqlash; mahallaning huquqiy maqomini va zamonaviy davlat siyosatidagi o‘rnini yoritish.

Etnografik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mahalla instituti qadimgi urug‘-qabilaviy va jamoachilik munosabatlarining uzviy davomi sifatida shakllangan. I. Jabborovning ta’kidlashicha, jamoachilik munosabatlari kollektivizm va birlik tuyg‘ularini, o‘zaro yordam va hamkorlik urf-odatlarini hayotga singdirib, milliy jipslikni mustahkamlashda muhim omil bo‘lib kelgan [1,182]. Hozirgi kunga qadar mahallachilik an‘analari yangi, zamonaviy ruhda takomillashib, oilaviy-maishiy munosabatlarni mustahkamlab, barcha to‘y-tomoshalarda va ma’rakalarda qo‘niqo‘shni bo‘lib o‘zaro yordam berishda katta xizmat qilib kelmoqda. Aynan mahallachilik ijtimoiy ongi katta-kichikni hurmat qilish, yoshi katta kishilarni e‘zozlash, oilaviy munosabatlarda ahillikni saqlash kabi odob-ikrom masalalarini

boshqarishda hal qiluvchi omilga aylangan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qo‘shnichilik jamoasi tartiblari aynan mahallachilik shaklida namoyon bo‘lib, jamoachilik fikri bilan boshqarilgan. Bu tartiblar ibtidoiy jamoa tuzumi qoldiqlari sifatida saqlanib, ularga to‘la rioya qilish shart deb hisoblangan. Shaharlarda esa mahalla jamoasi ancha tabaqalashgan tuzilishga ega bo‘lgan, boy zodagonlar va amaldorlar bilan bir mahallada kambag‘al oilalar ham yashagan, ammo mo‘ysafid oqsoqollarning va jamoachilikning umumiy fikri hamma uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Urug‘-qabilachilik an‘analarining mustahkam saqlanishi natijasida o‘zbeklarda patriarxal urug‘chilik munosabatlarining qoldiqlari uzoq davr davomida sezilarli darajada namoyon bo‘lib kelgan, bu esa mahallachilikning genetik asosini tashkil etadi. Mahallaning an‘anaviy o‘z-o‘zini boshqaruv tizimi. Mahalla jamoasini boshqarish uchun maxsus shaxs — oqsoqol yoki ellikboshi — mahalladagi eng obro‘li kishilardan saylangan, unga yordamchi qilib erkaklardan poykor, ayollardan esa kayvoni (xodim) tayinlangan [1,178]. Bunday boshqaruv tizimi nafaqat jamoat tartibini saqlash, balki oilaviy-maishiy hayotni tashkil etishda ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan, har bir xonadon mahalla jamoasiga birikib, umumiy jamoa imoratlari, to‘y-tomosha va ma‘raka o‘tkazish uchun zarur idish-tovoqlar, umumiy tobut va boshqa buyumlarga birgalikda ega bo‘lgan, shuningdek ariq-hovuzlarni tozalash, umumiy ishlar uchun farrosh, cho‘pon va mardikorlar yollash kabi vazifalarni ham birgalikda amalga oshirganlar. Mahalla aholisi oilaviy bayram, to‘ylarni, dafn marosimlari va sayillarni o‘tkazishda jamoachilik an‘anasiga binoan umumiy vazifa sifatida faol ishtirok etishi shart bo‘lgan, oilaviy-maishiy va nikoh masalalari ham ayrim oila doirasi bilan cheklanmay, qavmu qarindosh va yaqin qo‘ni-qo‘shnilarning ishtiroki bilan hal qilingan. Mustaqillik yillarida bu an‘anaviy tuzilma huquqiy rasmiylashuvga ega bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentabrda qabul qilingan (2013 yil 22 apreldagi yangi tahriridagi) “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq, shaharcha, qishloq, ovul hamda shaharlardagi mahallalar fuqarolar yig‘ini fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organi sifatida tan olindi[5]. Huquqshunoslik manbalarda ta’kidlanishicha, bu qonun O‘zbekiston tarixida mahallalarga

bag'ishlangan birinchi qonun hujjati bo'lib, shu tariqa mahalla milliy davlatchiligimiz tarixida birinchi marta konstitutsiyaviy institut maqomiga ega bo'ldi [9].

Mahallachilik an'analarining eng yorqin namoyon bo'lish shakllaridan biri hashardir. Yakka xo'jalikning qudrati yetmaydigan ishlar — ariq va zovurlarni tozalash, yerga ishlov berish, hosil yig'ish — butun qishloq yoki mahalla ahli kuchi bilan hashar yo'li bilan amalga oshirilgan. Xususan, Surxondaryo, Qashqadaryo va Zarafshon vodiysida "loy tutish", Xorazmda esa qazuv marosimlari shu tarzda o'tkazilgan, unda hasharchilar o'zaro ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash bilan birga baxshi, qo'shiqchi, polvon yoki temirchi kabi hunar egalari o'z mahoratini namoyish etgan. Dehqonchilik bilan bog'liq "shoxmoylar" kabi marosimlar ham mahalla oqsoqolining rahbarligida o'tkazilib, unda butun qishloq ahli ishtirok etgan, tayyorlangan taomlar aholi orasida taqsimlangan. I. Jabborov ta'kidlaganidek, o'zaro yordam (hashar), mehmondo'stlik, yoshi kattalarni hurmat qilish kabi an'analar mahallachilik tizimining ajralmas qismi bo'lib, ular oilaviy-xo'jalik yukini yengillashtirishda muhim rol o'ynagan. Hashar an'anasi hozirgi kunda ham, ayniqsa qishloq joylarda, uy-joy qurish, to'y-ma'raka tayyorgarligi kabi oilaviy-maishiy ishlarda o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

O'zbek xalqida "uy olma, qo'shni ol" degan naql bejiz aytilmagan — yaxshi qo'shnichilik to'y va marosimlarni o'tkazishda ancha yengillik tug'dirgan. Qo'shnichilik jamoasi, ya'ni mahalla, o'zining boshqaruv vazifasini oqsoqollar maslahati orqali amalga oshirgan va bu jarayon jamoatchilik fikri tomonidan nazorat qilib turilgan. Ko'p joylarda nikoh to'yidan oldin qishloq yoki mahallaga katta osh berilib, nikoh bazmi do'stu birodar va qavmu qarindoshlar ishtirokida o'tkazilgan. Bunday holat hozirgi kunda ham kuzatiladi. Z.A.Rasulovanning Toshkent shahrining Chilonzor, Sergeli, Yashnaobod, Yunusobod, Mirzo Ulug'bek, Uchtepa, Shayxontohur va Olmazor tumanlaridagi 55 ta mahallada 214 nafar respondent ishtirokida o'tkazgan etnosotsiologik tadqiqoti mahalla va oila munosabatlarining, ayniqsa to'y marosimlaridagi o'zaro ishtirokning hozirgi kunda ham saqlanib qolganini ko'rsatadi. Shu bilan birga tadqiqotchi zamonaviy sharoitda ayrim to'y

marosimlarida ortiqcha dabdababozlik va isrofgarchilik holatlari kuzatilayotganini ham ta’kidlaydi, bu esa mahallaning iqtisodiy-axloqiy nazorat vazifasini yanada dolzarb qiladi. Ushbu masala G‘.B. Shoumarov va Z.A. Rasulovanning “Toshkent mahallalari: an’analar va zamonaviylik” nomli tarixiy-etnografik tadqiqotida ham batafsil yoritilgan bo‘lib, unda shahar mahallalarining zamonaviy sharoitda o‘z an’anaviy vazifalarini saqlab qolish imkoniyatlari tahlil qilingan[4].

O‘zbek oilalarining eng ajoyib an’analaridan biri bo‘lgan bola tarbiyasi nafaqat oila, balki jamoatchilik, ya’ni mahalla tomonidan ham nazorat qilingan. Bolalarning axloqiy jihatdan kamol topishida, o‘zaro do‘stona munosabatlarni mustahkamlashda, ota-ona va kattalarga hurmat tuyg‘usini uyg‘otishda, kichik bolalarni katta bolalarga qarab tarbiyalashda va boshqa odob-ikrom masalalarida hozirgacha mahalla yoki qishloq jamoachiligi tomonidan nazoratda bo‘lish o‘zbek xalqining eng ajoyib an’analaridan hisoblanadi. Oila, maktab va dam olish paytlari bolalarning o‘zaro yaqinlashishi va jipslashishi uchun qulay sharoit yaratib beradi, bu esa ularning axloqiy kamolotida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Bolaning tug‘ilishidan (farzand to‘yi, beshik to‘yi, sunnat to‘yi) tortib to uylanishigacha (unashtirish, fотиha, nikoh to‘yi) bo‘lgan barcha udumlarning jamoatchilik ishtirokida o‘tkazilishi etnik guruhlar o‘rtasida milliy birlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Zamonaviy davrda oilaviy munosabatlarni demokratlashtirish, ota-ona va bolalar o‘rtasida adolatli mehnat taqsimoti hamda bola tarbiyasida ikki tomonlama faol ishtirok kabi yangi tendensiyalar shakllangan bo‘lsa-da, mahallaning axloqiy-tarbiyaviy nazorat vazifasi erkin o‘zbek oilasining shakllanishiga ijtimoiy-ma’naviy zamin yaratishda hamon muhim omil bo‘lib qolmoqda.

Jamoatchilikning faol ishtiroki bilan o‘tkaziladigan yana bir qadimiy urf-odat — dafn marosimidir. Oilaga musibat tushganda mazkur marosimni o‘tkazishda mahalla ham moddiy, ham ma’naviy yordam ko‘rsatadi, bu esa oila uchun katta yengillik yaratadi. Xuddi shunday, “sumalak” kabi an’anaviy marosimlar ham jamoa, ya’ni mahalla darajasida tashkil etilib, xarajatlari jamoadan yig‘ib olinadi, natijada butun qishloq yoki mahalla aholisiga “is chiqarilad”. Bunday o‘zaro yordam

mexanizmlari mahallani oilaviy-maishiy hayotning iqtisodiy jihatdan ham tayanchiga aylantirgan. Katta shaharlarda (Toshkent, Buxoro, Qo‘qon va boshqalarda) har bir mahalla shahar qabristonida o‘zining maxsus qismiga yoki alohida qabristoniga ega bo‘lgan, bu esa mahallaning hududiy-ma‘naviy yaxlitligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mustaqillik yillarida mahalla institutining oila bilan uzviy bog‘liq ijtimoiy vazifalari davlat darajasida tan olindi va huquqiy jihatdan mustahkamlandi. Yuqorida qayd etilgan “Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida”gi qonundan tashqari, 2020 yil 10 iyundagi 367-son qarorga muvofiq tashkil etilgan O‘zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi huzuridagi «Mahalla va oila» ilmiy-tadqiqot instituti mahallalar va oilalarda sog‘lom ijtimoiy-ma‘naviy muhit hamda tinchlik, totuvlik va oilaviy qadriyatlarni mustahkamlashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish vazifasini bajarmoqda[8]. Shuningdek, “Mustahkam oila yili” davlat dasturida yosh oilalarga e‘tibor va g‘amxo‘rlikni kuchaytirish, ularni huquqiy va ijtimoiy himoya qilish, moddiy va ma‘naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash vazifalari bilan bir qatorda, jamiyatimiz va kundalik hayotimizda mahalla institutining rolini yanada kuchaytirish va maqomini oshirish alohida ko‘rsatilgan. Ilmiy adabiyotlarda ham ta‘kidlanganidek, asrlar davomida shakllanib kelgan mahalla instituti bugungi kunda O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning tarixiy asoslaridan biriga aylangan, uning faoliyati orqali aholiga ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ko‘rsatish tizimi takomillashtirilmoqda[9]. Bunday davlat siyosati mahallaning an‘anaviy ijtimoiy vazifalarini zamonaviy huquqiy-institutsional asosda mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O‘tkazilgan tahlil mahallachilik an‘analarining ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, zamonaviy sharoitda yuzaga kelayotgan ayrim muammolarni ham ko‘rsatadi. Urbanizatsiya jarayonining jadallashuvi, ko‘p qavatli uylar qurilishi va aholi migratsiyasi natijasida an‘anaviy qo‘shnichilik aloqalari sustlashib, mahallaning oilaviy-maishiy hayotdagi nazorat va yordamlashuv vazifalari ayrim shahar mahallalarida zaiflashish xavfi ostida qolmoqda. Shuningdek, Z.A.Rasulova

tadqiqotida qayd etilganidek, nikoh-to'y marosimlaridagi ortiqcha dabdababozlik va isrofgarchilik an'anaviy mahallachilik qadriyatlariga zid bo'lgan yangi ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shu bois davlat tomonidan amalga oshirilayotgan mahalla institutini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan islohotlar, jumladan, fuqarolar yig'ini raisining oila, xotin-qizlar va ijtimoiy-ma'naviy masalalar bo'yicha o'rinbosari lavozimining joriy etilishi, mahallaning oilaviy-maishiy hayotdagi tarixiy vazifalarini zamonaviy sharoitda saqlab qolish va rivojlantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Kelgusida bu yo'nalishda mahalla faollari, oqsoqollar kengashi va xotin-qizlar faollarining rolini yanada kuchaytirish, shuningdek yosh oilalarni mahalla darajasida qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, mahalla o'zbek xalqining oilaviy-maishiy hayotida faqat hududiy-ma'muriy tuzilma emas, balki nikoh-to'y marosimlarini, hashar orqali o'zaro yordamni, bola tarbiyasini, aza-motam va boshqa ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi, oqsoqollar kengashi orqali jamoatchilik nazoratini amalga oshiruvchi to'laqonli ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'ladi. Tarixan shakllangan bu an'analar bugungi kunda ham saqlanib qolgan, shuningdek mustaqillik yillarida huquqiy-konstitutsiyaviy maqomga ega bo'lgan bo'lsa-da, urbanizatsiya jarayoni va turmush tarzining o'zgarishi natijasida mahallachilik munosabatlarining ayrim jihatlari zaiflashish xavfi ostida qolmoqda. Shu bois davlat tomonidan amalga oshirilayotgan mahalla institutini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan islohotlar — jumladan, Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligining faoliyati va "Mustahkam oila yili" dasturi — mahallaning oilaviy-maishiy hayotdagi tarixiy vazifalarini zamonaviy sharoitda saqlab qolish va rivojlantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Mavzu kelgusida chuqurroq, xususan mintaqaviy kesimda qiyosiy tadqiq etilishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Jabborov I.M. O'zbek xalqi etnografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 320 b.
2. Rasulova Z.A. O'zbek oila-nikoh an'analari va munosabatlarida mahalla institutining roli // Ilmiy jurnal. – 2016.

3. Shoumarov G'.B., Rasulova Z.A. Oila ensiklopediyasi. – Toshkent: Ilm-Ziyo-Zakovat, 2016. – 173 b.

4. Shoumarov G'.B., Rasulova Z.A. Toshkent mahallalari: an'analar va zamonaviylik (tarixiy-etnografik tadqiqot). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.

5. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi Qonuni, 1993 yil 2 sentabr (2013 yil 22 apreldagi yangi tahriri).

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020 yil 18 fevraldagi PF-5938-son Farmoni.

7. «Mustahkam oila yili» davlat dasturi to'g'risida. – lex.uz/acts/1967131.

8. O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi to'g'risida Nizom. – regulation.gov.uz/oz/document/15575.

9. Mahalliya – istoricheskaya osnova razvitiya demokraticeskix reform // KiberLeninka. – cyberleninka.ru.

=====

QORAQALPOG'ISTON O'ZBEKLARIDA HOMILADOR

AYOLLARNING OVQATLANISH AN'ANALARI

Joldasbaeva Gulnara Rashidovna

*O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi
Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti
Nukus shahri*

Annotatsiya: Maqolada Qoraqalpog'iston hududida yashovchi o'zbek xalqi orasida homilador ayollar ovqatlanishiga bog'liq urf-odat va an'analar o'rganiladi. Tadqiqotda milliy taomlar, ularning tayyorlanish usullari va ularning ayollar salomatligiga ta'siri Ellikqal'a, Beruniy va To'rtko'l tumanlarida olib borilgan dala yozuvlari ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi. Maqolada yana an'anaviy ovqatlanish amaliyotining ayollar salomatligini mustahkamlashdagi ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: o'zbeklar, an'anaviy taomlar, sut mahsulotlari, mevalar, poliz mahsulotlari, sog'lom ovqatlanish.

Аннотация: В статье изучаются обычаи и традиции, связанные с питанием беременных женщин среди узбекского народа, проживающего на территории Каракалпакстана. В исследовании национальные блюда, способы их приготовления и их влияние на здоровье женщин анализируются на основе данных полевых записей, проведенных в Элликалинском, Берунийском и Турткульском районах. В статье также подчеркивается важность традиционной практики питания для укрепления женского здоровья.

Ключевые слова: узбеки, традиционные блюда, молочные продукты, фрукты, бахчевые продукты, здоровое питание.

Abstract: The article examines the customs and traditions related to the dietary practices of pregnant women among the Uzbek population residing in the territory of Karakalpakstan. Based on field research materials collected in the Ellikqala, Beruniy and Turtkul districts, the study analyzes traditional dishes, their methods of preparation, and their impact on women's health. The article also highlights the importance of traditional dietary practices in promoting and strengthening women's health.

Key words: Uzbeks, traditional dishes, dairy products, fruits, melons and gourds, healthy nutrition.

O'zbek xalqining ovqatlanish madaniyati uzoq tarixiy davrlar davomida shakllanib, milliy urf-odatlar, an'analar hamda xalqning hayotiy tajribasi bilan uzviy ravishda rivojlangan. Mazkur madaniyatda oila salomatligi, xususan, ona va kelajak avlodning sog'lom rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, homilador ayollarga nisbatan g'amxo'rlik va ularning salomatligini asrash o'zbek xalqining an'anaviy turmush tarzida muhim o'rin egallagan.

Homilador ayolga ko'rsatiladigan g'amxo'rlikning asosiy yo'nalishlaridan biri uning ovqatlanish tartibiga e'tibor berish bilan bog'liq bo'lgan. An'anaviy qarashlarda homiladorlik davrida ayolning oziqlanishi nafaqat uning sog'lig'ini saqlash, balki homilaning me'yoriy rivojlanishini ta'minlashning muhim omillaridan biri sifatida baholangan. Shu nuqtayi nazardan, milliy taomlar, turli oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek, xalq tabobatiga oid tajriba va tavsiyalar homilador ayolning holati hamda ehtiyojlariga mos ravishda qo'llanib kelingan. Homiladorlik davrida ayol organizmida fiziologik va metabolik jarayonlar bilan bog'liq qator o'zgarishlar yuz beradi. Shu sababli an'anaviy tasavvurlarga ko'ra, homilador ayolning kundalik ratsioni to'yimli, tarkibida zarur oziq moddalar mavjud va organizm tomonidan oson o'zlashtiriladigan mahsulotlardan tashkil topishi lozim deb hisoblangan. O'zbek milliy taomlarining go'sht, don mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, sabzavot hamda boshqa oziq-ovqat mahsulotlaridan tayyorlanishi sababli organizmni energiya va turli oziq moddalari bilan ta'minlovchi manba sifatida qaralgan.

O'zbek xonadonlarida to'ydan keyin kelinning homilador bo'lishini intizorlik bilan kutishgan. Birinchi homiladorlik oilada quvonch bilan kutib olingan. Agar homiladorlik paytida biror ovqat yoki oziq-ovqat mahsulotiga kuchli xohish bo'lsa, uni qondirish kerak bo'lgan. An'anaviy e'tiqodga ko'ra, bu istak qondirilmasa bolaga ta'sir qilishi mumkin. U qandaydir jismoniy nuqson bilan tug'ilishi mumkinligiga ishongan. Homiladorlikning bu bosqichi o'zbeklarda "boshi qorong'i" deb ataladi. Homilador ayolning "issiq" yoki "sovuq" ovqatlarga boshi qorong'i bo'lganligiga qarab o'g'il yoki qiz tug'ilishi taxmin qilingan [5, 365-369]. Yana homiladorlikning dastlabki davrlarida ko'ngil aynishi bo'ladigan bo'lgan. Natijada ayolda kundalik ovqatlarni iste'mol qilish bilan bog'liq muammolar yuzaga kelgan. Buning oldini olish yoki to'xtatish uchun xalq orasida turli amallar qilingan. Dala yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra: "Homilador ayollarga o'zbek xalqi ko'proq go'shtli ovqatlar beradi. Yana go'shtni yupqa qilib bo'lib, ustiga ko'p qilib tuz solib, faqat go'shtning o'zini yog'siz tovaga qovurib beradigan bo'lgan. Keyin u quritilgan go'shtdek bo'lib pishadi. Bu esa ayolning ko'ngil aynishini to'xtatishga yordam beradi. Yog'li ovqatlarning o'rniga ayron, qatiq, suzma, mevalar va poliz mahsulotlarini ko'proq iste'mol qilgan» [9].

Qoraqalpog'iston hududida bog'dorchilik va poliz mahsulotlari to'plami asosan tabiiy-iqlim sharoitlari va an'anaviy xo'jalik ta'sirida shakllangan. Orolbo'yida bog'dorchilik ko'proq o'zbeklar yashaydigan Sho'raxon (hozirgi To'rtko'l tumani hududi) tumanida rivojlangan. Poliz va poliz mahsulotlari yangi pishgan holatda va quritib iste'mol qilingan [1, 160]. Sovet davrida qoraqalpoqlar orasida karam, pomidor, lavlagi, kartoshka va boshqa yangi ekinlar keng tarqalgan [7, 269-372]. 2000-yillarning boshidan respublikaga ekzotik mevalar olib kelina boshlandi [4, 58-61]. Qadimdan yoshi kattalar ushbu poliz mahsulotlari va mevalar homilador ayollarga juda foydali ekanligini bilishgan. Shu asosda homiladorlik davrida tarvuzning homilador ayollar salomatligi uchun foydasi haqida: "Tarvuzni yegan har qanday homilador ayol tashqi ko'rinishi chiroyli va xulq-atvori ham yaxshi bo'lgan bolani dunyoga keltiradi" - deb xalq ishongan. Uning tarkibidagi fermentlar ichakning normal faoliyatini yuritishini ta'minlaydi deb hisoblangan [6,

167-171]. Umuman olganda, homilador ayol uchun zarur vitaminlarning barchasi kundalik iste'mol qilinadigan oziq-ovqatlar tarkibida, ayniqsa mevalar va poliz mahsulotlarida mavjud. Dala yozuvlari ma'lumotlari bo'yicha: "Homilador ayol ikki kishi uchun ovqatlanishi kerak. Shuning uchun ayniqsa vitaminlarga boy bo'lgan tabiiy dala mahsulotlaridan chiqadigan mevalar va poliz mahsulotlarini doimo iste'mol qilish ham ona uchun, ham bola uchun juda foydali" [10].

Odamlar iste'mol qiladigan barcha oziq-ovqatlar azaldan ikki turga bo'lingan: "issiq" va "sovuq". Sog'lom holatda odatda odamlar ovqat tarkibiga e'tibor bermagan, lekin kasal bo'lgan paytlarida to'g'ri ovqatlanishga e'tibor berish juda muhim edi: "issiq" ovqat sovuq xulq-atvorli odamlar uchun foydali deb hisoblangan [8, 120-121]. Urf-odatlariga ko'ra, homilador ayollar juda achchiq, yog'li va og'ir hazm bo'ladigan ovqatlardan cheklangan. "Sovuq" taomlarga nisbatan "issiq" ovqatlarni berish ma'qul ko'rilgan. Bu esa ayol organizmining muvozanatini saqlashga xizmat qilgan. Bunga quyidagi taomlar kiradi: tovuq sho'rva, go'shtli sho'rva, mastava, atala, iliq sut, yengil hazm bo'ladigan boshqa taomlar. Dala yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra: "Homilador ayol toksikoz bo'lsa go'shtni yog'da qovurib qizartirib, keyin ozgina suv va tuz solib dimlab pishiriladi. Chunki, go'sht qonga o'tadigan birinchi mahsulot bo'lib, u ona va bolaga juda foydali" [10]. Yana bir informatorning ma'lumotiga ko'ra: "O'zbek xalqi "ilik sho'rva" (suyak sho'rva) taomini homilador ayolga "iligi to'q bola tug'sin" deb bergan. Sababi, bu sho'rva bolaning suyaklari yaxshi rivojlanishiga foydali bo'lgani uchun yoshi katta onaxonlarimiz bu taomga katta e'tibor bilan qarashgan" [11].

O'zbek xalqi orasida oziq-ovqat bilan bog'liq taqiqlovchi e'tiqodlar ham mavjud. Masalan, homiladorlik davrida ayolga baliq (bola soqov bo'lib tug'ilishi mumkin), quyon (yangi tug'ilgan bolada quyonning tashqi ko'rinishlari, masalan, "quyon labi" rivojlanishi mumkin) yoki tuya (bu taqiq tug'ruqning kechikishi bilan bog'liq) go'shtini yeyishga ruxsat berilmagan [3, 267]. Dala yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra Qoraqalpog'iston hududida yashovchi o'zbeklarda ham shunday e'tiqodlar mavjud. Axborotchining ma'lum qilishicha: "Homiladorlik davrida ayol quyon go'shtini yesa "quyon yoriq" bo'lib tug'ilishi mumkin yoki

“bolaning qo‘li yo‘q bo‘lib tug‘ilishi mumkin” deb irim qilinadi. Shuningdek, tuya go‘shini ham iste‘mol qilib bo‘lmaydi, chunki bola 12 oyda tug‘iladi ya‘ni tug‘ruq vaqti o‘tib ketadi deb xalqimiz ishonadi. Shuning uchun hozirgi kunda homilador ayollarga kolbasa yeyishga ruxsat berilmaydi. Chunki, u qanday go‘shdan tayyorlangani noma‘lum” [10].

Qoraqalpqlarda ham shunday e‘tiqodlar bo‘lgan. Ular orasida ham homilador ayollarning ovqatida har xil irimlarga bog‘liq ayrim cheklovlar bo‘lgan. Masalan, homilador ayolga quyon boshini yeyish mumkin emasdi. Bu taqiqni ayol buzsa, bolaning yuqori labi quyoning labidek ikkiga ajralib qolishi bilan tushuntirilgan. Shuningdek, tuyaning go‘shini yeyishga bo‘lmaydi, agar ayol uni yeb qo‘ysa homilani muddatidan ko‘p ko‘tarib yuradi deb irim qilgan. Ovqatlanish taqiqlangan yana bir hayvonning go‘shini bo‘ri, chunki bunday holatda bolasining og‘zidan to‘rt yoshgacha ko‘p so‘lak oqib yurishi mumkin. Yana osetra balig‘ining boshini yeyish taqiqlangan. Bola yomon uxlaydigan bo‘ladi deb irim qilib qush go‘shini ham yemasdi [2, 112-142].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalqida homilador ayollarning ovqatlanishiga oid urf-odat va an‘analar ko‘p asrlik hayotiy tajriba, xalqona kuzatuvlar hamda avloddan avlodga o‘tib kelgan amaliy bilimlar asosida shakllangan. Homiladorlik davridagi ayollarning an‘anaviy ovqatlanish tizimi faqatgina milliy taomlar va ularni tayyorlash usullarining yig‘indisi bo‘lib qolmay, balki xalq tabobati, diniy e‘tiqodlar, marosimlar hamda homiladorlik va ona-bola salomatligiga oid an‘anaviy tasavvurlarni o‘zida mujassam etgan yaxlit madaniy tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur an‘anaviy ovqatlanish tizimining shakllanishida qadimiy e‘tiqodlar va xalqona qarashlar ham muhim o‘rin tutgan. Shu bilan birga, o‘zbek xalqining homilador ayollar ovqatlanishiga oid an‘anaviy tajribasini o‘rganish nafaqat milliy ovqatlanish madaniyatining tarixiy va etnomadaniy xususiyatlarini ochib berish, balki an‘anaviy bilimlarning zamonaviy ilmiy qarashlar bilan umumiy jihatlarini aniqlash nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Баллиева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. Ташкент, 2022.

2. Бекмуратова А. Пища // В кн.: Этнография каракалпаков. XIX начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, 1980. с. 112-142.
3. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX- начало XXI в). Ташкент, 2013.
4. Курбанова З.И. Позитивные и негативные аспекты влияния глобализации на традиционное питание каракалпаков. // Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімінің Хабаршысы, 2023, № 4 (273). с. 58-61.
5. Нурмухамедова И.М. Обычаи, связанные с периодом до рождения ребенка. // В кн.: Узбеки. Москва, 2011. с. 365-369.
6. Ochilova X. Qarshi vohasida go'dakni ovqatlantirish udumlari. // Markaziy Osiyo xalqlarining taomlanish madaniyati va tarixi: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2024. 167-171-b.
7. Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем. // ТХАЭЭ, том III. Москва, 1958. с. 269-372.
8. Шаниязов К.Ш, Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конец XIX начало XX в. Ташкент, 1981.
9. Muallifning dala yozuvlari, 2025, №13. Ellikqal'a tumani Jasorat OFY. Informant: Janshukurova Rayxan, 1972 y.
10. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №7. Beruniy tumani Shabbaz OFY. Informant: Xudaybergenova Gawhar, 1965 y.
11. Muallifning dala yozuvlari, 2026, №17. To'rtko'l tumani Shoraxan OFY. Informant: Kulumova Feruza, 1984 y.

****=====****

AMUDARYONING QUYI OQIMI CHAP QIRG'OQLIGIDA YASHOVCHI O'ZBEKLARDA URUG'CHILIK TUZILMASINING TRANSFORMATSIYASI

Muratbaeva Sarbinaz Rustemovna

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi

Qoraqalpog' gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti tadqiqotchisi

<https://orcid.org/0009-0007-9410-7413>

sarbinazmuratbaeva@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Amudaryoning quyi oqimi chap qirg'oqlarida yashovchi o'zbeklarining an'anaviy urug'chilik tuzilmasi va uning zamonaviy transformatsiyasi tahlil qilinadi. Urug'larning tarkibi, hududiy joylashuvi, qarindoshlik va nikoh munosabatlaridagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy davrda urug'chilik an'alarining zaiflashuvi, urug' nomlari va genealogik bilimlarning saqlanish holati hamda ularning etnomadaniy identifikatsiyadagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: oʻzbeklari, Amudaryo, urugʻchilik, qarindoshlik, etnomadaniy jarayonlar, transformatsiya.

Аннотация: В статье анализируется традиционная родовая структура узбеков, проживающих на левобережье нижнего течения Амударьи, и её современная трансформация. Освещаются состав родов, их территориальное расселение, роль в системе родства и брачных отношениях. Также раскрываются ослабление родовых традиций в современную эпоху, состояние сохранности родовых названий и генеалогических знаний, а также их значение в этнокультурной идентификации.

Ключевые слова: узбеки, Амударья, родовая структура, родство, этнокультурные процессы, трансформация.

Abstract: This article analyzes the traditional clan structure of the Uzbeks living on the left bank of the lower Amu Darya and its modern transformation. The composition of clans, their territorial distribution, and their role in kinship and marital relations are examined. The article also explores the weakening of clan traditions in the modern era, the preservation status of clan names and genealogical knowledge, and their significance in ethnocultural identification.

Keywords: Uzbeks, Amu Darya, clan structure, kinship, ethnocultural processes, transformation.

Amudaryo quyi oqimida yashovchi Qoʻngʻirot oʻzbeklarining ijtimoiy hayotida urugʻchilik munosabatlari tarixan muhim oʻrin egallagan. Urugʻ mansubligi qarindoshlik aloqalari, hududiy joylashuv va nikoh munosabatlarini belgilashda muhim omil boʻlgan. Tadqiqotchilardan K. L. Zadixina maʼlumotlarida Qoʻngʻirot oʻzbeklarining urugʻchilik tizimi va uning ichki boʻlinishlari qayd etilgan [1, 333–338]. Bugungi kunda esa ijtimoiy oʻzgarishlar taʼsirida urugʻchilikning amaliy ahamiyati pasayib, urugʻ nomlari asosan tarixiy xotira va etnomadaniy identifikatsiya elementi sifatida saqlanib qolmoqda.

K. L. Zadixina “Amudaryo deltasi oʻzbeklari” asarida Qoʻngʻirot tumanida istiqomad qiluvchi oʻzbeklarida ilgari urugʻchilik tuzilmasining qatʼiy tizimi mavjud boʻlgani, bugungi kunda esa bu deyarli yoʻqolganini taʼkidlaydi. Xorazm oʻzbeklarining urugʻchilik tuzilmasi 4 ta “tupe”dan iborat edi:

1-“tupe”: uygʻur-nayman; 2-“tupe”: qoʻngʻirot-qiyot; 3-“tupe”: nukuz-mangʻit; 4-“tupe”: qangʻli-qipchoq [1, 336].

Biroq XIX asrda mavjud boʻlgan urugʻchilik genealogiyasi nomenklaturasida qoʻngʻirot-qiyot juftligi allaqachon yoʻqolgan edi va qiyot alohida, koʻrsatilgan

“tupe”lardan tashqarida o‘z mavjudligini davom ettirgan. O‘z navbatida, qo‘ng‘irot qabilasi ham 4 ta kichikroq “tupe”dan iborat edi:

Qo‘ng‘irot: 1-ko‘k-o‘zak; 2-balg‘ali; 3-ashamayli; 4-qanjig‘ali [1,338]. Bu mayda “tupe”lar ham yanada kichikroq urug‘ guruhlariga bo‘lingan, biroq ularning soni har birida turlicha bo‘lgan.

K. L. Zadixina shunday yozadi: “shimoldagi o‘zbeklar bilan janubdagi o‘zbeklar bir-biridan farq qiladi. Janubda o‘zbeklar o‘z urug‘ini (urug‘) eslamaydi. Bunga sabab, ular janubda tarqoq holda, turli joylarda yashagan, qo‘ng‘irot o‘zbeklari esa (Qoraqalpog‘istonning Qo‘ng‘irot tumani – S. M.) doimo bir joyda yashagan, to‘rtta asosiy bo‘linma – “tupe”ga, o‘z biylariga ega bo‘lgan; shuning uchun ham urug‘ nomlarini uzoqroq saqlab qolgan va qaysi urug‘ga mansubligini esda tutadi” [1, 333]. Buni “Buxoro va Xorazm hududi va aholisi” asaridagi ma’lumotlar ham tasdiqlaydi: “Amudaryo quyi oqimi o‘zbeklari orasida o‘z qabilaviy kelib chiqishini eslaydiganlar ichida son jihatdan qo‘ng‘irotliklar birinchi o‘rinda turadi”, ular Qoraqalpog‘istonning Qo‘ng‘irot tumanida qayd etilgan: qanjig‘ali, balg‘ali, qazayaqli va ashamayli [2, 96-97]. Shu bilan birga, K. L. Zadixina “hozirgi vaqtda shimoliy o‘zbeklarda ham urug‘ga mansublikni tan olish o‘zining avvalgi ahamiyatini yo‘qotmoqda, urug‘ nomlari tobora unutilmoqda” deb qayd etadi [1, 333].

Bu jarayonni Qo‘ng‘irot o‘zbeklarining zamonaviy ijtimoiy hayoti misolida ham kuzatish mumkin. Urug‘chilik tizimining avvalgi ijtimoiy funksiyalari sezilarli darajada susaygan bo‘lsa-da, urug‘ nomlari va qarindoshlik haqidagi tasavvurlar to‘liq yo‘qolmagan. Hozirgi davrda urug‘ mansubligi ko‘proq tarixiy xotira va etnomadaniy identifikatsiyaning elementi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Demak, mazkur jarayonni urug‘chilik institutining butunlay yo‘qolishi emas, balki uning ijtimoiy mazmuni va funksiyalarining transformatsiyasi sifatida baholash mumkin. Kuzatishlarimizdan ma’lum bo‘lishicha, Qoraqalpog‘istonning Qo‘ng‘irot tumanidagi Qo‘ng‘irot qabilasiga mansub o‘zbeklar ham o‘z urug‘ini bilishga unchalik ahamiyat bermaydi. Tanishganda ular, odatda, bir-biridan “urug‘ing nima?”

deb so‘ramaydi va nikoh tuzishda ham buning ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratmaydi [4, ADY].

Bu holat urug‘chilik tizimining nikoh munosabatlaridagi avvalgi tartibga soluvchi funksiyasi ham zaiflashganini ko‘rsatadi. Ilgari nikoh tuzishda urug‘ va qarindoshlik mansubligiga e‘tibor berilgan bo‘lsa, hozirgi sharoitda nikoh tanlash mezonlari kengayib, yoshlarning shaxsiy tanlovi, oilalarning ijtimoiy mavqeyi, ta‘lim, kasbiy faoliyat va hududiy aloqalar kabi omillar muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, urug‘-aymoq doirasidagi qarindoshlik rishtalari ayrim oilalarda o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Ular faqat urug‘ nomini biladi, xolos; ayrim keksalarni istisno qilganda, deyarli hech kim uning kelib chiqish tarixi, bo‘linmalari yoki o‘zlari mansub bo‘lgan katta urug‘ nomini bilmaydi.

Bu holat urug‘chilik bilimlarining avlodlar o‘rtasida uzatilish mexanizmi ham o‘zgarayotganini ko‘rsatadi. Katta avlod vakillari tomonidan saqlanayotgan genealogik ma‘lumotlar yosh avlod orasida avvalgidek keng tarqalmayapti. Natijada urug‘ning ichki bo‘linmalari, tarixiy kelib chiqishi va genealogik tuzilishi haqidagi bilimlar asta-sekin qisqarib bormoqda. Biroq urug‘ nomining saqlanib qolishi ajdodlar xotirasi va mahalliy etnik o‘zlikning ayrim elementlari davom etayotganidan dalolat beradi.

Shunga qaramay, ma‘lum bir urug‘ doirasida qarindoshlik rishtalari hissi hamon mavjud. Axborot beruvchilarning o‘zbek qo‘ng‘irotlari urug‘ guruhlari aslida qoraqalpoqlarning urug‘ guruhlari bilan bir xil, degan fikrlari qiziqarlidir. Qo‘ng‘irot o‘zbeklari va qoraqalpoqlar urug‘ guruhlari nomlarining o‘xshashligi bu nomlarning bir-biridan o‘zlashtirilgani yoki ushbu urug‘ guruhlari vakillarining umumiy kelib chiqishga ega ekani bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. “Ko‘pgina urug‘-qabila tuzilmalarining paydo bo‘lishi u yoki bu siyosiy va harbiy voqealar bilan bog‘liq bo‘lib, bu qadimgi va o‘rta asrlardagi notinch urushlar, mojarolar, xalqlarning ko‘chishlari davrida alohida etnik guruhlarning juda serharakat va o‘zgaruvchan bo‘lishiga olib kelgan. Aynan shuning uchun ham o‘rta asrlarda shakllangan ko‘plab

turkiy xalqlarning urug‘-qabila tuzilmalari tarkibida turli darajadagi o‘xshash etnonimlar uchraydi” [3, 6].

Qo‘ng‘irot o‘zbeklari va qoraqalpoqlar urug‘ guruhleri nomlaridagi o‘xshashlikni ham aynan shu tarixiy-etnomadaniy jarayonlar doirasida ko‘rib chiqish lozim. Amudaryo quyi oqimi uzoq vaqt davomida turli turkiy guruhlarining o‘zaro aloqasi, ko‘chishi va aralashuvi kechgan hududlardan biri bo‘lgan. Shu sababli bir xil yoki o‘xshash urug‘ nomlarining mavjudligi umumiy tarixiy xotira, hududiy yaqinlik va uzoq davom etgan etnomadaniy aloqalarning natijasi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday o‘xshashliklar ikki xalqning etnik chegaralarini inkor etmaydi, aksincha, ularning tarixiy shakllanish jarayonlaridagi murakkab o‘zaro aloqalarni ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Qo‘ng‘irot o‘zbeklari orasidagi urug‘chilik tizimi tarixiy davrda muhim ijtimoiy tashkilot shakli bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi davrda uning amaliy funksiyalari sezilarli darajada zaiflashgan. Urug‘ mansubligi endilikda kundalik ijtimoiy munosabatlar va nikoh tanlovini qat’iy belgilovchi omil sifatida emas, balki tarixiy xotira, qarindoshlik va etnomadaniy identifikatsiyaning tarkibiy elementi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu jihatdan, Qo‘ng‘irot o‘zbeklarining urug‘chilik tizimida kuzatilayotgan o‘zgarishlarni an’anaviy ijtimoiy institutning yo‘qolishi emas, balki zamonaviy sharoitga moslashgan transformatsiyasi sifatida baholash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг.- М., 1952.- Т.1.
2. Территория и население Бухары и Хорезма. 2- часть. Хорезм.- Т., 1926.
3. Толстова Л.С. Исторические предания южного Приаралья. – М.: Наука, 1984.
4. ADY- Avtorning dala yozuvlari 2024 № 24 Qong‘irot tumani ekspeditsiyasi, axborotchi Abdullo Mamudov 1954 y.t.

XIX–XX ASRLARDA QORAQALPOQ DEHQONLARINING MEHNAT TAQSIMOTI AN'ANALARI

Eshmuratova M.

*Berdaq nomidagi qoraqalpoq davlat universiteti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Maqolada XIX–XX asrlarda qoraqalpoq dehqonlarining an'anaviy xo'jaligida mehnatni tashkil etish va taqsimlash an'analari tahlil etiladi. Tadqiqotda an'anaviy dehqonchilikdagi mehnat taqsimotining jinsiy, yosh va oilaviy prinsiplari, ularning xo'jalik faoliyatidagi o'rni va o'zaro yordam an'analari bilan aloqasi o'rganiladi. Tadqiqot natijalari qoraqalpoqlarning an'anaviy dehqonchilik madaniyatida mehnat taqsimotining oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, jamoatchilik o'zaro yordamini ta'minlash va an'anaviy tajribani saqlashdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: qoraqalpoqlar, an'anaviy dehqonchilik, mehnat taqsimoti, oila, jinsiy taqsimot, yosh xususiyati, mehnat tarbiyasi.

Аннотация: В статье анализируются традиции организации и распределения труда в традиционном хозяйстве каракалпакских дехкан в XIX–XX веках. В исследовании изучаются половые, возрастные и семейные принципы разделения труда в традиционном земледелии, их роль в хозяйственной деятельности и связь с традициями взаимопомощи. Результаты исследования показывают значение разделения труда в традиционной земледельческой культуре каракалпакков для укрепления семейных отношений, обеспечения общественной взаимопомощи и сохранения традиционного опыта.

Ключевые слова: каракалпаки, традиционное земледелие, разделение труда, семья, половое разделение, возрастная особенность, трудовое воспитание.

Abstract: The article analyzes the traditions of labor organization and division in the traditional economy of Karakalpak farmers in the 19th–20th centuries. The study examines the gender, age, and family principles of the division of labor in traditional agriculture, their role in economic activity, and their connection with traditions of mutual assistance. The research results demonstrate the importance of the division of labor in the traditional agricultural culture of the Karakalpaks for strengthening family relations, ensuring community mutual assistance, and preserving traditional experience.

Keywords: Karakalpaks, traditional agriculture, division of labor, family, gender division, age characteristics, labor education.

An'anaviy jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishini tushunishda mehnatni tashkil etish va uning taqsimlanish tamoillarini tadqiq etish alohida ahamiyatga ega. Chunki mehnat taqsimlanishi jamiyatning faqatgina iqtisodiy turmushini emas, shu bilan birga ijtimoiy munosabatlar tizimini, oila tuzilishini, qarindoshlik aloqalarini va o'zaro yordam normalarini ham aniqlaydi. Ayniqsa, an'anaviy qishloq doirasida ishlab chiqarish jarayonining ko'p qismi yakka oila hajmida amalga oshgani bilan, ayrim ish turlarini bir oilaning kuchi bilan bajarish mumkin bo'lmagan. Shunday sharoitlarda jamoatchilik o'zaro yordam an'anasi mehnatni tashkil etishning muhim mexanizmi sifatida foydalanilgan.

Qoraqalpoqlarning an'anaviy xo'jaligida mehnatni taqsimlash jarayonida faqatgina bajariladigan ish turlarining o'ziga xosligiga diqqat qaratib qo'ymasdan, balki oila a'zolarining jinsi, yoshi va jismoniy imkoniyatlariga ham e'tibor qaratgan. Bunday taqsimot xo'jalikdagi mehnat jarayonining uzluksizligini ta'minlabgina qolmay, har bir oila a'zosining jamoatchilik turmushidagi o'rnini, shuning bilan birga taqsimlangan mehnatga mas'uliyat bilan qarashni ham shakllantirgan. Mehnatni jinsga qarab taqsimlashda erkaklar bilan ayollarning bajaradigan ishlari orasida nisbatan aniq cheklovlar bo'lganligi kuzatiladi.

Shunday qilib, qoraqalpoqlarda an'anaviy xo'jalik yuritish jarayonida ayrim mehnat turlarining hajmi bir oilaning jismoniy jihatdan ulgurishi qiyin bo'lgan masalani ham keltirib chiqarganlikdan qishloq orasi, qo'shnilar, qarindosh-urug', do'st va birodarlarning yordamiga suyungan. Oila a'zolari o'zaro yordam turlaridan mohirlik bilan foydalanish bilan birga, mehnat taqsimlanishining eng asosiy tamoillaridan biri jinsga qarab taqsimlashni ham amalga oshirgan. Bunda erkaklarning mehnati tayanch sifatida jismoniy kuch talab etuvchi ishlardan bo'lgan yer haydash, mola bosish, zovur-arriqlarni tozalash, sug'orish sistemasini amalga oshirish, olingan hosilni tashish kabi ishlarni bajargan. Qoraqalpoqlarda dehqonchilik xo'jaliklarida mehnatning jins va yoshga qarab taqsimlanishi unchalik aniq ko'rinmagan. [2, 19]

Qo'shni tojiklar orasida erkaklar o'rtasida mehnatning taqsimlanishi, «geshtek» yoki «gap» deb ataladigan erkaklardan iborat guruh a'zolarining bo'sh

vaqtlarida faqatgina dam olish uchun yig'ilmay, balki to'ylar, mehnat kalendari bayramlari, ixtiyoriy o'tkaziladigan bayramlar va janoza marosimlarini tashkil etishda va o'tkazishda ham faol qatnashganini ko'rsatadi. Ular o'zlari tuzgan guruh a'zolari uchun qishloqni obodonlashtirish, tog' yo'llari va suv tarmoqlarini tuzatishga qaratilgan *hashar* – jamoatchilik ishlarida ham qatnashadi. [4, 3-4]

Shunday jinsga qarab mehnat taqsimlanishida qo'shni o'zbeklarda, ayollar orasidagi o'zaro mehnat taqsimotchiligi kuzatiladi. Ya'ni paxta yetishtirish yoki sotib olish bilan shug'ullanadigan xo'jaliklarda bu jarayonning o'zaro yordamning ijtimoiy turlaridan foydalangan holda amalga oshirilganligini ko'rsatadi. G'o'zani chigitdan tozalash, ayniqsa, ko'p mehnat talab etadigan va og'ir ish bo'lib, bu ishga *hashar* – xotin-qizlar tomonidan galma-gal va kichik guruhlarda o'tkaziladigan qo'shimcha mehnat tashkil etilgan. Ayollarning birgalikdagi mehnati hududiy jihatdan turli nomlar bilan atalgan: Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasida «*chig'iriq hashar*» deb atalsa, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro va boshqa viloyatlarda «*kichik hashar*» yoki «*xalaji hashar*» atamaları qo'llanilgan. Bu atamalar paxtani qayta ishlashda qo'llaniladigan qurilmalarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi va xotin-qizlarning o'zaro mehnati bilan bog'liqlikdagi mahalliy an'analarning har xilligini ko'rsatadi.[3, 117-118]

Qoraqalpoq ayollarining qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi hosilni yig'ish jarayonida kuzatilgan. [5, 69] Shu bilan birga, xotin-qizlar mehnatiga katta e'tibor qaratilgan. Bu holat asosan chorvachilik, baliqchilik va ovchilik bilan shug'ullangan xo'jaliklardan farq qilgan. Buning dalili sifatida «xotin-qizlarga xos» marosimlar va urf-odatlarining ustunligini keltirishga bo'ladi. Ularning tubida islomgacha bo'lgan dehqonchilik e'tiqodlari — unumdorlik kulti yotadi. Bu qoraqalpoqlarning kundalik va marosimiy ovqatlarida ham o'z aksini topgan. Ularda marosimiy ovqatlarning asosiy tarkibini dehqonchilik mahsulotlari (may so'k, qovurmash) quraydi. «Navro'z go'ja», «sumalak», «tuqum pitti» kabi marosimiy ovqatlarni tayyorlash va tarqatishning asosiy bajaruvchilari hozirgi kunga qadar xotin-qizlar bo'lib hisoblanadi. [1, 12] Bu holat qizlarning mehnat tarbiyasida ham o'z aksini topgan. Ular o'g'il bolalar va kattalar bilan bir qatorda barcha qishloq xo'jaligi ishlariga

qatnashgan, biroq qizlarning asosiy vazifasi an'anaviy oshxona «sirlari»ni egallash hisoblangan. Ayniqsa, 8–14 yosh oralig'idagi o'smirlarga e'tibor qaratilgan, chunki ayniqsa shu yoshda ular mehnat faoliyatining asosiy turlarini egallashga tayyor bo'ladi.[2, 20]

Dehqonchilik xo'jaliklarida bolalarning mehnat faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri qatnashishi 7–8 yoshdan boshlangan. Kundalik og'ir turmush bolalarni mehnatga erta tortishni talab etgan va bu qishloq xo'jaligi yilining barcha davrida amalga oshirilgan. Qoraqalpohlarning dehqonchilik xo'jaliklarida, asosan, «o'n to'rt urug'» an'anasiga asoslangan tarbiyaning ajralmas bo'lagi yosh avlodga atrof-muhit haqidagi bilimlarni, xalq meteorologiyasi va agrar kalendar bo'yicha amaliy tajribani, fenologik kuzatuvlarni o'rgatishdan iborat bo'lgan. [2, 19]

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, mehnat tarbiyasiga bog'liq ibratli hikoyalar, mehnat haqidagi naql-maqollar va, albatta, turli an'anaviy o'yinlardan foydalanish, shuningdek, bolalarning oilaviy-hayotiy marosimlarda majburiy qatnashishi — bularning barchasi bolalar va o'smirlarni mehnatga tayyorlash uchun faqatgina qulay sharoit yaratgan. Albatta, an'anaviy tarbiyada hal qiluvchi faktor, ya'ni uning asosi mehnatning o'zi bo'lib, u o'zining barcha har xil ko'rinishlarida namoyon topgan.

Hech bir oila — xoh kichik (bo'lingan), xoh katta (bo'linmagan) bo'lsin — faqatgina dehqonchilik, baliqchilik yoki chorvachilik bilan o'z holicha shug'ullanmagan. Bu faoliyat turlarining barchasi kompleks xo'jalik tarkibida biri-biri bilan uyg'unlashgan, faqat tabiatan iqlimiy sharoitlarga qarab ularning qaysi biri ustunlik etganligi kuzatiladi.

Shuning bilan birga, sanab o'tilgan faoliyatlarning hech biri ham bolalar va o'smirlarning to'g'ridan-to'g'ri qatnashuvisiz amalga oshmagan. Ular bunday «qulay» sharoitlarda barcha alohida mehnat turlari haqida dastlabki tushuncha va mehnat ko'nikmalariga ega bo'lgan, katta mahoratga esa, albatta, ustunlik etgan faoliyat turida erishgan. [2, 20]

Xulosa qilib aytganimizda, an'anaviy dehqonchilik xo'jaligini amalga oshirishdagi mehnat taqsimlanishining muhim tarafi shunda ediki, uning yosh

xususiyatiga qarab amalga oshirilishi bo'lgan. Katta avlod vakillari ko'pincha egallangan tajribaga, yer-suv masalasidagi holatlarni yaxshi o'zlashtirganligi va xo'jalik ishlarini tashkil etish jaroyanidagi tajribali mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan. Yoshlar bo'lsa, qishloq orasida jismoniy kuch talab etiladigan ishlarni bajarishga ko'proq tortilsa, bolalar yengil ishlarni bajargan. Shunday yo'l bilan mehnat faqat jismoniy jihatdangina taqsimlanib qolmay, balki to'plangan tajribani bir avloddan ikkinchi avlodga o'tkazish jarayoni ham ta'minlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Есбергенов Х., Есбергенова Т., Сейтмуратова Г. Наўрыз- халқымыздың миллий байрамы. Нукус, “Билим”, 1998. –Б. 12
2. Есбергенова Т. Х. Традиционное трудовое воспитание детей у каракалпаков (конец XIX- начало XX веков). // автореф. дисс. на соиск. учёной степени канд. исторических наук. Нукус. 1999. –Б. 19-20
3. Исмаилов Х. О народных трудовых традициях узбеков // Этнографическое обозрение. – М., 1990. - № 6. – Б. 117-118.
4. Сафаралиев Б.С. К истории мужских и женских объединений у таджиков // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Чебоксары, 2011. – С. 3-4.
5. Хозяйство Каракалпакии в XIX – начале XX века: Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. Ташкент: Фан, 1972. –Б. 69

****=====****

MEHNAT MIGRATSIYASI JARAYONIDA O'ZBEK AYOLLARINING OILAVIY ROLIDAGI O'ZGARISHLAR QISQA TAHLILI

Abdivoxidova Gulnoza Raxmatullayevna
Mustaqil tadqiqotchi
KNOWLAND school, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: gulnozaabdivoxidova6@gmail.com
ORCID: 0009-0002-0243-5369
Tel: (97) 100-72-08

Annotatsiya. Mazkur tezisda mehnat migratsiyasi jarayonida o'zbek ayollarining oiladagi ijtimoiy, iqtisodiy va tarbiyaviy rollarida yuz berayotgan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda mehnat migratsiyasining ayolning oilani moddiy ta'minlashdagi ishtiroki, farzand tarbiyasi, er-xotin munosabatlari, oilaviy

qarorlar qabul qilish hamda an'anaviy oilaviy vazifalar taqsimotiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, migratsiya sharoitida onalik, turmush o'rtoqlik, tarbiyachilik va oilani moddiy ta'minlash bilan bog'liq vazifalarning qayta taqsimlanishi hamda oilaviy munosabatlarning yangi shakllari ko'rib chiqiladi. Tahlil natijasida mehnat migratsiyasi ayollarning oiladagi an'anaviy rollarini butunlay yo'qotishdan ko'ra, ularning mazmuni, bajarilish shakli va oilaviy mas'uliyatlar taqsimotining transformatsiyasiga olib kelishi asosiy xulosa sifatida ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: mehnat migratsiyasi, o'zbek ayollari, oilaviy rol, oila, onalik, farzand tarbiyasi, oilaviy munosabatlar, gender rollari, ijtimoiy transformatsiya.

Аннотация. В тезисе анализируются изменения социальных, экономических и воспитательных ролей узбекских женщин в семье в условиях трудовой миграции. Рассматривается влияние трудовой миграции на участие женщин в материальном обеспечении семьи, воспитании детей, супружеских отношениях, принятии семейных решений, а также на распределение традиционных семейных обязанностей. Кроме того, рассматриваются перераспределение обязанностей, связанных с материнством, супружеством, воспитанием детей и материальным обеспечением семьи, а также формирование новых форм семейных отношений в условиях миграции. В результате анализа обосновывается вывод о том, что трудовая миграция не столько приводит к полной утрате традиционных семейных ролей женщин, сколько трансформирует их содержание, формы реализации и распределение семейных обязанностей.

Ключевые слова: трудовая миграция, узбекские женщины, семейная роль, семья, материнство, воспитание детей, семейные отношения, гендерные роли, социальная трансформация.

Abstract. This thesis analyzes changes in the social, economic, and educational roles of Uzbek women within the family in the context of labor migration. It examines the impact of labor migration on women's participation in providing financial support for the family, raising children, marital relations, family decision-making, and the distribution of traditional family responsibilities. The study also considers the redistribution of responsibilities related to motherhood, marital roles, child-rearing, and family financial support, as well as the emergence of new forms of family relationships under migration conditions. The analysis demonstrates that labor migration does not necessarily lead to the complete loss of women's traditional family roles; rather, it transforms their content, forms of implementation, and the distribution of family responsibilities.

Keywords: labor migration, Uzbek women, family role, family, motherhood, child-rearing, family relations, gender roles, social transformation.

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning jadallashuvi sharoitida mehnat migratsiyasi aholining bandligi, daromadlari va turmush tarziga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ijtimoiy jarayonlardan biriga

aylanmoqda. Ayniqsa, xotin-qizlarning mehnat migratsiyasidagi ishtirokining ortishi mazkur jarayonni faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki oilaviy munosabatlar, farzand tarbiyasi, oiladagi mas'uliyatlar taqsimoti va an'anaviy rollarning o'zgarishi bilan bog'liq ijtimoiy hodisa sifatida o'rganishni taqozo etmoqda. Ayollarning mehnat migratsiyasida ishtirok etishi ularning oiladagi vazifalari, oilaning moddiy ta'minotidagi hissasi, farzandlar tarbiyasidagi ishtiroki hamda er-xotin o'rtasidagi munosabatlarning shakllanishiga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekistonda mehnat migratsiyasi jarayonlarini tartibga solish va xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 17-oktabrdagi "Migratsiya jarayonlarini boshqarish tizimini isloh qilish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-162-sonli Farmoni bilan migratsiya jarayonlarini kompleks tartibga solish, xorijda vaqtincha mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda ularga ijtimoiy va huquqiy ko'mak ko'rsatishning tashkiliy mexanizmlari takomillashtirildi [1]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-562-sonli Qonuni xotin-qizlar va erkaklarning jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy sohalaridagi teng huquq va imkoniyatlarini ta'minlashning huquqiy asoslarini belgilaydi [2].

Mazkur huquqiy va ijtimoiy sharoitlar nuqtayi nazaridan mehnat migratsiyasida ishtirok etayotgan o'zbek ayollarining oiladagi mavqei va vazifalarida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Chunki o'zbek oilalarida ayolning ona, turmush o'rtoq, tarbiyachi va oilaviy muhitni shakllantiruvchi shaxs sifatidagi o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Mehnat migratsiyasi esa ushbu rollarning bajarilish shart-sharoitlarini o'zgartirishi, ayrim vazifalarning boshqa oila a'zolari zimmasiga o'tishiga, ayrim vazifalarning esa masofadan turib amalga oshirilishiga olib kelishi mumkin. Shu jihatdan, ayolning oiladan geografik jihatdan uzoqlashishi uning oilaviy

jarayonlardagi ishtiroki butunlay to'xtashini anglatmaydi, balki mazkur ishtirokning shakli va mazmuni o'zgarishi mumkin.

Mehnat migratsiyasi sharoitida ayol bir vaqtning o'zida oilaning iqtisodiy ta'minotiga hissa qo'shuvchi, farzandlar tarbiyasida masofadan turib ishtirok etuvchi hamda oilaviy qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok etuvchi shaxs sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Biroq bunday o'zgarishlarni barcha oilalar uchun bir xil va qat'iy natija sifatida baholash to'g'ri emas. Migratsiyaning oilaviy rollarga ta'siri ayolning migratsiya muddati, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, farzandlarning yoshi, oilada qolgan a'zolarning ishtiroki hamda qarindoshlik munosabatlari kabi omillarga bog'liq holda turlicha namoyon bo'lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolaning maqsadi mehnat migratsiyasi sharoitida o'zbek ayollarining oilaviy rollarida yuz berayotgan o'zgarishlarni ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan nazariy qarashlar asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida ayollarning onalik, tarbiyachilik, oilani moddiy ta'minlash, er-xotin munosabatlari va oilaviy qarorlar qabul qilishdagi rollarining migratsiya sharoitida qanday shakllarda transformatsiyalanishi ko'rib chiqiladi. Bunda mehnat migratsiyasining oilaviy rollarga ta'siri bir xil va qat'iy natija sifatida emas, balki turli oilaviy sharoitlarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy jarayon sifatida talqin qilinadi.

Maqolada mazkur masalani yoritishda transmilliy oila, transmilliy onalik va ayollar mehnat migratsiyasi bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Xususan, R.S. Parreñas, H.L. Millman, K.A. Bondarenko, Sh. Komilova va M.M. Baltabaeva tomonidan ilgari surilgan ilmiy qarashlar o'rganilib, ularning mehnat migratsiyasi, oilaviy mas'uliyatlarning qayta taqsimlanishi, onalik va ayollarning migratsiyadagi ishtiroki haqidagi yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Ushbu yondashuv asosida mehnat migratsiyasi jarayonida o'zbek ayollarining oilaviy rollari qanday o'zgarishi, an'anaviy oilaviy vazifalarning qanday qayta taqsimlanishi hamda bevosita va masofaviy ishtirokning qanday uyg'unlashishi mumkinligi tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Mehnat migratsiyasining o'zbek ayollari oilaviy rollariga ta'sirini tushuntirishda transmilliy oila, transmilliy onalik va ayollar mehnat migratsiyasiga oid ilmiy tadqiqotlar muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur masalani yoritishda R.S. Parreñas [3]ning transmilliy oilalar haqidagi tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchi migrant ayollar oilasidagi mehnat va g'amxo'rlik vazifalarining taqsimlanishini o'rganib, ayollarning migratsiyasi oiladagi an'anaviy gender mas'uliyatlarini avtomatik ravishda tenglashtirib yubormasligini ko'rsatadi. Aksincha, migrant ayol xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirishi bilan bir qatorda, oilaviy g'amxo'rlik va mas'uliyatlarni turli shakllarda davom ettirishi mumkin [3].

H.L. Millman [4] esa transmilliy onalikni ijtimoiy, iqtisodiy va oilaviy sharoitlar bilan bog'liq o'zgaruvchan hodisa sifatida talqin qiladi. Uning yondashuvida ayolning oilasidan geografik jihatdan uzoqda bo'lishi onalik rolini butunlay to'xtatmaydi, balki uning mazmuni va amalga oshirilish shakllarining o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunda kundalik bevosita parvarish va muloqotning ayrim shakllari masofadan turib amalga oshiriladigan g'amxo'rlik, muloqot va moddiy qo'llab-quvvatlash bilan to'ldiriladi [4].

Parreñas va Millman qarashlarini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, har ikkala tadqiqotchi ham migratsiya sharoitida oilaviy rollarning saqlanib qolishi bilan birga, ularning bajarilish shakli o'zgarishiga e'tibor qaratadi. Biroq Parreñasning yondashuvida mehnat va g'amxo'rlik vazifalarining qayta taqsimlanishi ustuvor bo'lsa, Millman onalik rolini geografik masofa sharoitida amalga oshirishning o'ziga xos shakllariga, ya'ni transmilliy onalikka ko'proq urg'u beradi. Shu jihatdan, Parreñasning qarashlari oiladagi mas'uliyatlar taqsimotini, Millmanning yondashuvi esa onalik funksiyalarining masofadan turib amalga oshirilishini tushuntirish imkonini beradi.

Mazkur nazariy qarashlarni O'zbekiston sharoitidagi ayollar mehnat migratsiyasi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqishda migrant ayolning farzandlaridan geografik jihatdan uzoqda bo'lishi uning ona sifatidagi vazifalarini avtomatik ravishda to'liq to'xtatishini anglatmasligi mumkin. Ayrim holatlarda ayol muntazam

telefon va videomuloqot, moddiy qo'llab-quvvatlash, farzandlarning ta'limi va tarbiyasi bilan bog'liq masalalarni muhokama qilish hamda muhim oilaviy qarorlarni qabul qilishda ishtirok etish orqali oilaviy jarayon bilan aloqani saqlab qolishi mumkin. Biroq bunday masofaviy ishtirok kundalik bevosita parvarish va tarbiyaviy nazoratning barcha jihatlarini to'liq almashtirmaydi. Shu sababli "masofaviy onalik"ni bevosita onalikning to'liq o'rnini bosuvchi shakl emas, balki geografik masofa sharoitida onalik rolini amalga oshirishning o'zgargan ko'rinishi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

"Masofaviy onalik" tushunchasi doirasida onaning farzandlar hayotidagi ishtiroki bir nechta shaklda namoyon bo'lishi mumkin. Jumladan, muntazam telefon yoki videomuloqot orqali farzandlarning kundalik hayoti bilan tanishish, ularning ta'limi va tarbiyasi bilan bog'liq masalalarni muhokama qilish, zarur moddiy yordamni ko'rsatish hamda muhim qarorlar qabul qilishda ishtirok etish shular jumlasidandir. Bunday ishtirokning imkoniyati va samaradorligi esa oilaning ichki sharoiti, aloqa vositalaridan foydalanish imkoniyati, migratsiya muddati, farzandlarning yoshi va oilada qolgan a'zolarining vazifalarni bajarish imkoniyatlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin.

K.A. Bondarenko [5]ning O'zbekistondagi mehnat migratsiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlari mazkur masalani o'zbek oilalari va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda tushunishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchi O'zbekistondagi migratsiya jarayonlarining shakllanishida oila va kichik ijtimoiy hamjamiyatlarning ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotda migratsiyaning feminizatsiyalashuvi, ya'ni ayollarning migratsiya jarayonlaridagi ishtirokining kuchayishi masalasi ham qayd etiladi [5].

Sh. Komilovning [6] tadqiqotlarida O'zbekistonda ayollar migratsiyasining o'rganilishi, uning sabablari va omillari, shuningdek, ayollar migratsiyasi natijasida yuzaga keladigan muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqotda Farg'ona viloyati misolida ayollar migratsiyasining ayrim o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratilgan [6]. M.M. Baltabayeva [7] esa o'zbek ayollarining davlatlararo mehnat migratsiyasidagi o'ziga

xos muammolarini tadqiq qilgan. Uning tadqiqoti ayollar migratsiyasini alohida ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi [7].

Tadqiqotlarni qiyosiy tahlil qilish natijasida ularning e'tibor markazida turlicha jihatlar mavjudligini ko'rish mumkin. Xorijiy tadqiqotlarda, xususan, Parreñas va Millman ishlarida transmilliy oila, g'amxo'rlik va onalikning geografik masofa sharoitida davom etishi hamda shakl o'zgartirishi masalalari nazariy jihatdan yoritilgan. O'zbekiston sharoitiga oid tadqiqotlarda esa migratsiyaning shakllanishida oila va ijtimoiy muhitning roli, ayollar migratsiyasining sabablari va omillari hamda ayol migrantlarning duch keladigan muammolari ko'proq yoritilgan. Shu jihatdan, mazkur yondashuvlarni birlashtirish o'zbek ayollarining oilaviy rollaridagi o'zgarishlarni nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va oilaviy munosabatlar nuqtayi nazaridan ham tahlil qilish imkonini beradi.

Bu olimlarning qarashlarini umumlashtirish asosida mehnat migratsiyasi sharoitida ayollarning oilaviy rollarida yuz berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlarda ko'rib chiqish mumkin. Bular, avvalo, onalik va tarbiyachilik, oilani moddiy ta'minlash, er-xotin munosabatlari, oilaviy qarorlar qabul qilish, uy-ro'zg'or vazifalarining qayta taqsimlanishi hamda qarindoshlarning oilaviy jarayonlardagi ishtiroki bilan bog'liq.

1-jadval

Mehnat migratsiyasi sharoitida o'zbek ayollarining oilaviy rollarida yuz berishi mumkin bo'lgan transformatsiyalar

An'anaviy oilaviy rol	Migratsiya sharoitidagi mumkin bo'lgan o'zgarish	Transformatsiyalangan rol
Ona	Farzandlardan geografik uzoqlashish	Masofadan turib muloqot qiluvchi va g'amxo'rlikni davom ettiruvchi ona
Tarbiyachi	Kundalik tarbiyaviy nazoratning qisqarishi mumkin	Masofadan turib tarbiya va tarbiyaviy qarorlarda ishtirok etuvchi shaxs
Turmush o'rtoq	Oilaviy hayotda bevosita ishtirokning qisqarishi mumkin	Masofadan oilaviy munosabatlarni davom ettiruvchi turmush o'rtoq
Uy-ro'zg'or tashkilotchisi	Kundalik vazifalarning boshqa oila a'zolariga o'tishi mumkin	Oilaviy vazifalarni qayta taqsimlash jarayonining ishtirokchisi

Oila ta'minotchisi	Daromad topishdagi faollikning ayrim holatlarda ortishi	Oilaning iqtisodiy ta'minotida faol ishtirok etuvchi shaxs
Oilaviy qarorlar ishtirokchisi	Iqtisodiy hissasining ortishi ayrim holatlarda qarorlar jarayoniga ta'sir qilishi mumkin	Oilaviy qarorlar qabul qilishda ishtirok etuvchi shaxs
Qarindoshlik munosabatlari ishtirokchisi	Qarindoshlarning yordamiga ehtiyojning ortishi mumkin	Kengaygan oilaviy hamkorlik tizimining ishtirokchisi

Manba: Muallif tomonidan R.S. Parreñas [3], H.L. Millman [4], K.A. Bondarenko [5], Sh. Komilova [6] va M.M. Baltabayeva [7] tadqiqotlari asosida umumlashtirildi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, mehnat migratsiyasi sharoitida ayolning oiladagi roli butunlay yo‘qolishi shart emas. Aksincha, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish asosida uning ayrim funksiyalari boshqa shaklda amalga oshirilishi, ayrim vazifalar esa oila a‘zolari o‘rtasida qayta taqsimlanishi mumkin. Ayniqsa, onalik va tarbiyachilik vazifalarining masofadan turib bajarilishi, iqtisodiy ta‘minotdagi ishtirokning kuchayishi hamda uy-ro‘zg‘or va parvarish vazifalarining boshqa oila a‘zolari zimmasiga o‘tishi oilaviy rollar transformatsiyasining mumkin bo‘lgan yo‘nalishlari sifatida qaraladi.

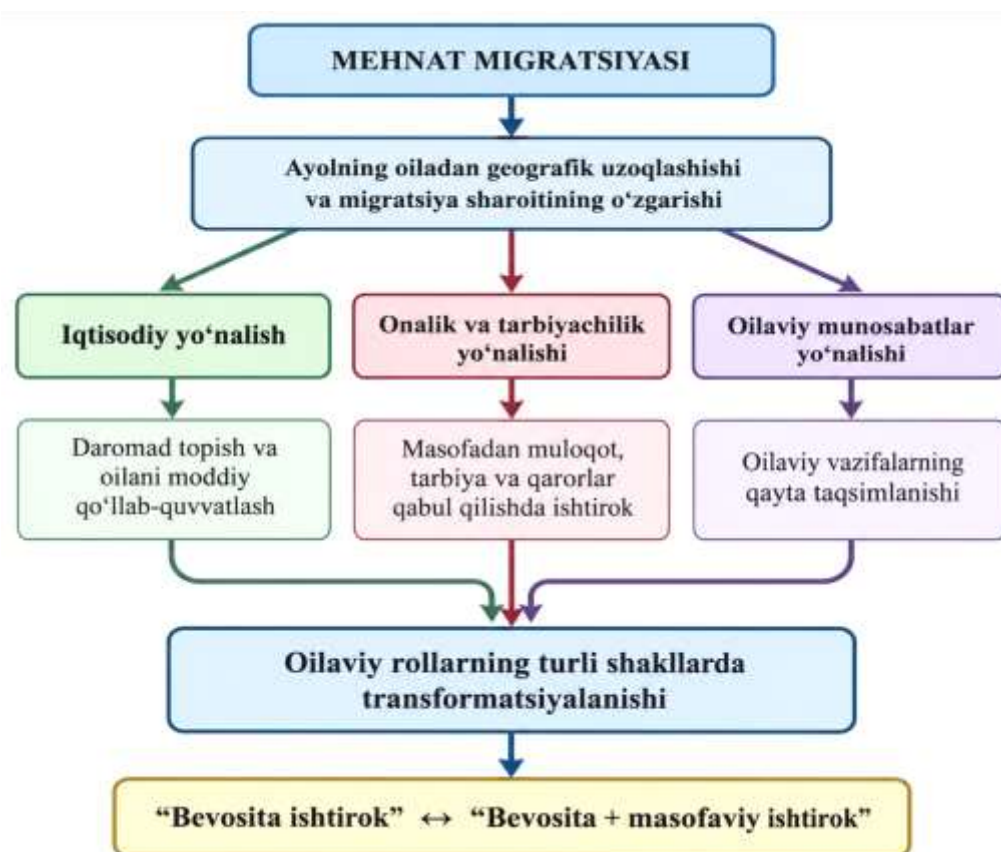
Bunda iqtisodiy rol va oilaviy qarorlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham ehtiyotkorlik bilan baholash lozim. Ayolning oilaga moddiy hissa qo‘shishi ayrim hollarda uning oilaviy masalalarni muhokama qilishdagi ishtirokini kuchaytirishi mumkin. Biroq iqtisodiy hissadagi o‘zgarish avtomatik ravishda qaror qabul qilishdagi mavqening oshishini anglatmaydi. Bu jarayon oiladagi mavjud munosabatlar, mas’uliyatlarning taqsimlanishi, oila a‘zolarining qarashlari va boshqa ijtimoiy omillarga bog‘liq holda turlicha namoyon bo‘lishi mumkin.

Mehnat migratsiyasi sharoitida oilaviy vazifalarning qayta taqsimlanishi ham muhim yo‘nalishlardan biridir. Ayolning oiladan uzoqda bo‘lishi natijasida farzandlarning kundalik parvarishi, tarbiyasi va uy-ro‘zg‘or bilan bog‘liq ayrim vazifalar ota, buvi-buva yoki boshqa yaqin qarindoshlar zimmasiga o‘tishi mumkin. Bunday holatda keng qarindoshlik munosabatlari ayrim oilalarda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmi sifatida namoyon bo‘lishi ehtimoli mavjud. Shu bilan birga,

vazifalarning qayta taqsimlanishi oiladagi mas’uliyatlar nisbatining o‘zgarishiga ham olib kelishi mumkin.

Oilaviy munosabatlar nuqtayi nazaridan ham migratsiyaning ta’siri bir xil emas. Uzoq muddatli geografik ayriliq er-xotin o‘rtasidagi kundalik bevosita muloqot va birgalikdagi faoliyatning qisqarishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, muntazam telefon va videomuloqot, o‘zaro moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash orqali oilaviy aloqalarni saqlab qolish imkoniyati mavjud. Demak, migratsiyaning er-xotin munosabatlariga ta’siri oilaning ichki sharoiti, migratsiya muddati va muloqot imkoniyatlariga bog‘liq holda turlicha namoyon bo‘lishi mumkin.

Mehnat migratsiyasining oilaviy rollarga mumkin bo‘lgan ta’sir yo‘nalishlarini quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

1-rasm. Mehnat migratsiyasining oilaviy rollarga mumkin bo‘lgan ta’sir yo‘nalishlari

Mehnat migratsiyasining oilaviy rollarga ta’siri bir yo‘nalishli va muqarrar natija emas, balki bir nechta o‘zaro bog‘liq jarayonlar orqali namoyon bo‘lishi

mumkinligini ifodalaydi. Unda iqtisodiy, onalik va tarbiyachilik hamda oilaviy munosabatlar yo‘nalishlari bir-biri bilan bog‘liq holda ko‘rsatilgan. Biroq ushbu yo‘nalishlarning namoyon bo‘lish darajasi barcha oilalarda bir xil bo‘lmasligi mumkin.

Iqtisodiy yo‘nalish. Ayolning mehnat migratsiyasida ishtirok etishi ayrim hollarda oilaning moddiy ta‘minotiga qo‘shimcha daromad keltirishi va uning iqtisodiy jarayonlardagi ishtirokini kuchaytirishi mumkin. Biroq bu jarayonni faqat iqtisodiy foyda bilan cheklab bo‘lmaydi. Ayolning daromad topishi uning oiladagi mas‘uliyatlar nisbatiga va oilaviy qarorlar muhokamasidagi ishtirokiga ham ma‘lum darajada ta‘sir qilishi ehtimoli mavjud. Shu bilan birga, bunday ta‘sir barcha oilalarda bir xil bo‘lishi shart emas.

Onalik va tarbiyachilik yo‘nalishi. Ayolning oiladan geografik uzoqlashishi kundalik bevosita parvarish va tarbiyaviy nazoratning qisqarishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, telefon va videomuloqot, moddiy qo‘llab-quvvatlash, farzandlarning ta‘limi va tarbiyasi bilan bog‘liq masalalarni muhokama qilish orqali onalik va tarbiyachilikning ayrim funksiyalari masofadan amalga oshirilishi mumkin. Biroq masofaviy ishtirok bevosita parvarishning barcha jihatlarini to‘liq almashtira olmaydi. Shuning uchun migratsiya sharoitidagi onalikni bevosita va masofaviy ishtirokning uyg‘unlashuvi sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Oilaviy vazifalarning qayta taqsimlanishi. Ayolning uzoq muddat oiladan tashqarida bo‘lishi farzand tarbiyasi, kundalik parvarish va uy-ro‘zg‘or bilan bog‘liq ayrim vazifalarning boshqa oila a‘zolari zimmasiga o‘tishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu jarayonda ota, buvi-buva yoki boshqa yaqin qarindoshlar ishtiroki ortishi ehtimoli mavjud. Natijada oilaviy vazifalarning an‘anaviy taqsimotida o‘zgarishlar yuz berishi mumkin.

Er-xotin munosabatlari. Migratsiya sharoitida er-xotin o‘rtasidagi kundalik bevosita muloqotning qisqarishi mumkin bo‘lsa-da, zamonaviy aloqa vositalari orqali muntazam muloqotni davom ettirish imkoniyati mavjud. Shu sababli migratsiyaning oilaviy munosabatlarga ta‘sirini faqat salbiy yoki ijobiy hodisa sifatida baholash bir tomonlama yondashuv bo‘ladi. Ayrim oilalarda masofa

munosabatlarda qiyinchiliklarni kuchaytirishi mumkin bo'lsa, boshqa holatlarda muntazam muloqot va o'zaro qo'llab-quvvatlash oilaviy aloqalarning saqlanishiga xizmat qilishi mumkin.

Umuman, mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ayollarning mehnat migratsiyasi oilaviy rollarning mazmuni va bajarilish shakllariga ta'sir qilishi mumkin. Bunda an'anaviy oilaviy rollarning to'liq yo'qolishidan ko'ra, ularning ayrim funksiyalarining masofadan turib amalga oshirilishi, boshqa vazifalarning esa oila a'zolari o'rtasida qayta taqsimlanishi kuzatilishi mumkin. Shu bilan birga, migratsiyaning oilaga ta'siri bir xil emas: uning natijalari oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, migratsiya muddati, farzandlarning yoshi, oilada qolgan a'zolarning ishtiroki va boshqa omillarga bog'liq holda farqlanishi mumkin.

Shu jihatdan, mehnat migratsiyasi sharoitida ayolning oilaviy rolini "saqlanib qolgan" yoki "yo'qolgan" holat sifatida ikki qarama-qarshi tushuncha orqali baholashdan ko'ra, uning bevosita, masofaviy va qayta taqsimlangan funksiyalarining o'zaro uyg'unligi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish mehnat migratsiyasi sharoitida ayollarning oilaviy rollari mazmuni va ularni amalga oshirish shakllarida o'zgarishlar yuz berishi mumkinligini ko'rsatadi. R.S. Parreñas va H.L. Millmanning transmilliy oila va transmilliy onalik haqidagi qarashlari oilaviy mas'uliyatlar geografik masofaga qaramay ayrim shakllarda davom etishi, biroq ularning bajarilish usullari o'zgarishi mumkinligini tushuntirish imkonini beradi. K.A. Bondarenkoning tadqiqotlari migratsiya jarayonlarida oila va ijtimoiy muhitning ahamiyatini ko'rsatgan bo'lsa, Sh. Komilova va M.M. Baltabayeva tadqiqotlari O'zbekiston sharoitida ayollar migratsiyasining o'ziga xos jihatlari va muammolarini yoritadi.

Umumlashtirilgan tahlil natijasida mehnat migratsiyasi sharoitida ayolning oiladagi roli faqat kamayish yoki saqlanib qolish holati bilan izohlanmasligi, balki uning ayrim funksiyalarining o'zgarishi va oilaviy vazifalarning qayta taqsimlanishi bilan bog'liq jarayon sifatida qaralishi mumkin. Xususan, onalik va tarbiyachilikning ayrim funksiyalari masofadan turib amalga oshirilishi, oilaning

moddiy ta'minotidagi ishtirok o'zgarishi, uy-ro'zg'or va parvarish vazifalarining boshqa oila a'zolari zimmasiga o'tishi hamda oilaviy qarorlar qabul qilishdagi ishtirokning ayrim holatlarda o'zgarishi mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, mehnat migratsiyasi sharoitida ayolning oilaviy roli "saqlanadi" yoki "yo'qoladi" degan ikki qarama-qarshi holat doirasida emas, balki bevosita, masofaviy va qayta taqsimlangan oilaviy funksiyalarning o'zaro uyg'unlashuvi nuqtayi nazaridan tizimlashtirildi. Ushbu yondashuv asosida ayolning onalik, tarbiyachilik, iqtisodiy ta'minot, oilaviy munosabatlar va qarorlar qabul qilishdagi ishtirokining migratsiya sharoitida turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkinligi ko'rsatildi.

Shu bilan birga, mazkur xulosalarni barcha o'zbek oilalariga bir xil darajada tatbiq etish mumkin emas. Mehnat migratsiyasining oilaviy rollarga ta'siri migratsiya muddati, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, farzandlarning yoshi, oilada qolgan a'zolarning ishtiroki va boshqa omillarga bog'liq holda farqlanishi mumkin. Shu sababli kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur nazariy xulosalarni turli hududlar va oilaviy sharoitlar kesimida empirik ma'lumotlar asosida tekshirish maqsadga muvofiq.

Amaliy jihatdan esa migrant ayollar va ularning oila a'zolarini ijtimoiy, huquqiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash, oilaviy aloqalarni saqlash hamda farzandlar tarbiyasidagi uzviylikni ta'minlashga qaratilgan mexanizmlarni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 17-oktabrdagi PF-162-son "Migratsiya jarayonlarini boshqarish tizimini isloh qilish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O'RQ-562-son "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni.

3. Parreñas R.S. The Gender Paradox in the Transnational Families of Filipino Migrant Women // Asian and Pacific Migration Journal. – 2005. – Vol. 14, No. 3. – P. 243–268.

4. Millman H.L. Mothering from Afar: Conceptualizing Transnational Motherhood // The University of Western Ontario Journal of Anthropology. – 2013. – Vol. 21, No. 1. – P. 72–82. – DOI: 10.5206/uwoja.v21i1.8939.

5. Bondarenko K.A. Labor Migration From Uzbekistan: A Family and Community Promoted Big Bang // Regional Research of Russia. – 2021. – Vol. 11, No. 2. – P. 273–284.

6. Komilova Sh. Ayollar migratsiyasi masalasini ilmiy o'rganilishiga doir mulohazalar // O'zMU xabarlari. – 2024. – № 1/10. – B. 19–22. – DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.10.4438.

7. Baltabaeva M.M. Specific Problems of Interstate Migration Processes in the Employment of Uzbek Women // Journal of Social Research in Uzbekistan. – 2022. – Vol. 2, No. 6. – P. 10–23. – DOI: 10.37547/supsci-jsru-02-06-02.

=====

TEMIR DAVRIDA O'RTA OSIYO KO'CHMANCHILARI VA O'TROQ AHOLISINING ETNIK HAMDA IJTIMOIIY-MADANIY STRUKTURASI

Amanturdiyev Shavkat Safaraliyevich

Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: shavkatomonturdiyev198@gmail.com

Tel: +998996759483

ORCID: 0009-0008-0259-6836

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada temir davrida O'rta Osiyo hududida kechgan murakkab etnik va ijtimoiy-madaniy jarayonlar ko'chmanchilar (sak, massaget va keyingi davr qabilaviy ittifoqlari) hamda o'troq vohalar aholisi misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda ko'chmanchi va o'troq sivilizatsiyalar simbiozi, ularning mintqa etnogeneziga ta'siri zamonaviy elshunoslik va arxeologiya fanlarining nazariy yondashuvlari, xususan, professor U.S. Abdullayev ilmiy metodologiyasi asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Temir davri, O'rta Osiyo, ko'chmanchilar, sak-massaget qabilalari, o'troq aholi, etnogenez, madaniy transformatsiya, xo'jalik simbiozi, elshunoslik.

Аннотация. В данной научной статье анализируются сложные этнические и социально-культурные процессы, происходившие в Центральной Азии в раннего железного века на примере кочевников (сако-массагетских и более поздних племенных союзов) и оседлого населения оазисов. В исследовании на основе теоретических подходов современной этнологии и археологии, в частности научной методологии профессора У.С. Абдуллаева, освещается симбиоз кочевой и оседлой цивилизаций, а также их влияние на этногенез региона.

Ключевые слова: железный век, Центральная Азия, кочевники, сако-массагетские племена, оседлое население, этногенез, культурная трансформация, хозяйственный симбиоз, этнология.

Abstract. This scientific article analyzes the complex ethnic and socio-cultural processes that took place in Central Asia during the Iron Age using the example of

nomads (Saka-Massagetae and later tribal alliances) and the settled population of oases. Based on the theoretical approaches of modern ethnology and archaeology, particularly the scientific methodology of Professor U.S. Abdullaev, the study highlights the symbiosis of nomadic and settled civilizations, as well as their influence on the ethnogenesis of the region.

Keywords: *Iron Age, Central Asia, nomads, Saka-Massagetae tribes, settled population, ethnogenesis, cultural transformation, economic symbiosis, ethnology.*

Kirish. O‘zbekiston hududida qadimgi davrlardan buyon shakllanib kelgan etnik, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy jarayonlarni o‘rganish hozirgi davr O‘zbekiston tarixshunosligi va elshunosligi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir. Zero, bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda uchinchi renessans poydevori yaratilayotgan bir davrda milliy o‘zlikni anglash, o‘zbek xalqining etnogenezi va uning shakllanish bosqichlarini xolis tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Respublikamizning taniqli elshunos olimi, tarix fanlari doktori, professor U.S. Abdullayev o‘zining ko‘plab ilmiy izlanishlarida mintaqamizdagi qadimgi etnik jarayonlar va an‘anaviy madaniyat qatlamlarini kompleks o‘rganish zarurligini alohida ta’kidlab o‘tgan edi [1, 45-b.]. Temir davri O‘rta Osiyo tarixida tub burilish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda temir metallurgiyasining keng tarqalishi natijasida nafaqat ishlab chiqarish kuchlari va harbiy sohada, balki ijtimoiy-siyosiy hamda etnik tizimda ham chuqur transformatsiyalar yuz berdi. Aynan shu davrda O‘rta Osiyoning keng cho‘l va adir mintaqalarida ko‘chmanchi chorvador aholining keng ko‘lamli etnik guruhlar (saklar, massagetlar, keyinchalik xunlar va yuejilar) shakllandi. Ularning daryo bo‘ylari hamda tog‘oldi hududlarida yashovchi o‘troq dehqonchilik vohalari aholisi bilan munosabatlari mintaqaning kelgusi etnokulturaviy qiyofasini belgilab berdi [2, 112-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘rta Osiyo ko‘chmanchilarining tarixi va etnologiyasi uzoq yillardan buyon jahon va mahalliy olimlar e’tiborida bo‘lib kelmoqda. Ilk temir davri qabilalarining arxeologik yodgorliklari va ularning moddiy madaniyati A.Asqarov, Yu.A.Zadneprovskiy, K.A.Akisev kabi yirik mutaxassislar tomonidan atroflicha o‘rganilgan [3; 4; 5]. Etnik jarayonlar va etnogenez muammolari esa K.Shaniyazov va A.Xojayev ilmiy ishlarida o‘z aksini topgan [6; 7]. Professor U.S. Abdullayev esa mazkur jarayonlarni elshunoslik

maktabining zamonaviy metodologik prinsiplari – tarixiy-qiyosiy va etnosotsiologik yondashuvlar orqali tahlil qilish, ko‘chmanchi aholining an‘anaviy turmush tarzi va ularning o‘troq o‘zbek urug‘lari madaniyati bilan integratsiyalashuv mexanizmlarini yoritishga katta hissa qo‘shdi [1, 78-b.]. Shunga qaramay, temir davri ko‘chmanchilari va o‘troq aholisi o‘rtasidagi etnik transformatsiya va iqtisodiy hamkorlikning tizimli modellari hamon yangi arxeologik va etnografik ma‘lumotlar asosida qayta ko‘rib chiqilishni talab etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda tarixiy izchillik, obyektivlik, tizimli tahlil va etnosotsiologik qiyoslash metodlaridan foydalanildi. Arxeologik manbalar (ko‘chmanchilar qabristonlari, qurol-aslahalar, hayvonot uslubidagi san‘at namunalari) hamda yozma manbalar (Herodot, Strabon, Arrian kabi antik mualliflar hamda qadimgi Xitoy solnomalari "Shi-szi", "Xan-shu") bergan ma‘lumotlar etnologik nuqtai nazardan sintez qilindi.

Asosiy qism va tahlil. Ilk temir davrida O‘rta Osiyoning geografik landshafti ikki xil yirik xo‘jalik-madaniy tipning parallel ravishda rivojlanishini taqozo etdi. Bular: Xorazm, So‘g‘d, Baqtriya va Farg‘ona kabi o‘troq dehqonchilik vohalari hamda ularni qurshab turgan keng dasht, cho‘l va adirlardagi ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi chorvachilik mintaqalaridir. Antik manbalarda "saklar" (fors manbalarida) va "massagetlar" (grek manbalarida) deb nomlangan ko‘chmanchi aholi qabila va urug‘lar ittifoqidan iborat mukammal ijtimoiy strukturaga ega bo‘lgan. Akademik A.Asqarov ta’kidlaganidek, temir qurollarining yuzaga kelishi ko‘chmanchilar o‘rtasida "harbiy demokratiya" tizimining mustahkamlanishiga olib keldi [3, 204-b.]. Bu tizimda qabila sardorlari va harbiy zodagonlarning mavqeyi baland bo‘lib, jamiyat ijtimoiy tabaqalanish bosqichini boshidan kechirayotgan edi. Buni Chirik-Rabat, Tagisken, Uigarak kabi yodgorliklardan topilgan ulkan kraterli qabrlar va ularga qo‘shib ko‘milgan qimmatbaho qurol-yarog‘lar, oltin bezaklar tasdiqlaydi [4, 95-b.].

Etnologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, temir davri ko‘chmanchilari va o‘troq aholisi o‘rtasidagi munosabatlar faqatgina o‘zaro ziddiyat yoki harbiy to‘qnashuvlardan iborat bo‘lmagan. Aksincha, ular o‘rtasida chuqur iqtisodiy-

madaniy simbioz (o‘zaro uzviylik va bir-birini to‘ldirish) mavjud edi. Ko‘chmanchilar vohalarni go‘sht, teri, jun va eng muhimi, harbiy hamda transport vositasi hisoblangan otlar bilan ta‘minlagan bo‘lsalar, o‘troq aholi ularga g‘alla, kulolchilik mahsulotlari, matolar va metall buyumlar yetkazib bergan [8, 62-b.].

Ushbu iqtisodiy munosabatlar vaqt o‘tishi bilan etnik integratsiyaga yo‘l ochdi. Ko‘chmanchi qabilalarning muayyan guruhlar vohalar chekkalariga joylashib, yarim o‘troq turmush tarziga o‘ta boshladilar. Farg‘ona vodiysidagi Eylatan madaniyati hamda Xorazmdagi qadimgi qal‘alar atrofidagi yodgorliklar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘chmanchilar o‘troq aholining kulolchilik va me‘morchilik an‘analarini qabul qilganlar [5, 141-b.]. O‘z navbatida, ko‘chmanchilarning san‘ati – mashhur “hayvonot uslubi” (skif-sak hayvonot san‘ati) vohalar zargarlik va bezak san‘atiga chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Toshkent vohasidagi Qovunchi madaniyati elementlarida ham chorvador aholi antropologik va moddiy madaniyat izlari yaqqol ko‘zga tashlanadi [6, 88-b.].

Etnogenez masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, temir davri ko‘chmanchilari o‘zbek xalqining shakllanishida muhim substrat (etnik asos) vazifasini o‘tadi. Professor U.S. Abdullayev o‘z tadqiqotlarida qayd etganidek, O‘rta Osiyo etnik tarixining o‘ziga xosligi shundaki, bu yerda turli davrlarda kelgan ko‘chmanchi qatlamlar mahalliy o‘troq aholi bilan qorishib, yagona etnokulturaviy makonni yuzaga keltirgan [1, 102-b.]. Miloddan avvalgi II-I asrlarda mintaqaga shimol va sharqdan kirib kelgan ilk xun, yueji va usun qabilaviy guruhlar mahalliy sak-massaget va so‘g‘diy-baqtriylar bilan aralashib, mintaqada turkiy etnik qatlamning yanada faollashuviga turtki berdi [7, 47-b.].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, temir davrida O‘rta Osiyo ko‘chmanchilari mintaqadagi nafaqat harbiy-siyosiy, balki etnik va ijtimoiy-madaniy transformatsiyalarning ham asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bo‘lgan. Ularning o‘troq dehqonchilik madaniyati vakillari bilan o‘zaro munosabatlari quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Ko'chmanchi va o'troq sivilizatsiyalar o'rtasida uzoq muddatli iqtisodiy simbioz mavjud bo'lib, u mintaqada barqaror iqtisodiy tizim va savdo yo'llarining (keyinchalik Buyuk Ipak yo'li) rivojlanishiga xizmat qilgan.

Sak, massaget va keyingi davr chorvador qabilalari o'zbek xalqining etnogenezida chuqur iz qoldirib, uning nafaqat jismoniy-antropologik tipi, balki an'anaviy xo'jalik va ma'naviy madaniyati boyishiga ham zamin yaratdi.

Professor U.S. Abdullayev asos solgan elshunoslik maktabi an'analari doirasida ushbu jarayonlarni metodologik jihatdan yangicha talqin qilish, qadimgi etnik aloqalarni o'rganish orqali milliy davlatchiligimiz va madaniyatimiz ildizlarini yanada teranroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References)

1. Abdullayev U.S. O'zbekiston etnologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2015. – 210 b.
2. Rtveladze E.V. Drevnie civilizacii Sredney Azii. – Tashkent: Donishish, 2002. – 320 s.
3. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007. – 280 b.
4. Zadneprovskiy Yu.A. Drevnie nomadi Tsentralnoy Azii. – SPb.: Nauka, 1997. – 185 s.
5. Akishev K.A. Iskusstvo i mifologiya sakov. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 230 s.
6. Shaniyazov K.Sh. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Sharq, 2001. – 460 b.
7. Xojayev A. Qadimgi manbalarda O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Fan, 2007. – 290 b.
8. Litvinskiy B.A. Drevnie kochevniki "Krishi mira". – M.: Nauka, 1972. – 315 s.
9. Masson V.M. Drevniy Mir i Srednyaya Aziya. – L.: LGU, 1980. – 205 s.

=====

2-SHO'BA. O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY-SIYOSIY JARAYONLARNING TRANSFORMATSIYASI.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА МАҲАЛЛАЛАРДА ИЖТИМОИЙ ВА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ СОҲАДА АМАЛГА ОШИРИЛАДИГАН ИШЛАР (ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

Хасанов Акрам Муминович
Қариш давлат университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси профессори
тарих фанлари доктори

Аннотация: Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Қашқадарё вилоятида маҳаллаларида ижтимоий ва маънавий-маърифий соҳада амалга оширилган ишлар, спорт тадбирлари, хотин-қизлар тадбирлари, ёшлар муаммолари, маҳаллаларда китобхонлик, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти билан боғлиқ долзарб масалаларга илмий адабиётлар ва статистика маълумотлари асосида ёндашилган.

Калим сўзлар: маҳалла, маънавий-маърифий муҳит, спорт тадбирлари, хотин-қизлар тадбирлари, ёшлар муаммолари, маҳаллаларда китобхонлик, ўзини ўзи бошқариш органлари.

Аннотация: В данной статье на основе научной литературы и статистических данных рассматриваются актуальные вопросы, касающиеся социально-духовно-просветительской работы, проводимой в махаллах Кашкадарьинской области в годы независимости, спортивных мероприятий, мероприятий для женщин, молодежных вопросов, чтения в махаллах, а также деятельности органов самоуправления.

Ключевые слова: район проживания, духовно-образовательная среда, спортивные мероприятия, женские мероприятия, молодежные вопросы, чтение в районах проживания, органы самоуправления.

Abstract: This article addresses the current issues related to the social, spiritual and educational work carried out in the makhallas of the Kashkadarya region during the years of independence, sports events, women's events, youth issues, reading in makhallas, and the activities of self-government bodies, based on scientific literature and statistical data.

Keywords: neighborhood, spiritual and educational environment, sports events, women's events, youth issues, reading in neighborhoods, self-government bodies.

Маҳаллаларда ижтимоий, маънавий-маърифий муҳитни янада соғломлаштириш мақсадида аҳоли ўртасида тарғибот тадбирларини ташкил этиш борасида . Қашқадарё вилояти кенгаши, туман (шаҳар) кенгашлари ҳамда маҳаллалар томонидан жиноятчиликнинг барвақт олдини олиш ва ҳуқуқбузарликка қарши курашишга қаратилган тадбирлар хусусан, муқаддам жиноят содир этганлар, диний экстремистик оқим аъзолари, тарбияси оғир ўсмирлар ва оилавий жанжалкаш шахслар иштирокида суҳбатлар, тушунтиришлар ҳамда маънавий маърифий ва спорт тадбирлари режали асосда ўтказилиб келинмоқда.

Жумладан, йил давомида – “Юрт тинчлиги ва тараққиётига менинг ҳиссам”, “Мақсад, бурч ва масъулият”, “Яшаш бахти”, “Китоб ва китобхонлик - инсон маънавияти кўзгуси”, “Оила – муқаддас даргоҳ”, “Оила-меҳр-оқибат бешиги”, “Маънавият оиладан бошланади”, “Соғлом турмуш тарафдоримиз!”, “Дунё ва дин одоби”, “Оммавий маданият”нинг ҳалокатли таъсири”, “Жаҳолатга қарши маърифат”, “Оилавий тадбирлар маърифати”, “Фарзанд тарбиясида ота-онанинг ўрни ва масъулияти”, “Фарзанд – оила ва юрт келажаги”, “Фарзандларни оилавий ҳаётга тайёрлаш”, “Сиз фарзандингизни биласизми?” мавзуларида 10400 маротаба тадбирлар ташкил этилиб, 350 мингга яқин аҳоли жалб этилди, уларнинг 189 минг нафарини ёшлар ташкил этди[1]. Хусусан, Косон туманида 1320 маротаба, Шаҳрисабз туманида 1310 маротаба, Қарши шаҳрида 1420 маротаба тадбирлар ташкил этилди. Ўтказилган тадбирлар 256 маротаба газета ва журналларда, 26 маротаба телевидиния ва радио ҳамда 72 маротаба электрон сайтларда ёритилди.

2019 йилнинг 11-декабрь куни ҚДУ, ҚМШИ, Қарши тиббиёт коллежи, Қарши ёғ АХЖда раҳбар аёллар иштирокида **“Аёл маънавияти”, “Раҳбар аёлнинг қиёфаси”** мавзусида тадбир ташкил этилди[2].

Шаҳрисабз тумани, Шаҳарисабз шаҳри, Муборак, Яккабоғ, Ғузор, Чироқчи, Касби, Косон, Касби Қамаши туманларида таълим муассасаларида ёшлар ўртасида **“Бувижоним кийган либослар”** тадбири ташкил этилди.[3] “Хотин-қизлар ўртасида маънавий-маърифий тадбирларни ташкил этиш

механизмлари” мавзусида семинар чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилди. 82 нафар раҳбар аёлларнинг иштироки таъминланди, шундан 43 нафарини ёшлар ташкил қилди.

2020 йил 10- декабрь куни Касби тумандаги Юксалиш мфй, Обод юрт мфй, Хўжахайрон мфй, Нуробод мфйларида истиқомат қилаётган уй-бекалари ўртасида **“Миллий либослар тарихи”, “Кийиниш маданияти ва одоби”, “Аёл психологияси”** мавзуларида давра суҳбатлари ўтказилиб, 102 нафар хотин-қизларнинг иштироки таъминланди.

Қарши шаҳридаги Эски анҳор, Боғишамол, Октепа, Қарши, Дарвозатутак, Мустақиллик, Истиқлол, Отчопар, А.Навоий, Беглар, Гулшан, Янги миришкор, Чандир, Помук, Янгиобод маҳалла фуқаролар йиғинларида **“Миллий либослар тарихи”, “Кийиниш маданияти ва одоби”, “Аёл психологияси”** мавзуларида ўтказиладиган тадбирларга 452 нафар хотин-қизлар, айниқса уй бекаларини жалб этилди.

Шаҳрисабз шаҳридаги ишсиз фуқароларни касб-хунарга ўргатиш марказида Шаҳрисабз шаҳридан 15 нафар, Китоб туманидан 5 нафар, Деҳқонобод туманидан 3 нафар, Шаҳарисабз туманидан 9 нафар қизлар касб-хунарга бепул ўқитилди.

Касби тумандаги Муғлон мфй, Хўжакасби мфй, Дўстлик мфй, Қоратепа мфй, Тинчлик мфй,Оққамиш мфй, Фазли, мфй, Пахтакор мфйлардан рўйхатга олинган эҳтиёжманд,боқувчисини йўқотган, муаммоли оилаларда тарбияланаётган вояга етган 10 нафар қизларнинг рўйхати шакллантирилиб, хотин-қизлар қўмитасига тақдим этилди.

Вилоят ҳудудидаги 15 та шаҳар ва туманларда маҳаллада эҳтиёжманд, боқувчисини йўқотган, муаммоли оилаларда тарбияланаётган вояга етган қизлар рўйхатини шакллантирилиб, туман (шаҳар) хотин-қизлар қўмитасига тақдим этилди.

Маънавий-ахлоқий жиҳатдан муаммоси бор, **нотинч, ноқобил, жиноятчиликка мойил бўлган ёки профилактик рўйхатда турадиган аъзоси бўлган оилалар билан** индивидуал тарзда иш олиб бориш

механизмларини такомиллаштириш бўйича маҳаллаларда 1200 маротаба нотинч, ноқобил, жиноятчиликка мойил бўлган ёки профилактик рўйхатда турадиган аъзоси бўлган оилалар суҳбарлар ва улар ўртасида турли хил тадбирлар ташкил этилиб, 404 та нотинч, 205 та ноқобил оилаларнинг вакиллари иштирок этди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича республика кенгаши, Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси, Ёшлар иттифоқи Марказий Кенгашининг қўшма қарорига асосан фуқаролар йиғинлари раислари ҳамда хотин-қизлар билан ишлаш ва оилаларда маънавий-ахлоқий кадриятларни мустаҳкамлаш бўйича мутахассислар иштирокида икки босқичли **«Биз оилавий ажримларга қаршимиз!»** мавзуида имзоланган қўшма қарор ижросини таъминлаш мақсадида **Қарши шаҳрида** 2-6 декабрь кунлари давомида туман (шаҳар) босқичлари ташкил этилди.

Маҳаллаларда китобхонликни кенг тарғиб қилиш мақсадида **“Маҳалла китобсеварлари”**, **“Китоб – эзгуликка етакловчи маёқ!”** мавзусида маърифат ҳафталикларини ўтказиш Мазкур топшириқ бўйича вилоят кенгаши томонидан чора-тадбирлар режаси тасдиқланиб, ижрога қаратилди.

Режага асосан маҳаллаларда китобхонликни кенг тарғиб қилиш мақсадида **“Маҳалла китобсеварлари”**, **“Китоб – эзгуликка етакловчи маёқ!”** мавзусида маърифат ҳафталиклари ўтказилиб, **91** мингга яқин аҳоли қамраб олинди.

“Маҳаллаларда ва оилаларда ижтимоий, маънавий-маърифий муҳитга салбий таъсир кўрсатувчи омилларнинг олдини олишда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлиги” мавзусида вилоят ўқув-амалий семинарини ташкил этиш ва ўтказиш. **“Маҳаллаларда ва оилаларда ижтимоий, маънавий-маърифий муҳитга салбий таъсир кўрсатувчи омилларнинг олдини олишда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлиги”** мавзусида вилоят ўқув-амалий семинарини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича ҳамкор ташкилот вакилларида иборат ишчи гуруҳи тузилди.

Ишчи гуруҳи томонидан семинар дастурлари ишлаб чиқилди ва белгиланган муддатда ижроси таъминлаш назоратга олинди.

2023 йилнинг 27 сентябрь куни “Маҳаллаларда ва оилаларда ижтимоий, маънавий-маърифий муҳитга салбий таъсир кўрсатувчи омилларнинг олдини олишда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлиги” мавзусида маҳаллаларни роли ва ўрни бўйича матбуот анжумани ўтказилди. Тадбирда вилоят ҳокимлиги, Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Қашқадарё вилояти, туман (шаҳар) кенгашлари ижро аппаратлари, вилоят Хотин-қизлар қўмитаси, “Нуроний” жамғармаси, Ёшлар иттифоқи вилоят бўлими, фуқаролар йиғинлари фаоллари ҳамда ОАВ вакиллари иштирок этди.

Маҳаллалар фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича вилоят кенгаши ҳамда фуқаролар йиғинлари раислари томонидан «**Маҳаллада ёшлар билан мулоқот**» мавзусида ёшлар билан учрашувлар ташкил этиш, доимий мулоқот олиб бориш маҳаллалар фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича туман (шаҳар) кенгашлар ҳамда фуқаролар йиғинлари раислари томонидан “**Маҳаллада ёшлар билан мулоқот**” мавзусида[4.] ёшлар билан учрашувлар ташкил этиш бўйича чора-тадбирлар ташкил этилиб, режага асосан ишлар ташкил этиб келинмоқда.

Хусусан, 2024 йилда вилоят бўйича 620 маротаба учрашувлар ташкил этилиб, 110 мингга яқин ёшлар қамраб олинди. Жумладан Қарши тумани Шойхўжа, Дашт маҳаллаларида “Ёшлар-муносиб меҳнат ва ташаббускорлик” мавзусида хорижда ишлаб, яшаш манзилларига қайтиб келган ёшлар билан учрашувлар ташкил этилди. Учрашувларга 90 нафар ёшларни иштироки таъминланди.

Учрашувда вакиллар томонидан хорижда ишлаб яшаш манзилига қайтиб келган ёшларни муаммолари ўрганилди. Ўз вақтида меҳнат қилиш учун шарт шароитлар яратиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари, иссиқхоналар ташкил этиш имконияти ва кредит олиш мавжудлиги хусусида тушунчалар берилди. “Мирмирон” МФЙда “Ёшлар-

муносиб меҳнат ва ташаббускорлик” мавзусида ҳорижда ишлаб яшаш манзилларига қайтиб келган 45 нафар ёшлар билан учрашувлар ташкил этилди[5]. Уларга ўз тадбиркорлигини бошлаш учун имкониятлар яратилганлиги, банк кредитларидан фойдаланиш тўғрисида тушунчалар берилди.

Жумладан Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича туман кенгаши, Ўзбекистон ёшлар иттифоқи туман кенгаши, туман Халқ таълими бўлими, туман Маданият бўлими билан ҳамкорликда тумандаги 14-17 ёшли ўқувчилар ўртасида тарихий хотира, юксак маънавият, ўзбек халқининг тарихий анъаналари, маданий меросига ҳурмат, мамлакатимиз мустақиллигини асраб-авайлаш, унинг тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиш каби фазилатларни шакллантириш, она Ватанга муҳаббат, садоқат руҳида тарбиялаш мақсадида “Менинг шажарам” акцияси доирасида тадбирлар ташкил этилди. Акция доирасида “Менинг аجدодларим — менинг ғурурим” шиори остида иншолар танлови, “Оилавий шажарам” кўрик-танлови, “Урф-одатлар — ўзлигимиз таянчи” танлови, “Маҳалламиз қадамжолари” тадбирилари ташкил этилди. Акция доирасида жами 180 минг нафар ёшлар ва уларнинг ота-оналари қамраб олинди

“Оила - маҳалла - таълим муассасаси” жамоатчилик кенгаши **фаолиятини такомиллаштириш.** “Оила – маҳалла - таълим муассасаси” жамоатчилик кенгаши фаолиятини ўрганиш мақсадида вилоят ва туман (шаҳар) кенгаши, туман халқ таълими бўлими, туман оила маркази билан ҳамкорликда ишчи гуруҳ тузилган. Ишчи гуруҳ томонидан вилоятдаги барча маҳаллаларда “Оила – маҳалла - таълим муассасаси” ҳамкорлигини аҳволи ўрганилди. Ўрганиш натижасига маҳаллаларда таълим муассасалари ўқувчилари давоматини мунтазам ўрганиб борилганлиги тарбияси оғир ўқувчилар билан ишлаши, мунтазам дарс қолдираётган ва тарбияси оғир ўқувчиларга мураббийлар бириктириш, уларни тўғарақларга жалб қилиш орқали уларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш тизимини йўлга қўйилганлиги юзасидан ишлар ҳолати ўрганилди Ўрганиш натижасига жами

154 та мунтазам дарс қолдирилган ўқувчилар маҳаллаларда муҳокама қилиниб уларнинг ота-оналарига огоҳлантириш берилиб ўғил-қизлар дарсга қайтарилган.

Маҳаллаларда ўғил-қизларни турли тўғарақларга жалб этиш бўйича аниқ мақсадли чора-тадбирлар Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича вилоят кенгаши, Халқ таълими бошқармаси, Ўрта махсус касб-хунар коллежлар бошқармаси, Хотин-қизлар қўмитаси, Фуқаролар йиғинлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Қарши шаҳар ва туман кенгашлари, шунингдек, тегишли бошқарма ва идораларнинг масъул ходимларидан иборат ишчи гуруҳи аъзолари тузилиб, йўналиш бўйича ишчи гуруҳи аъзоларининг иш режаси тасдиқланиб, мўлжалланган маҳаллаларда ўғил-қизларни турли тўғарақларга жалб этиш бўйича аниқ мақсадли 16 банддан иборат чора-тадбирлар режаси тасдиқланиб, йил давомида амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар белигилаб олинди ҳамда ижрога қаратилди ва ижроси назоратга олинди.

Жумладан, Чироқчи туманидаги “Кўкдала” МФЙ, Косон туманидаги “Пўлати” МФЙларида ёшлар футбол клуби ташкил этилиб, 150 дан ортиқ ёшларни ҳамда Нишон туманидаги “Кимёгар” маҳалла фуқаролар йиғинида ёш ижодий тўғараги ташкил этилиб, 80 дан зиёд ёшлар шуғулланиб келишаётган бўлса, Қарши давлат университети ҳузирида ташкил этилган “Ёш ўлкашунос тўғараги” “Ёш археолог” “Инноватор”, “Ёш биолог”, “Кимёгар”, “Лингвист”, “Бадий таржима”, “Ёш таржимонлар”, “Ёш дастурчилар”, “Компьютер графикаси”, “Ёш автомобилчи”, “Моҳир кўллар”, “Ёш математиклар”, “Ёш физиклар”, “Шалола”, “Ёш тилшунос”, “Ёш педагоглар”, “Педагогика”, “Психолог”, “Ёш муסיқашунос”, “Тасвирий санъат”, “Заргарлик”, “Устоз-шогирд”, “Миллий кўраш”, “Гимнастика”, “Таэквандо”, “Шахмат” спорти тўғарақлари ташкил этилиб, университет талабаларини бўш вақтларини унимли ва фойдали ишлар билан ўтказилди.

Хуллас, маҳаллаларда ёшлар ўртасида **Ўзбекистоннинг тарихий жойлари, бугунги кунда мамлакатимизда ва ҳудудларда амалга оширилаётган кенг ислохотлар ва бунёдкорлик ишлари** ҳақида

мулоқотлар ўтказиш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ички туризмни ривожлантириш тўғрисидаги қарорига асосан вилоят маҳаллалар кенгаши маънавий тарғибот маркази, Ўзбекистон ёшлар иттифоқи вилоят кенгаши билан ҳамкорликда Маҳаллалардаги уюшмаган ёшлар, ДЭО мансуб бўлган оила фарзандлари, ижтимоий химояга муҳтож оила фарзандлари иштирокида саёҳат ташкил этилмоқда. Бир сўз билан айтганда маҳаллалар фаолияти туб ўзгаришлар палласига кириб, маънавий маърифий соҳада ҳам улкан ишлар амалга оширилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қашқадарё вилоят маҳалла ва оилани қўллаб қувватлаш бошқармаси жорий архиви маълумоти. (2019 йил)
2. Қашқадарё вилояти Қарши давлат университети статистика маълумотлари. (2019 йил).
3. Қашқадарё вилояти Хотин қизлар бошқармаси статистика маълумотлари. (2020)
4. Маҳаллалар фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича вилоят кенгаши маълумотлари. (2024 йил).
5. “Мирмирон” МФЙ маълумотлари. (2024 йил).

=====

ROSSIYA IMPERIYASINING ISLOM DINIGA NISBATAN OLIB BORGAN SIYOSATI (XIX asrning II yarmi XX asrning boshlari)

G‘offorov Shokir Safarovich

professor, tarix fanlari doktori

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada Rossiya imperiyasi 19 asrning ikkinchi yarmida Turkistonni bosib olganidan so‘ng, o‘lkaning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy jihatdan tobe‘ qilishga qaratilganligi, islom diniga missionerlik munosabatda bo‘lganligi, islom dini vakillariga nisbatan ishonchsizlik siyosati yuritganligi, nasroniylik dinini targ‘ib qilish, islom diniga qarshi general-gubernatorlar tomonidan bir necha farmoyishlar qabul qilinganligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: K.P.fon Kaufman, 1873-yil, “xiroj”, “tanob”, Abramov, general-gubernator, jadid ta’rifatparvarlari.

Аннотация. В статье освещены процессы, связанные с последствиями Российского завоевания Туркестана во второй половине 19 века, когда начались попытки социально-политического, экономического подчинения края, миссионерское отношение к религии ислам, недоверие к представителям

мусульманского духовенства, распространение христианской веры, опубликование генерал-губернаторами целого ряда распоряжений против религии ислам.

Ключевые слова: К. П. фон Кауфман, 1873 год, «хиродж», «танан», Абрамов, генерал-губернатор, джадидские просветители.

Abstract. The article examines the processes associated with the consequences of the Russian conquest of Turkestan in the second half of the 19th century, when attempts were initiated to establish socio-political and economic control over the region. Particular attention is paid to the missionary approach to Islam, the distrust towards representatives of the Muslim clergy, the promotion of Christianity, and the issuance by the Governor-Generals of a series of regulations and decrees directed against Islam.

Keywords: K. P. von Kaufman, 1873, “khironji” (tribute), “tanob” (land tax), Abramov, Governor-General, Jadid enlightenment reformers.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoning katta xududlarini bosib olgach, mustamlakachilar butun diqqat e'tiborini o'lkani siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy jihatidan tobe qilishga qaratdilar. Mustamlakachilar islom dini xususidagi siyosatni aniq belgilab olishga e'tibor bera boshladi.

Rossiya imperiyasi islom diniga e'tiqod qiluvchi O'rta Osiyo hamda boshka xalqlarni mustamlakaga aylantirgan dastlabki vaqtlardan oq bosib olingan xalqlarning nafaqat moddiy boyliklari, balki ma'naviy dunyosiga ham egalik qilish uchun ular e'tiqod qiluvchi islom diniga aralashish siyosatini tutdi. Masalan, 1788 yilning 22 sentyabrida Ufa shahrida “Orenburg diniy boshqarmasi”ni, 1831 yilning 23-dekabrida “Tavriya” diniy boshqarmasini, 1872 yilga kelib “Kavkaz ortida yashovchi musulmonlar diniy boshqarmasi”ni tashkil etdi[8, 17]. Shuningdek, mustamlakachilar Turkistonning yirik xududlarini bosib olib, mahalliy aholi e'tiqodiga aralashish siyosatini davom ettirgani holda mahalliy diniy ishlarni nazorat qilishni Orenburg diniy boshqarmasiga yukladi.

Mustamlakachi ma'murlar Rossiyaning Turkistondagi hukmronligi mustahkam bo'lishi va uzoq yillarga cho'zilishi uchun o'lkani faqat bosib olish bu erda 50 ming kishidan ortiq armiyani saqlash va o'lkani boshqarish buyuk davlatchilik g'oyalariga asoslangan mustabid tizimini vujudga keltirish uchun etarli emas deb hisobladilar[7, 370]. Shuning uchun ham Rossiya imperiyasi mustamlakachilari asrlar davomida musulmon xalqlarining ongi, tafakkuri, turmush

tarziga singib ketgan va bu xalqlarning jipslashtirishning asosiy negizi bo'lib kelgan islom dinining rolini va ta'sirini zaiflashtirish zarur deb bildilar[2, 92-93].

Imperiya ma'muriyatining aksariyat qismi missionerlik kayfiyatida bo'lib, ularning asosiy maqsadi qisqa fursatda musulmonlarni nasroniylik diniga kiritishdan iborat edi. Orenburg gubernatorligining 1864-1876 yillardagi general gubernatori Krijanovskiy 1898-1901 yillarda Turkiston general-gubernatori lavozimida ishlagan S.M.Duxovskiy va rus amaldorlaridan bo'lgan N.I.Ilminskiy, N.P.Ostroumov, M.A.Miropiev, M.A.Voskressenskiy, I.M.Sofiyskiy kabi imperiya amaldorlari shular jumlasidan bo'lib, ular musulmon aholiga reaksiya munosabatida edilar. Masalan, 1867 yil yanvarda general gubernator Krijanovskiy Rossiya Ichki ishlar vaziri Valuev yuborgan ma'lumotnomasida islomni "hafli" omil sifatida ko'rsatishga o'rinadi. U shu jumladan bunday deb yozgan edi:" Bu kishilar (musulmonlar Sh.S, G.T) shunday dinga e'tiqodlar qiladilarki uning aqidalariga ko'ra, biz nasroniylar dindorlarning azaliy dushmanlari deb e'tirof qilnamiz"[1, 88-89].

Islom diniga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan mustamlakachi ma'murlar musulmonlar bosqinchilarga hech qachon yon bosmasliklarni yaxshi bilardilar. Rossiya imperiyasining yirik harbiy mutaxassisi, mashhur tarixchi general-leytenant M.I.Ivanin bu haqda shunday yozgan edi. "Turkiston musulmonlar beshigidir. O'rta Osiyoliklar hech qachon xristianlarga yon bosmaydilar. Ular g'ayri dinlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarini faqat kuch ishlatilganidagina o'zgarishi va o'z taqdirilariga tan berishlari mumkin [5, 32].

Manbalarni tadqiq etishdan shu narsa ma'lum bo'ldiki, Rossiya imperiyasi mustamlakachilari Turkistonda asrlar davomida shakllanib kelgan mahalliy sharoit va aholining kayfiyati bilan hisoblashmasdan, faqat o'zlarining hohish-istaklari va manfaatlari asosida harakat qilishardi. Ulardan biri K.P. fon Kaufman bo'lib, u 1867 yildan 1882 yilgacha Turkiston general-gubernatori lavozimida xizmat qilgan K.P. fon Kaufman o'z faoliyati davomida hukumatning mustamlakachilik siyosatining faol ijrochisi bo'lib, uning boshchiligidagi imperiya qushinlari shahar va qishloqlarni yondirib, talash bilan cheklanmay ko'plab masjid, madrasalarni buzib,

ularni harbiy anjomlar ombori yoki otxonalarga aylantirildi. Bu bilan bosqinchilar nafaqat mahalliy xalqning o'ziga, balki uning diniy e'tiqodiga ham tahqirlovchi munosabatlarni namoyon etdilar.

Turkistonda o'z faoliyatini shu tariqa boshlagan fon Kaufman to umrining oxiriga qadar islom dini vakillariga nisbatan ishonchsizlik siyosatini yurgizdi. U Turkiston general gubernatori sifatidagi faoliyatining dastlabki vaqtlaridanoq islom dini va din ulomalari ga nisbatan olib boriladigan diniy siyosat asoslarini ishlab chiqishga, ularni metropoliyadagi imperator hukumatiga tasdiqlatib olishga harakat qildi. K.P.fon Kaufmanning fikricha din xususidagi qonun asosini Turkiston o'lkasini boshqarish qonun-qoidalari (xususan er, soliq, maorif, sud va boshqalar) bilan bog'liq bo'lgan masalalar "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" loyihasida o'z aksini topishi kerak edi.

Tarixiy hujjatlardan ma'lumki, Turkiston o'lkasi Rossiyasi imperiyasi tomonidan bosib olingan dastlabki kezlarda mustamlakachilar bu erdagi islom dinining tutgan o'rni haqida to'liq ma'lumotlarga ega emas edi. Mana shu omillarning hisobga olgan mustabid hukumat fon Kaufmanga cheklanmagn huquqlar berdi. O'z kuchiga qattiq ishongan mustamlakachilar tez orada islom dini O'rta Osiyoda chuqur ildiz otganligiga amin bo'ldilar. Shuning uchun Turkiston general gubernatori ma'muriyati o'z siyosatini pinhona, ichki ishlariga aralashmaslik niqobi bilan olib bordi.

Ayniqsa, general-gubernatori K.P fon Kaufman Turkiston xalqining taraqqiyot darajasi, madaniy merosi va ma'naviy olami islom shariatigagini emas, balki boy dunyoviy bilimlarga ham asoslanganligini boshqa amaldorlarga nisbatan yaxshi tushunar edi. Shu sababli u musulmon dini mavjudligiga toqat qilish siyosatini olib borishga majbur bo'ldi, biroq uni rivojlantirishni aslo rag'batlantirmaslikka jon jahdi bilan harakat qildi. Islom diniga mustabid hukumatning dushmani sifatida qarab uni "siqishtirish" siyosatini yurgizdi. Aslida Turkistondagi siyosiy vaziyatning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda K.P fon Kaufman aholini nasroniylikka kiritish siyosatini majburiy emas, balki asta-sekinlik bilan amalga oshirish lozim, deb topdi. Uning "Turkiston o'lkasining aholisini nasroniylikni qabul qilishi uchun

hali etarli emas. Nasroniylik dinini hozirgi vaqtda targ'ib qilish yaxshi natijalarga olib bormaydi, aksincha, mahalliy xalqni bizdan yiroqlashtiradigan bu tadbirimiz, amalga oshirayotgan ishlarmizga butunlay zarar keltirib, eplash qiyin bo'lgan mushkullarni keltirishi mumkin xolos" [7, 67]- degan fikrlari "cheklangan toqat"[6, 30]ning asl sabablarini izohlab beradi. Islom ta'limoti, shariati qonunlari, diniy ulamolar, diniy muassasalar va o'quv yurtlari mahalliy aholi hayotida katta ahamiyatga ega ekanligini tushunib etgach, fon Kaufman boshqa mansabdor, amaldor va missionerlarning keskin harakatlariga qarshi chiqib boshqa usullarini taklif etdi. U musulmon xalqlarini tarixiy madaniy merosi va madaniy mulkka egalik huquqidan mahrum etishni lozim topdi va bunga ma'muriy yul bilan kirishdi. K.P fon Kaufman tomonidan ishlab chiqilgan islom diniga bevosita aloqador bo'lgan birinchi qonun 1867 yilda qabul qilingan "Sirdaryo hamda Yettisuv viloyatlarini boshqarish to'g'risidagi Nizom" loyihasida o'z aksini topgan edi. Ushbu loyihaning 285-moddasi islom dinining iqtisodiy asosi bo'lgan vaqf mulklariga aloqador bo'lib, unda aytilishicha viloyat boshqarmalarida erlarga tegishli bo'lgan vaqf hujjatlari ko'rib chiqilishi, keyin aholi mavjud tartib-qoidalar asosida "xiroj" va "tanob" soliqlarini to'lashlari lozim edi. Ushbu modda Turkiston general-gubernatorligi ma'murlarining islom diniga, diniy muassasa va o'quv yurtlariga nisbatan turlicha munosabatda bo'lishga olib keldi. Bundan tashqari general gubernatorlik dastlabki vaqtda "Ro'zaning tugashi va undan keyingi bayram kunlarini uezd boshliqlari tomonidan belgilanishini joriy etdi [12].

Shuningdek, islom dinining doimo davlat bilan mustahkam aloqada bo'lganligini nazarda tutgan holda uning bundan keyin hukumatning ichki ishlariga aralashuvini chekladi. O'rta Osiyo xududida Rossiya imperiyasi tomonidan butunlay istilo qilingan general-gubernator K.P fon Kaufman o'lka musulmonlarini diniy boshqarmaga bo'ysundirishni lozim topmay, uni avvalgi holida qoldirish kerak, degan taklif kiritdi. Shuning uchun K.P.fon Kaufman taklifiga binoan Ichki Ishlar vazirligi tomonidan 1880 yilning 4-martidan Turkistondagi diniy ishlar Orenburg diniy boshqarmasi nazoratidan ajratildi [10, 48]. Chunki Turkiston general gubernatori K.P. fon Kaufman din xususidagi qonun asosini Turkiston o'lkasini

boshqarish masalasidagi boshqa qonun-qoidalar (Xususan er, soliq, maorif, sud va boshqalar) bilan bog‘liq holda ishlab chiqarishni lozim topdi. U o‘z fikrini Turkiston mahalliy aholisi diniy boshqarmani hech qachon ko‘rgan emas, shuning uchun o‘lkada diniy boshqarmani tashkil etish noqulay ekanligi bilan izohladi. Aslida esa general gubernatorlik uchun diniy ishlarni boshqarishni ham o‘z tasarrufiga olish va uni o‘lkani o‘zida turib boshqarish qulay bo‘lgan. Bunday boshqaruv mustamlakachilik manfaatlariga ham mos tushardi. Mana shunday bir paytda K.P fon Kaufmanning vafot etishi tufayli uning rejalashtirgan ko‘pgina ishlari amalga oshirilmay qolib ketdi. Shunday bo‘lsada uning general-gubernatorlik faoliyati davomida islom diniga qarshi qator tadbirlar amalga oshirildi. Musulmonlar birlashuviga to‘sqinlik qilindi hamda “qozikalon”, “shayx-ul islom” lavozimlari yo‘qotildi. Orenburg muftiysining Turkistonga ta’sir o‘tkazishga urinishlariga zarba berildi. Qozi va imomlarni saylashning masjidga bo‘lgan aloqasi tugatildi. Yangi vaqf mahkamalarini tashkil etishga ruxsat berilmadi, eskilarning ko‘plari esa davlat tomonidan tan olinmadi [11, 54].

1869 yilning 6 oktyabrida general-gubernator buyrug‘i bilan moyor Gomzin rahbarligidagi komissiya Turkistonda boshqarish ishlarini tartibga solish uchun joylardagi davlatning, aholining erga bo‘lgan haq-huquqlarini, diniy mahkamalar faoliyatini o‘rganishga kirishadi. Buning uchun mahalliy xalq vakillari ham bu ishga jalb etiladi. Komissiya o‘z hisobotida diniy muassasalarining iqtisodiy asosi bo‘lgan vaqf erlaridan olingan daromadlar maktab va madrasalarni ta’minlab turganini alohida ko‘rsatib o‘tadi. Mana shundan keyin K.P.fon Kaufman Toshkentda tayyorlangan loyihani Harbiy vazirlikka taqdim etadi. Lekin bu loyiha markazdagi amaldorlar tomonidan qattiq tanqid qilinadi va uning qator kamchiliklari ko‘rsatiladi. Shuning uchun K.P fon Kaufman bu loyihani 1871 yildayoq qaytarib oladi.

K.P.fon Kaufman shu yili Zarafshon okrugining boshlig‘i general-mayor Abramov rahbarligida qayta komissiya tuzadi. Bu komissiya general mayor Gomzin boshchiligida tayyorlangan loyihani qayta ishlab chiqadi. U Turkiston o‘lkasidagi barcha masalalarni, shuningdek diniy ishlarga aloqador bo‘lgan sud ishlari, er, soliq,

vaqf mulklari, diniy muassasa va o'quv yurtlari ishlarini va boshqalarini o'z ichiga olgan edi.

Abramov rahbarligida tayyorlangan loyihada Rossiya imperiyasining mustamlakachilar manfaatlari yana ham oshkora tarzda bayon etildi. Mustamlakachilar manfaatini ko'zlagagn bu loyiha 1872 yil oxirida general-gubernator devonxonasiga topshirildi. Mazkur loyixa ham markaz amaldorlari tomonidan qattiq tanqidga uchragach, 1873 yil K.P fon Kaufman boshchiligidagi general-leytenant Kolpokovskiy general-mayor Abramov, Golovochyov, Gomzin hamda polkovnik Nosovichlardan iborat bo'lgan yangi komissiya tuzildi. General-gubernator rahbarligida ushbu komissiya ham mahalliy xalqning va islom dini vakillarining haq-huquqlarini yanada cheklaydi, ya'ni yangi vaqflar, mahkamalariga o'z erlarida istiqomat qilayotgan aholidan soliq yig'ishtirib olishni ta'qiqlaydi. Yangi maktab madrasalar qurish uchun hukumatning maxsus ruxsatnomasi bo'lishi zarur edi. Lekin K.P fon Kaufman tomonidan Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi nizom loyihasini tayyorlash 1881 yilga qadar cho'zilib ketdi va shundan keyingina bu loyiha Markaziy hukumatga topshirildi. Peterburgdagi Tashqi ishlar, harbiy, moliya va qator vazirliklardagi mustamlakachi amaldorlar tomonidan Turkiston general gubernatorining bu loyihasi qabul qilinmadi. Ularning fikricha loyihada guyoki mahalliy aholiga katta imtiyozlar berilgan edi.

General-gubernator K.P. fon Kaufman vafot etgach uning o'rniga general M.G.Chernyaev tayinlandi. Mana shundan keyin yangi gubernatorning 1884 yil yanvar oyidagi buyrug'iga binoan Turkiston o'lkasini boshqarishni tartibga solish maqsadida mahalliy ziyolilar, din ulomalari va qozilardan iborat maxsus komissiya tuzildi [14, 60]. Ushbu komissiya o'z navbatida islom dini vakillari boshchilik qilayotgan maktab, qorixona, daloilxona, madrasa, masjid, mozorlar hamda ularni moliyaviy jihatdan ta'minlab turgan vaqf mulklari uchun yangi qonun-qoidalarni ishlab chiqish zarur edi. Buning asosiy sababi endilikda Turkiston general-gubernatorligining yuqorida nomlari zikr etilgan mahkamalarga ham o'z ta'sirini yanada kuchliroq o'tkazishga harakat qilayotganligida edi.

Biroq komissiya a'zolari Turkiston o'lkasining diniy mahkamalari uchun ishlab chiqilgan qonun loyihasida mustamlakachilar manfaatiga buysundirilgan moddalarni chiqarib tashladilar. Shuning uchun bu komissiya xulosalari va loyihaga kiritilgan o'zgarishlarga imperiya hukumati inobatga olmadi va 1884 yilda Peterburgda "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida"gi qonun loyihasi maxsus komissiya tomonidan qayta ishlashga kirishildi. Unda musulmonlarning maorif, vaqf mulklari hamda diniy boshqaruvi masalalari ham joy olgan edi.

1886 yilgacha yuqoridagi loyihalarning hammasi Peterburgda qayta ishlab chiqildi, shundan keyingiga mazkur nizom loyihasiga 1886 yilning 12 iyunida podsho Aleksandr III tomonidan imzo chekildi. Mana shu tariqa Turkiston o'lkasidagi barcha masalalarni, shu jumladan diniy masalalarni ham o'zida mujassamlashtirgan nizom vujudga kelgan edi.

Turkistonga 1898 yilgi Andijon qo'zg'alonidan so'ng general gubernator etib tayinlangan general S.M.Duxovskiy ham mustamlakachilikda avvalgi general gubernatorlardan kam emas edi. Qo'zg'alon shafqatsiz bostirilgan bo'lishiga qaramay S.M.Duxovskiy zudlik bilan musulmonlar ustidan kuchaytirilgan nazorat o'rnatishni lozim, deb topdi. U 1898 yil 6 sentyabrda Harbiy ministrga yozgan hisobotida o'lkada podsho hokimiyatining mustahkamlashning quyidagi tadbirlarini amalga oshirishni taklif qiladi.

1. Musulmon hayotiga ta'sir qiluvchi diniy muassasalar hayotiga ko'proq aralashish (ayniqsa madrasalar hayotiga);
2. Turkistonda mahalliy musulmonlarning birlashuviga imkoniyat yaratuvchi diniy boshqarma tuzilishiga yo'l qo'ymaslik;
3. Barcha mahalliy maktablarni ma'muriyat ixtiyoriga o'tkazish va barcha mahalliy musulmon o'quv yurtlari diniy muassasalarni to'la ro'yxatdan o'tkazish;
4. Turkistondagi barcha musulmonlarga yahudiylarga nisbatan o'rnatilganiga o'xshash munosabatlarni joriy qilish, shuning uchun barcha erli musulmon maktablariga 1893 yil 1 mart qonunini qo'llash. Mazkur qonunga ko'ra musulmon maktablari o'qituvchilari har yili alohida guvohnomalar olishlari va ular uchun haq to'lashlari lozim;

5. Turkiston general gubernatorligi ma'muriyatiga siyosiy jihatdan zararli deb topilgan mahalliy musulmon muassasalarini yopish huquqini berish [4,6].

Siyosiy jihatdan havfli deb topilgan diniy muassasalarni yopishga ruxsat berishi imperiya ma'murlariga o'zlariga yoqmagan istalgan diniy muassasani turli bahonalar bilan yopib qo'yish imkoniyatni berdi, shuningdek mazkur muassasa xodimlarini ularga tobe' qilib quydi.

XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining vakillari o'z faoliyatlarini dastlab ma'rifiy vazifalarini amalga oshirish bilan boshladilar. Ular ma'rifiy yo'l bilan xalqni ozodlikka olib chiqish mumkin deb hisoblaganlar. Lekin mahalliy aholining tafakkuri, dunyoqarashining oshishidan mustamlakachi hukumat manfaatdor bo'lmagan. Shuning uchun jadidchilik vujudga kelgan dastlabki kunlardan oq imperiya mustamlakachilari jadidlar faoliyatiga qarshilik ko'rsata boshladilar.

Rossiyaning sharqdagi siyosatiga muayyan darajada ta'sir o'tkazgan kishilardan biri N.I.Ilminskiy maslakdoshi Pobedonossevgaga yozgan maktublarining birida bunday fikrni bildirgan edi. "Olimlardan va o'ta bilimli o'qituvchilardan ehtiyot bo'linglar. O'ta odobli va taqvodor kishilarga nisbatan ularni jiddiyroq kuzatinglar" [15, 14]. Ilminskiy shu tariqa Pobedonossevgaga jadid ma'rifatparvarining xavfli ekanligi va ularning nazorat ostiga olish kerakligini uqtiradi.

Jadidchilik va jadid ma'rifatparvarlari tashkil etayotgan yangi usuldagi maktablar oddiy dindorlar va an'anaviy o'quv yurtlaridan ko'ra xavfli ekanligi, agar hukumat ular taraqqiyotiga yo'l qo'yadigan bo'lsa, ular jiddiy noqulayliklar keltirib chiqarishi mumkinligi haqida mustamlakachi ma'murlar hukumatni o'z vaqtidayoq ogohlantirgan edi. Chunonchi, Farg'ona viloyati harbiy gubernatorining 1910 yilda Turkiston general-gubernatorligiga yozgan hisobotida shunday jumalarni uchratamiz: "Keyingi 5-6 yil ichida Turkiston o'lkasi musulmonlari hayotida yangi oqim vujudga keldi. Povolsk o'lkasi tatarlari, shuningdek o'lkaga kirib kelgan turk targ'ibotchilari ta'sirida musulmon aholisining ziyoli qismlari mavjud musulmonlar

an'anaviy maktablariga nisbatan mahalliy aholida ishonchsizlik hissini uyg'otib o'rniga "yangi usuldagi maktab"larni targ'ib qilishga urinmoqdalar.

Mazkur maktablar o'quv dasturlariga umumta'lim dasturlarini kiritmoqdalar. Ayni vaqtda, ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, ularda mazkur fanlarni o'qitish bilan bir paytda, rus davlatchiligi nuqtai nazaridan yo'l qo'yish mumkin bo'lmagan oshkora separatistik va tor millatchilik xarakteridagi g'oyalar ham tarqatilmoqda. Agar hukumat tomonidan o'z vaqtida tegishli choralar ko'rilmasa, hozircha panislomizm g'oyalarini tarqatishga bo'lgan bu zaif urinishlar yaqin kelajakda jiddiy zararli oqibatlariga olib kelishi mumkin" [16, 88].

Mustamlakachi amaldorlarning maslahatiga amal qilgan Rossiya ichki ishlar politsiyasi departamenti Turkistondagi har bir ma'rifatli kishini qattiq nazorat ostida olibgina qolmay, masjid madrasalar, kitob bozorlari va omborlarda tintuv o'tkazib siyosiy adabiyotlarni, ya'ni Bog'chasaroy, Ufa va boshqa shaharlarda chop etilgan ro'znoma va oynomalarning bor yo'qligi bilan qiziqdi, bunday taraqqiyparvar nashrlarning Turkistonga kirib kelmasliga uchun barcha choralar ko'rdi.

Mustamlakachilar jadidlarning milliy mustaqillikka intilishlari, jamiyatdan o'zlikni anglash va islomning dastlabki qudratini tiklash uchun olib borayotgan sa'y-harakatlarni ko'rdilar va ularning islohatchilik faoliyatini to'xtatib quyishga o'rindilar. Jumladan, 1908 yilda Turkiston o'lkasidagi jadid maktabini tekshirgan graf K.K.Palen boshchiligidagi taftish komissiyasi yangi usul maktablari o'quv dasturlari va o'qitish jarayonlari o'quvchilar ongida islomning ulug'ligi va qudratlilikini shakllantirish, ularda islomni o'tmishdagi mavqeini tiklash va mahalliy xalqni birlashtirish istagini tug'dirish g'oyasini mustahkamlash maqsadiga qaratilgan degan xulosaga keldi va buning oqibatida jadidlar ayniqsa, o'lkada faoliyat ko'rsatayotgan tatar ma'rifatparvar pedagoglari, "panislomistlar", "panturkistlar" tamg'asi ostida ta'qib qilina boshladi. Chunonchi, 1917 yilning 12 yanvarida Turkiston o'lkasi general gubernatori Somsonovning imzosi bilan yangi usul maktablari uchun maxsus qoida joriy qilindi [17, 5-7].

Mazkur qoidaga binoan maktablar faqat maorif inspektorlarining ruxsati bilangina ochiladigan bo'ldi.

Turkistonning uygʻonishi podsho hukumati rasmiy doiralarini befarq qoldirmadi. Turkiston viloyatlarida tuzilgan har qanday jamiyat va tashkilotlarning mustamlakachi hukumat ma'muriyati tomonidan qo'yilgan ayg'oqchilari kuzatuv ostida bo'ldi.

Mustamlakachi ma'murlar jadidlarni o'zlarining eng hafli dushmanlari deb bilar edilar. Shu sababli Andijon uezdi boshlig'i polkovnik I.A.Brejezinskiy tomonidan uezdning har bir dahasiga maxsus kishilar tayinlandi. Ularning vazifasi mahalliy aholining kayfiyatini o'rganish va shubhali narsalar xususida zudlik bilan uezd boshlig'iga murojaat qilishdan iborat bo'lgan.

Xuddi shunday ma'lumot asosida mustamlakachi ma'murlarga 1916 yilning oktyabr oyi boshlarida Andijon shahrida muholifat yo'nalishidagi Andijonning 20 ga yaqin ilg'or fikrli yoshlari har kuni kechqurun yig'ilishlar o'tkazayotganligi ma'lum bo'ladi. Ayg'oqchilarning ta'kidlashlaricha mazkur yoshlar guruhini "Taraqqiyparvar" deb ataganlar [13, 23].

Turkiston general gubernatorligi ma'muriyatiga "Taraqqiyparvar" jamiyatni g'oyalarini Andijon shahri fuqorosi Mirza Ahmad Qushbegiev quyidagicha sharhlab berdi: "Taraqqiyparvar" jamiyatining bosh g'oyasi yosh turklarga o'xshashlikka harakat qilishdir. Boshqa mamlakatlarda bo'layotgan kabi, guyoki xalqqa ichki va siyosiy ozodlik berishga harakat qilish uning rejasiga kiradi. Aholi orasida o'zlarining ommabopligini ko'tarish ular siyosiy diniy asosga tayanishga intilmoqdalar. Masalan, ular kishilar to'planib siyosiy mavzudagi suhbat quradigan joylarda o'z suhbatlarini olib bordilar. Bugungi kunda musulmonlar orasida keng tarqalgan "Vaqt" gazetasi xabarlaridan foydalandilar.

Yuqoridagi hujjatlardan "Taraqqiyparvar"larning omma orasidagi mavqeining toboro ortib borishi mumkinligi mustamlakachi ma'murlarni tashvishga soldi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasi mustamlakachilari Turkistonni bosib olishdan to hukmronliklarining oxiriga qadar islom dini va uning vakillariga nisbatan dushmanlik kayfiyatida bo'ldilar. Markaz amaldorlari Turkiston o'lkasini boshqarish qonun qoidalarini hatto Turkiston general gubernatorligidagi amaldorlarga ham ishonmay o'zlari ishlab chiqdilar. Ular Turkiston

musulmonlarining birlashuvi uchun qo‘llaridan kelgunicha to‘sqinlik qildilar. Mahalliy ulamolarning bu yo‘ldagi har qanday harakatlari mustamlakachilar tomonidan qattiq ta‘qib qilindi. Ular o‘lkada o‘zlarining mustamlakachilik manfaatlariga moslashtirilgan diniy boshqaruvni tashkil etishga intildilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аграрный вопрос крестьянского движения 50–70-х годов XIX века. – М.–А.: АН СССР, 1936. – С. 88–89.
2. Amirdinov Jahongir Abdumajidovich. History of residence policy in Uzbekistan (under Soviet power) // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 5 May 2020. – P. 92–93.
3. Броуер Даниел. Туркистон ҳожилари // *Турон тарихи*. – 1993. – № 1. – Б. 30.
4. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского: Ислам в Туркестане. – Ташкент, 1899. – С. 6.
5. Иванин М. И. Записки о государственных и общественно-экономических нуждах Туркестанского края. – СПб.: Б. И., 1906. – С. 32.
6. Даниел Броуер. Туркистон ҳожилари. // *Турон тарихи*.-1993.1-сон Б.30.
7. К открытию памятника ген.-адъютана К. П. фон Кауфмана, как устроителя Туркестанского края. – Т.: Б. И., 1913. – С. 67.
8. Мустабид тузумининг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 370.
9. Рыбаков С. Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. – СПб.: Б. И., 1917. – С. 17.
10. Рыбаков С. Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. – СПб., 1917. – С.48
11. Савицкий А. П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане // *Труды САГУ*. – Вып. 78. – 1956. – С. 54.
12. ЎзР МДА. 1-фонд, 11-рўйхат, 1724-иш, 68-в.
13. ЎзР МДА. 461-фонд, 1-рўйхат, 2023-иш, 23-в.
14. ЎзР. 1-фонд, 2-рўйхат, 1724-иш, 60-в.
15. ЎзР. 1-фонд, II –р,1724-иш, 14-в
16. ЎзР. 1-фонд, 12-рўйхат, 1717-иш, 88-в.
17. ЎзР. 47-фонд, 1-рўйхат, 1149-иш, 5–7-в.

HOZIRGI ZAMON KISHILARINING AQLIY VA HISSIY MANIPULYATSIYASI

Muxitdin Nazarov

Andijon davlat texnika instituti

“Tillar va Gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti

falsafa fanlari nomzodi

Annotatsiya: Hozirgi zamon kishisi to'xtovsiz aqliy manipulyatsiya girdobida yashaydi. Chunki zamonaviy informatsiya oqimi kuchayib borayotgan cheksiz nazorat qilinmayotgan reklamalar hayotning tobora tezlashib borishi dunyo tartibini buzib manipulyatsiya imkonini kengaytirmoqda. Diniy ekstremistik taxdidlar chiroyli niqoblangan holda ta'lim va tibbiyotdagi iste'mol sohasidagi ilmiy asoslanmagan reklama psixologik aqliy manipulyatsiyalar bugungi hayotning atributlariga aylanib bormoqda. Maqolada ana shu ijtimoiy ma'naviy madaniy inqirozning ko'rinishlariga tanqidiy baho berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: manfaatlar, sivilizatsiya reklama, manipulyatsiya, ekstrimistik, psixologik, saddomaxizm, axborot vositalari, televideniya, kino, disgarmoniya, disoriyentasiya, miyyani yuvish.

Аннотация: Современный человек живёт в водовороте непрерывных умственных манипуляций. Усиливающийся поток информации, бесконтрольная реклама, ускоряющийся ритм жизни нарушают мировой порядок и расширяют возможности для манипуляции сознанием. Религиозные экстремистские угрозы, замаскированные под привлекательную оболочку, а также ложнонаучная реклама в сфере образования и медицины становятся неотъемлемыми атрибутами современной жизни, оказывая психологическое воздействие и способствуя ментальным манипуляциям. В статье предпринята попытка критического осмысления проявлений этого социального, нравственного и культурного кризиса.

Ключевые слова: интересы, цивилизация, реклама, манипуляция, экстремизм, психологический, садомазохизм, средства массовой информации, телевидение, кино, дисгармония, дезориентация, промывание мозгов.

Abstract: Modern individuals live in a whirlwind of constant mental manipulation. The intensifying flow of information, uncontrolled advertising, and the accelerating pace of life disrupt the world order and expand the potential for manipulating human consciousness. Religious extremist threats, masked under attractive appearances, along with pseudo-scientific advertising in education and healthcare, are becoming attributes of contemporary life, exerting psychological influence and fostering cognitive manipulation. This article attempts to critically evaluate the manifestations of this social, moral, and cultural crisis.

Keywords: *interests, civilization, advertising, manipulation, extremism, psychological, sadomasochism, mass media, television, cinema, disharmony, disorientation, brainwashing.*

21-asrda insonning eng muhim ehtiyojlaridan biri bu aqliy mustaqillik huquqidir, chunki har kuni bizning miyamiz taxdidlarga va shaxsiyatimizga yot boʻlgan manfaatlar uchun tobora kuchli va tez- tez manipulyatsiyalarga duchor boʻladi.

Taxdidli, shafqatsiz, beandisha quloqsiz reklama va tashviqot inson ongiga qarshi eng yalangʻoch va uyatsiz tajovuzni ifodalaydi, u bir vaqtlar inson egosining muqaddas panohi boʻlgan va endi siyosiy bahslar, gazli va alkogolli ichimliklar, sigaretalar, avtomashinalar, brend kiyimlari, kosmetika mahsulotlari, sarmoyaviy maslahatlar, plyajlar, ayollar va boshqalar bilan toʻldirilgan koʻrgazma zaliga aylandi.

Televideniye nafaqat miyamizga tajovuz qiladi, balki ichki tinchligimizni buzadi, bizni jinsiy aloqa, zoʻravonlik, sadizm, buzuqlik, qoʻpollik va qoʻpol koʻz yoshlari tasvirlari bilan agressiv bombardimon qiladi va faqat noyob filmlar va madaniy dasturlar bundan xoli.

Boshqa tomondan, bizning aqliy qobiliyatlarimiz yuqori darajadagi akustik va atrof-muhit ifloslanishiga salbiy taʼsir qiladi, bu bizning miyamizni parchalaydi va zaiflashtiradi, ularni tashqi taʼsirlarga ochib beradi. Bizning ongimiz bizni maʼlum mahsulotlarni sotib olishga yoki muayyan siyosiy rahbarlarni, mashhur qoʻshiqchilarni, teledasturlarni, gʻiybat jurnallarini yoki pul sarmoya qilish yoʻllarini tanlashga majburlash uchun mohirona boshqariladi.

Sunʼiy ehtiyojlarni yaratish - bu reklama orqali amalga oshiriladigan erkin tanlash huquqiga hujum boʻlib, u bizning miyamizga ongsiz darajada kirib boradi va bizni hech qachon xohlamagan narsalarni qilishga majbur qiladi. Bu faqat foyda olish maqsadida amalga oshiriladi. Ommaviy axborot vositalari orqali odamlarning xatti-harakatlarini qoʻpol manipulyatsiya qilish, ularni qabul qilishni istamagan narsalarni qabul qilishga majburlash. ularning ongida, ehtimol, rad etadi, bu jiddiy axloqiy buzilishdir. Demokratik mamlakatlarda fuqarolar aslida avtoritar va axloqsiz

usullar bilan o'zlariga yuklangan narsalarga yumshoqlik bilan rozi bo'lishga, sud qarorlarida shaffoflik yo'qligiga yumshoqlik bilan toqat qilishga, ortiqcha va noma'lum yukni passiv ravishda ko'tarishga majbur emaslar.

Biroq, butun dunyo bevosita yoki bilvosita bo'ysunadigan dasturlangan bunday ruhiy manipulyatsiyalarning, ularning maqsadi fuqarolarni kimningdir qorong'u manfaatlariga bo'ysundirishdir. Odamlar o'zlarining ongsizligiga ta'sir qilish orqali ishonch hosil qilishadi:

– Tovlamachilik foiz stavkalari bo'yicha kreditlar olish va kreditorlar kapitalini oydan-oy oshirish «imtiyozidan» xursand bo'lish. Boylarni yomon ko'rish va kambag'allarni mensimaslik. Ayollarga nisbatan kamsitish. Televidenie va kino tomonidan ilgari surilgan bema'ni xatti-harakatlarga taqlid qilish. Filmlar qahramonlari kabi jinoyatlar qilish, shu qadar cadomazoxizm — ya'ni o'zini cheksiz iste'molchilikka botirish, mashhur rassomlar, musiqachilar, qahramonlarga ko'r-ko'rona taqlid qilish; seriallar, qo'pol va soxta qadriyatlarga sig'inish, o'rnatilgan yomon ta'mga va qo'pol ista'molga ergashish. Poda xatti-harakatlariga rioya qilish va itoatkor iste'molchiga aylanish.

– Hokimiyat bosimi ostida har qanday normalarni o'ylamasdan qabul qilish,

– Ommaviy axborot vositalarida aytilgan hamma narsani passiv qabul qilish biz odamlarning ongini manipulyatsiya qilish misollarini cheksiz keltirish mumkin, chunki biz bunga doimo duch kelamiz. Demokratiya tamoyili - hukumat xalq uchun - buziladi va oyoq osti qilinadi, chunki odamlar ongi unga tegishli emas, ularga, lekin ommaviy axborot vositalari va ularning egalariga xizmat qiladi. Aqliy tanlash erkinligi tubdan buziladi. Karl Poppning televideniye o'ziga olib keladigan xavf haqidagi yana bir bayonotini keltiramiz:

«Ommaviy madaniyat tamoyilining oqibati shundaki, jamoatchilikka tobora yomonroq dasturlar taklif qilinmoqda, ular zo'ravonlik, jinsiy aloqa, shahvoniylik kabi «qalampir, ziravorlar va lazzat kuchaytirgichlar» bilan tajriba qilingani uchun zavqlanadilar ... Oziq-ovqat o'zining yomonlashayotgan sifatini yashirish uchun tobora ko'proq ziravorlanadi. Tuz va murch qo'shish televideniening ochiqdan-ochiq ilhomlantirgan jinoyatlarini yutib yuborishga imkon beradi ... ko'pchilik buni

tan oladi. Televideniening kuchi shunchalik katta bo'ldiki, u demokratiyaga tahdid soladi, bugungi kunda bu suiiste'mollikka chek qo'ymasdan turib qololmaydi.

Ommaviy axborot vositalarini suiiste'mol qilish insoniyatga qarshi mafkuraviy terrorizmning ko'rinishidir. Televideniye odamga o'z qurboniga o'g'ridek bostirib kirib, bolalar va kattalar ongiga aql bovar qilmaydigan kuch bilan kirib boradi va g'oyalarni tanlash erkinligini o'tmishning romantik yodgorligiga aylantiradi. Odamlar ongini nazorat qilish bugungi kunda ajoyib biznesga aylandi. Yetarlicha pulga ega bo'lgan har bir kishi reklama kampaniyasini boshlashi va mavjud iqtisodiy tizimga ko'ra, iste'molchilarning xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin.

Qadim zamonlarda ham shuhratparast odamlar bironing irodasini boshqarish bitmas-tuganmas kuch manbaiga aylanishi mumkinligini aniqlangan. Afsuski, o'z ongini qattiq nazorat qilishdan boshqa o'zini bunday egallab olishdan himoya qilishning boshqa yo'li yo'q. Qarama-qarshilik shundaki, odamlar tiniq aql bilan shakllanmaydigan, qoida tariqasida, olomonni ongsiz vosita sifatida ishlatadigan bir guruh ambitsiyalardan kelib chiqadigan «ul zot olomon» degan noto'g'ri va o'zgaruvchan fikrga bo'ysunadilar. O'zlarining obro'-e'tiborlari, mashhurligi yoki notiqlik qobiliyatlari tufayli ular olomonga ta'sir ko'rsatadilar, bu esa bunday rahbarlarning asl maqsadlaridan bexabar.

Keyinchalik bu usul siyosiy maqsadlarda qo'llanilib, bir vaqtning o'zida Rossiyada, shuningdek, Vetnam va Koreyadagi urush paytida keng qo'llanilgan taniqli «miya yuvish» ga aylandi. Bu psixologik qiynoqning bir turi bo'lib, u odamning xatti-harakatlarini keskin o'zgartirdi va uning uzoq vaqt uyqusiz uyqu, qattiq charchoq, o'ta noqulaylik, charchoq va tashvish tufayli ruhiy disorientatsiyasidan iborat edi. «Miya yuvish» bugungi kungacha davom etmoqda, garchi texnika yangilangan va yanada «tinch» bo'lsa-da, lekin hech qanday zararsiz bo'lsa-da, «tasodifiy» va qasddan tashqi manbalarga asoslangan odamning xatti-harakatlarini o'zgartirish usullari qo'llanila boshlandi. «Tasodifiy» yoki «oddiy»lar orasida eng kuchlisi sivilizatsiyalashgan jamiyatga xos bo'lgan turmush tarzidir. Kundalik hayotimizda kamida ikkita bu «miya yuvish» elementi: orientatsiya va tashvish mavjud. Katta shaharlarda hayotning tobora murakkablashishi, aloqa

vositalarining tez rivojlanishi, xiralashishi kabi kuchli holatlar stressni keltirib chiqaradi. Yangi qadriyatlar, axborotning haddan tashqari yuklanishi, zo‘ravonlik, shovqin, jinoyat, korruptsiya kabi illatlar shular jumlasidandir. «Miyani yuvish» kuchayishi tufayli inson o‘z ongini nazorat qilishni tobora yo‘qotadi, bu bizning odatiy, ammo afsuski, g‘ayritabiiy hayotimizning bir qismiga aylangan orientatsiya va tashvish tufayli yuzaga keladi. Aksariyat ruhiy kasalliklar va buzilishlarning sababi insonning zamonaviy sivilizatsiyaning murakkab haqiqatlarini miyasida qayta ishlay olmasligidir. Sivilizatsiya yuksak individual ongni rivojlantirishga yordam bermaydi, bizni faqat intellektual yodlash bilan cheklaydi.

Yagona voqelikning inson miyasida uyg‘un tarzda birlashishi kerak bo‘lgan qismlari ajratilgan, bir-biriga qarama-qarshi bo‘lib qoladi va uning «men» iga bo‘ysunmaydi, uning roli chalg‘ituvchi va bezovta qiluvchi ogohlantirishlarni kuzatish bilan chegaralanadi. Tushunchaga ta’sir etuvchi tashqi omillar orasida asosiylari reklama va tashviquotdir. Reklama bo‘yicha mutaxassislar iste’molchilarning yashirin ehtiyojlarini qondirishga va’da berish orqali ularning motivatsiyasiga ta’sir qilish qanchalik oson ekanligini bilishadi. Talabni rag‘batlantirish uchun ishlatiladigan sakkizta ongsiz ehtiyoj aniqlangan.

Bular mahsulot bilan birga sotiladi:

1. Hissiy xavfsizlik.
2. O‘zining muhimligini tasdiqlash.
3. O‘z-o‘zini qondirish.
4. Ijodiy bajarilish.
5. Sevgi obyekti.
6. Qudrat hissi.
7. Guruhga mansublik hissi.
8. Boqiylik.

Bu oddiy odamlar o‘zlarini himoya qila olmaydigan ongsizni boshqarishning sakkizta isbotlangan usuli.

Xulosa

21-asr insoniyatining eng dolzarb muammolaridan biri — bu aqliy mustaqillikning tobora zaiflashib borayotganidir. Ommaviy axborot vositalari, reklama, siyosiy tashviqot va sun'iy ehtiyojlar asosida shakllanayotgan manipulyativ tizimlar inson ongiga bosimni kuchaytirib, uni mustaqil qaror qabul qilish huquqidan mahrum qilmoqda. Bugungi kunda manipulyatsiya — bu tasodifiy hodisa emas, balki ongli ravishda rejalashtirilgan va boshqariladigan psixologik tajovuz shakliga aylangan. U shaxsni iste'molchiga, fikr yuritish o'rniga ko'rsatmaga ergashuvchi, ongini esa qaror qabul qilish emas, taqlid qilish vositasiga aylantirmoqda.

Aqliy mustaqillikni saqlash zamonaviy inson uchun hayotiy ehtiyojga aylangan. Buning uchun ongni doimiy ravishda tanqidiy fikrlashga o'rgatish, axborot xurujiga nisbatan immunitet hosil qilish va ichki intellektual intizomni shakllantirish zarur. Ommaviy manipulyatsiyaga qarshi turish faqat individual emas, balki ijtimoiy ong darajasida ham faoliyat olib borishni talab qiladi. Aks holda, insoniyat o'z ongining egasi bo'lishdan voz kechib, sun'iy ehtiyojlar va boshqalar manfaatiga xizmat qiluvchi boshqariladigan jamiyatga aylanish xavfi ostida qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Nasr Farobiy. "Fozil odamlar shahri". Toshkent, 2016 y.
2. Аристотель. "Метафизика" Москва, издательство "Эксмо", 2006 — 604 с., серия "Антология мысли".
3. Sommer Dario Salas. "XXI asr axloqi". Moskva, 1995y.
4. Jaloliddin Rumiy. "Ma'naviy masnaviy". Toshkent, 2011 y.
5. Jaloliddin Rumiy. "Ichingdagi ichingdadir". "Yangi asr avlodi", Toshkent, 2019 y.